

Nagycsütörtök és Emmaus

Zinzendorf és a herrnhutiak

Prónay-kincsek

Egy protestáns gimnázium

Ortegára figyelve

Régi magyar dallamokról

William Blake Jézus-képe

Rokon irodalmakból

CREDO

Evangélikus Műhely

2001

1-2

CREDO

Evangélikus Műhely

A Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata VI. évfolyam 2001. 1–2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Mányoki János szerkesztő	Jánosy István
Bozóky Éva	Kovácsházi Zelma
Cserhádi Márta	Reuss András
Fabiny Tamás	Ribár János
Fabiny Tibor	Schulek Mátyás
ifj. Fasang Árpád	Sólyom Jenő
Frenkl Róbert (elnök)	Szebik Imre
Hafenscher Károly	Tóth-Szöllös Mihály
Harmati Béla	

JELEN SZÁMUNK SZERZŐI

Bakos Katalin művészettörténész	Horváth Pál eszmetörténész
Bede Anna költő, műfordító	Ittész János püspök
Bencze Imre lelkész, egyháztörténész	Joób Árpád karnagy
Béres Tamás lelkész	Komoróczy Emőke, G., irodalomtörténész
Bibó István tanár	Kőrösiné Merkl Hilda irodalomtörténész
Bozóky Éva író, újságíró	Lázár Viktória irodalomtörténész
Csepregi Zoltán lelkész, egyháztörténész	Mányoki János könyvtáros
Dörömbözi János eszmetörténész	Nagy László, Sz., irodalomtörténész
Fehérvári Győző irodalomtörténész, műfordító	Nagy Zoltán lelkész
Font Zsuzsanna irodalomtörténész	Németh Annamária, T., művészettörténész
Frenkl Róbert országos felügyelő, orvos	Somkuti Gabriella könyvtáros
Gódey Endre tanár	Szigethi Ágnes művészettörténész
Hafenscher Károly lelkész, teológiai tanár	Trajtler Gábor lelkész, orgonaművész

Folyóiratunkat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatja.

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya. Felelős kiadó: Kendeh K. Péter.
Műszaki szerkesztés: Galgóczi Andrea. Tördelés: Rezessy Szabolcs
A borítót Urai Erika tervének felhasználásával Galgóczi Andrea készítette.
Szerkesztőség és kiadóhivatal: 1085 Budapest, Üllői út 24. Telefon/fax: 317-1108, 317-5478.
Előfizetés egy évre: 1000 Ft, egy szám ára 500 Ft. Megrendelhető (külföldre is) a fenti címen.
Előfizetési díj külföldre portóval együtt 3500 Ft.
Kapható a gyülekezeti iratterjesztésben, a Sajtóosztály Könyvesboltjában (Üllői út 24.),
a Huszár Gál Könyvesboltban (V. Deák tér 4.) és a Protestáns Könyvesboltban (IX. Ráday u. 1.)
Nyomta és kötötte: Plantin Kiadó és Nyomda Kft.

ISSN 1219-6800

MÁNYOKI JÁNOS	
Egy gömöri templomban	3
SOMKUTI GABRIELLA versei	5
ITTZÉS JÁNOS	
Áhítat – A megelégitett szívek öröme	8
NAGY ZOLTÁN	
Nagycsütörtök asztalánál	12

Corpus evangelicorum

FONT ZSUZSANNA	
Zinzendorf és a herrnhutiak	23
T. NÉMETH ANNAMÁRIA	
A Prónay-család műtárgyai...	34
BENCZÚR LÁSZLÓ	
Ordass Lajos tanúságtétele	44
FRENKL RÓBERT	
2001-2006	48

Seminarium ecclesiae

BIBÓ ISTVÁN	
A Sylvester János Protestáns Gimnázium	55

A gondolat vándorútján

HORVÁTH PÁL	
A felvilágosodás és a romantika határán (Az alig ismert J. G. Hamann)	62
GÓDÉNY ENDRE	
José Ortega y Gasset társaságában	69

Thesaurus ecclesiae

SZIGETHI ÁGNES	
Az Emmausi vacsora	89
JOÓB ÁRPÁD	
Énekeskönyvünk magyar dallamairól	98

Klasszikusokról

LÁZÁR VIKTÓRIA

„Ez a Jézus senkinek se jó...

(William Blake Jézus-képe)

106

Rokon irodalmakból

ANNA-MAIJA RAITTILA versei

115

YAŞAR KEMAL elbeszélése

119

Figyelő

BAKOS KATALIN

Jaschik Álmos varázsceruzája –

Urai Erikánál

125

TRAJTLER GÁBOR

Bach-CD a teológia orgonájáról

128

BÉRES TAMÁS

Loewenich Luther könyvéről

129

BENCZE IMRE

Bornemisza Főliopostillája (*Faksimile*)

131

CSEPREGI ZOLTÁN – SZ. NAGY LÁSZLÓ

Német-magyar pietizmus-könyvek

134

HAFENSCHER KÁROLY

Magyar Kateketikai Direktórium

138

BOZÓKY ÉVA

Gyerekek a Miatyánkról (*Dizseri Eszter interjúi*)

143

DÖRÖMBÖZI JÁNOS

Mulandóság és maradandóság

(*Borzsák István: Dragma I–IV.*)

144

GÓDÉNY ENDRE

Profán abszolútumok kora

(*Eric Hobsbawm és Paul Johnson könyve*)

148

FEHÉRVÁRI GYŐZŐ

Harangok halk kondulása

(*Huszadik századi észt líra I–II.*)

151

KŐRÖSINÉ MERKL HILDA

„A lélek mindenkori segítőársai”

(*Bödöcs Pál: Észak beszél... Knut Hamsun...*)

153

G. KOMORÓCZY EMŐKE

...Villányi László: Egy másik élet

155

BOZÓKY ÉVA

Az áldozat (*Bitó László könyveiről.*)

158

MÁNYOKI JÁNOS

Egy gömöri templomban

Bevezetés helyett

Szeptemberben Kuntapolcán jártam. A nevén kívül semmit sem tudtam a faluról; de a név – nem tudom, miért – már évekkel ezelőtt megült a fülemben. Időnként előfordul, hogy egy szó, egy hangzás különös módon hat ránk. Gyereknél viszonylag gyakori, felnőttél talán ritkább jelenség. Kuntapolcát megjegyeztem: valahogy kíváncsi-vá tett. Talán a kun és a szláv (tapolca) elem közös jelenléte szította föl az érdeklődésemet. Magam sem tudom.

Annyi azonban bizonyos, hogy a kirándulás napján csupán véletlenül vetődtünk el a faluba. Kevés volt az időnk, nyomban tovább akartunk menni; de a felügyelő és a lelkész kedves invitálását mégsem hárítottuk el: benéztünk a templomba.

Az oltár közel kétszáz esztendő. Meglehetősen díszes; középen újszövetségi jelenet. A témájára már nem emlékszem, mert négy életnagyságú alak vonta el a figyelmet: a századfordulóról való freskók. A jobb szélén az Ágostai Hitvallás megfogalmazója: Melanchthon. Magyaros bajuszával tisztántúli, vagy erdélyi pap lehetne. Belső szomszédja – az oltár mellett – Bocskai István. Karddal, méltósággal. Alatta fölirat: Bécsi béke 1605. Krisztus jobbán – vagyis átellenben – I. Rákóczi György fejedelem. Szembetűnik, hogy a Nemzeti Múzeum-beli nagy portréja után festették. A Linzi békét hozza. Balról a bibliás Lutherrel végződik a sorozat.

Nem tudom – talán a kuntapolcaiak sem tudják –, kinek az elképzelését tükrözik a képek. Talán egykori papét, vagy kántortanítóét. Ismert, hogy a századfordulón ország-szerte népszerű volt egy német eredetű táblakép. A keretében egyszerű szerkezet rejtezik: ha fölhúzzák, az evangélikusok himnuszát intonálja. Az ábrázolás közepén oltár van; balra Luther és Melanchthon, jobbra Gusztáv Adolf és Hesseni Fülöp. Könnyű elképzelni, hogy a kuntapolcai képek és a német olajnyomat – igen egyszerű – kompozíciója rokonságban állnak egymással. Fontosabb azonban, hogy a gömöri falu freskói mennyire magabiztosan fejezik ki a magyar lutheránus közösség történettudatát.

Az oltárt – azaz Krisztust – magyar fejedelmek és német teológusok fogják közre. Két szélről a két német – a tisztult keresztényiség hírnöke. Az oltár mellett a két magyar uralkodó, aki az Istentől rendelt módon élt hatalmával – vagyis biztosította, megoltalmazta az igehirdetés szabadságát. A lelki és a világi rendről, az evangéliumról és a törvényről szóló lutheri tanítás ideális formában jelenik meg előttünk. Rákóczi és Bocskai – a két becikkelyezett békével – egyszersmind jogász. Lutherrel és Melanchthonnal – a két teológussal – együtt Jézus Krisztus fejedelmi konzisztóriumát képezhetik.

Sajátosan magyar lutheránus észjárást sejtek abban, hogy az oltár mellé két kálvinista uralkodót festettek. Elvben – a protestáns összetartás, a közös célok alapján – szlovák, vagy német templomban is el tudok képzelni hasonló megoldást; de a múlt század folyamán megnőtt a nemzetiségi rokonszenv súlya, tehát számolni kell vele. S az sem véletlen, hogy a falképek Gömör megye kuruc hagyományú földjén, Murány és Krasznahorka vidékén születtek. Ezen a tájon a nép megőrizte Bocskai és I. Rákóczi György hadakozásának, sikerének emlékét: a századforduló historizálhatott, idealizálhatott – lényegében azért mély, valós élményeket dolgozott fel.

Hazai, főleg Tolna megyei templomainkban vissza-visszatér egy uralkodó képe: II. Józsefé. A hálás német gyülekezetek karzatok, padok mellvédjére festették a kalapos királyt. Bevándorlók lévén, őket már nem érdekelték a százötven-kétszáz évvel korábbi küzdelmek. Egyetlen szempont létezett: a császár kegye. A gömöri hegyekben a múlt már legendává lett, de harcról és megszerzett jogokról beszélt. Tolnában még csírázik a legenda: a József-képek közelkorúak. Nagyobb különbség azonban, hogy küzdelemről, kivívott szabadságról itt már nincs szó. Csupán hála, csupán elfogadás.

A párhuzammal nem az a célunk, hogy öncélú kuruckodással megbántsunk egy szorgalmas, becsületes népet. Hiszen a tolnai németség teljesen más helyzetben volt, mint a gömöri magyarok. Az összevetés mégis érzékletes – sőt tanulságos, csak erkölcsi minősítést, alá-fölrendelést ne csináljunk belőle.

A kuntapolcai képek egy küzdő és összetartó magyar protestantizmus világába vezetnek. Mélységesen lojálisak a kálvinizmussal szemben, de nagyon öntudatosan evangélikusok. Az utóbbit nem csupán Luther és Melanchthon, hanem a kifejezés-mód maga is bizonyítja: festménysorozat. Elődeink nem féltek az emberábrázolástól. Magyar református uralkodók – Rákóczi és Bocskai – csak egy lutheránus templomban kerülhettek ennyire központi helyre. (Bizarr, de azért elgondolkoztató párhuzam: II. Mehmed szultán is csak ortodox mozaikon jelenhet meg az igaz hit oltalmazójaként – mecsetben soha.)

Művészi szempontból nem jelentősek a kuntapolcai képek. A szomszédos Sajógömör Wormsi birodalmi gyűlését jóval iskolázottabb kéz festhette; arról nem is szólván, hogy 10-15 kilométernyire, Csetneken a Zsigmond-kori gótika európai rangú falképeit csodálhatjuk. Mégis a kuntapolcai freskókról írtam: mert a téma és a háttér időről-időre megadja a dolgok többletértékét, egy mélyebb azonosulás lehetőségét kínálja. Legfeljebb félórát időztünk a faluban, de nagyon óvatosan, nagyon bizonytalanul, mégis arra kellett gondolnom: talán rendeltetés volt, hogy éppen idetévedtünk.

Somkuti Gabriella versei

FATEMPLOM

Makovecz Imrének

*Ott áll az Isten háza,
melyben a múltunkból arrajárók
mind ottfelejtettek valamit:
figyelő ablak-szemet,
óvó-intő tornyot,
befogadó mélyét a kapunak
és a küszöb áhítatát.
Csillagot lehelt rá az éj,
ereszén megpihent a Hold,
és a hajdanvolt fák levelei
mint hazajáró lelkek,
a gerendák mélyén
zsoltárt énekeltek.*

EGY EURÓPAI VÁROS FÓTERÉN

*E kövek gótikája meddig az enyém?
Aki a múltat kifaragta,
gondolt-e rám is,
ki messziről jöttem kapujába
s ma már csak szemem nyilazza,
mit zsolozsmás szivek emeltek.
Európa meddig az enyém?
Bokájáig vagy hónaljáig
érhet-e fel világbíró vágyam
s beborithatja-e tekintetem
testének teljes gyönyörűségét?
Kit bika rabolt el valaha,*

*megremeg-e kezem érintésétől
s ráemeli-e arcát
a rabokból lett vándorokra,
az örökké szomjazókra,
a megalázottan is lázadókra?
Nincs már kezemben Botond buzogánya,
írástudóvá sápasztott a kor,
tarisznyámból csak dalokra futja,
Európa-asszony lába elé ezt teszem.
Még nem tudom, hallgat-e rám,
s városainak követ lábam elé igazítva,
melléhez vonja-e fejem,
s haja sátrában otthont adva,
álmot cserél-e majd velem?*

LEGYŐZETÜNK?

*Utcáinkra beköltöztek az idegen istenek,
pókhású szörnyek,
kántáló bölcsek –
tarfejű báb-emberek kísérik őket,
dobok robaja, sípok sikolya
utat vág nekik,
utat a nappalba-éjbe,
ösvényt a szívünkig.
Védtelenek hogyan lettünk,
titkok csábító örvényébe miért hullunk,
bódító illatok füstjében
magányunk oldását keresve.
Akaratlan lettünk a mindent-akarók rabja,
cserélve új mesékre régi hitet.
Már hiába támasztjuk vállunkkal az időt,
századok bűne ránk ne roskadjon,
az egy és oszthatatlan Istent
amiért széjjeltépni hagytuk,
s hatalmunk csúcsára göggel felszegeztük,
elrettentő üzenetül,
a fehér ember Krisztusát.*

AZ IDŐ

*Az idő szorításában
hajdani szikla-lényem
homokszemekké peregve,
üvegketrecbe kényszerítve
legyőzött perceit méri.*

SIRATÓ

*Átlényegültél még utolszor,
hajadnak tincse füstkarika lett,
amint a szárnyas tűznyelvek
maroknyi porrá tették
egyetlen életed.*

ÉLET? HALÁL?

*Árokba boruló félelem,
orvosért futó éjszakák,
a megdermedt idő alól
kifut velem a világ.*

MIKULÁS

*A bocsánatot kifényesítve
csizmámba tette a Mikulás,
felnőtt vagyok, mást
aligha várhatok már –
a bocsánatot, ez égi jelt,
ablakom kitárva
gyermekként fogadom,
s holnap, ha bántanak,
piros, zizegő papírjából
szeliden kibontom.*

Áhítat – A megelégitett szívek öröme

*„Aki eszi az én testemet, és issza az én véretem,
annak örök élete van, és én feltámasztom őt az utolsó napon.
Mert az én testem igazi étel, és az én vérem igazi ital.
Aki eszi az én testemet, és issza az én véretem,
az énbennem marad, és én őbenne.”*

Jn 6,54-56

Minden gyakorló, bibliát olvasó keresztyén ismerősként és örömmel hallgatja Jézus Urunknak ezt az ígését. Hiszen belőle olyan örömuzenet-áradat éri el szívünket, amely valóban megörvendeztet, múlhatatlan, el nem fogyó örömmel ajándékoz meg minket.

Ennek az örömuzenetnek az a hír az első fontos eleme, hogy Jézus Krisztus Urunk annyira szeretett bennünket, hogy értünk adta önmagát. Feláldozta magát értünk. Nem tartotta meg önmagának életét, hanem földbe hulló búzaszemként odaadta magát, hogy az Élet Kenyere lehessen a számunkra. Lenyűgöző ez a jézusi szeretet, ez a feltétlen odaadás. Lenyűgöző, mert felénk sugárzik belőle Isten végtelen szeretete. Ezért örök témánk nekünk Jézus. Ezért vagyunk mi evangélikusok „egy-ügyű” keresztyének. Ezért nem akarunk hallani se, beszélni se másról, csak őről. Mert minden más szó hiábavalóság, vanitatum vanitas. És minden másról való gondolkodás félrevezet minket. Igen, egyedül Jézusban van életünk, üdvösségünk, örömünk, békességünk. Ezért köszöntjük az ő nevében az újszülöttet, aki ebbe a világba lép; ezért kérjük az ő nevében az Úr áldását arra, aki az oltárhoz térdel; ezért indítjuk az ő nevével a fiatalokat a közös életútra; és ezért az ő nevében és a belé vetett hittel vesszünk búcsút azoktól, akik befejezték földi pályafutásukat. Egész életünkre elegendő az ő társasága. Egész életünkre, sőt annak földi végén túlra is elegendő az ő ígérete. Elég a születéshez, elég az élethez, és békességet ad a a halál óráján. Ezért hadd biztassam Testvéreimet ebben a mai furcsa, lelki piaci világban, hogy ne hallgassanak meg más üzenetet, ne figyeljenek másra, ne ajándékozzanak meg mást bizalmukkal, mert nekünk nincs másban életünk és üdvösségünk, csak Jézusban. Benne, egyedül benne táru fel előttünk Isten szeretete a maga teljességében és a maga valóságában.

Amit Jézus saját magáról mond, az olyan mélységes mélyről fakadó visszhangot vált ki szívünk mélyén, hogy az ember csak ámul: valóban elhozta mindazt, amire szükségünk van. Amikor azt mondja (pár verssel mostani szakaszunk előtt), hogy én

vagyok az Élet Kenyere, akkor nem példázatot mond arról, hogy ő olyan, mint a kenyér, amelyből táplálkozni, étkezni lehet, és akkor az ember új energiát nyer. Hanem amikor Jézus azt mondja magáról, hogy ő az élet kenyere, akkor arra az Isten-éhségre és Isten-szomjúságra válaszol, amely az Édenen kívül tengődő, harcoló, kudarcról kudarcra bukácsoló, és ideig-óráig tartó látszatsikereket elérő örök embernek a szívét keseríti és nyomorítja. Mert ahol Jézus megjelenik, ahol szól, ahol – ahogy ő mondja – eszik az ő testét, isszák az ő véré, ahol hisznek benne, bíznak benne, ott megelégtetik a szív és lélek, és elmúlik szörnyű éhsége és szomjúsága.

József Attilát idézem. Egy döbbenetesen mély versében (A kutya) arról jajong, panaszkodik, hogy a szívünkben előbúvik egy loncsos, lompos, éhes kutya, és bekódogolja az egész világot, mert azt reméli, hogy istendarabkákat, istenhulladékot talál. Mi sokszor már itt is tévedünk: nem vesszük észre, hogy minden nyugtalanság, boldogság-vágy mélyén, minden hiányunk mélyén, valójában minden emberlélek mélyén ott van az Isten után vágyódás. És boldog az az ember, aki felismeri, meglátja, és be meri vallani, hogy valójában csak egyre van szüksége. Olyan sok mindenért aggodunk, pedig nekünk is csak egy Valaki kell.

Bárcsak eljutnának erre a felismerésre azok a nyugtalan fiatalok is, akik drogban, önámításban, loholó világlátási lázban és vágyban kergetik és keresik lelkük békeségét. Új és új élmények kellene. És nem veszik észre, hogy az új élmények vadászata közben ők maguk lesznek űzött vadakká; a szakadékok egyre mélyebbek, az örvények egyre erősebbek, és az erő egyre kevesebb lesz. S lassan egészen rájuk borul a lélek éjszakája, szívük egyre magányosabb lesz. Mindaddig, amíg Isten békességében nem nyugszik meg.

Felnőttek, akik várják és vágyják az elismerést, akik szeretnék életüket biztos alapra helyezni, hogyan áldoznak fel becsületet, tisztességet, önérzetet, hitet, eszményeket a siker érdekében. S nem sokkal később kudarcok vagy félsikerek romhalmazzán kell elsiratniuk elvetélt gondolataikat. Vagy halott, esetleg életképtelen ötlet-magzatokat szülnék kudarcos éjszakákon és nappalokon erre a világra. De hát nem is történhet ez másként, mert élet egyedül Jézus Krisztusban van. Mikor értjük meg végre, hogy minden nyugtalanságunk, minden aggodalmunk, minden szorongásunk, minden fájdalomunk, minden békétlenségünk mélyén ez a loncsos, lompos lélek-kutya járkal, hogy legalább egy darabka, egy falat Istent találjon.

Amikor Jézus Urunk szavát halljuk, megtörténhet a csoda. S akkor az ember éhező koldusként egyszer csak meglátja: de hiszen terített asztal van itt a számomra. Éhező kutya-lelke felcsillan szemmel veszi észre, hogy itt van maga az Isten. Nem falatokban, nem részletekben, nem orvosságos kanálnyi porciókban, hanem egészen és teljesen. Itt van velünk. Mert Jézusban nem részletekben, hanem a maga teljességében, valóságában jött el közénk az életadó, az életet mentő, a bűn és halál felett győzelmet adó isteni szeretet. Velünk az Isten. Aki már fizikailag koplalt, és tudja, mit jelent, koplaló testét falatonként megelégtíteni, annak talán a fantáziájára sincs szüksége ahhoz, hogy megértse, milyen öröm lehet az éhező lelket egészen megelégtíteni Isten szeretetének asztalánál. Hadd vigasztaljak, biztassak mindenkit: vedd észre, nem kell hiába vágyódnia és keresgélnie szívednek, mert itt a terített asztal.

Nem kell apró adagokban keresned szíved békességét, mert itt van a Békesség Királya. Nem kell megelégedned félsikerekkel, amikor az életed értelmét keresed, mert itt van az Élet Fejedelme. Teljes lehet az életed öröme és békessége.

De hogyan lesz ez a miénk?

Sokáig ostoba szándékkal önmagukat koplaltatók, vagy betegség miatt, sanyarú körülmények miatt kényszerűségből kiéhezettek tudják jól, hogy az ember egy idő után elveszti a táplálkozás képességét. Eljuthat a kiéhezettségnek arra a fokára, hogy már az ételt sem kívánja. Éhenhal, és nem érzi, hogy éhes. Szomjan hal, és nem érzi, hogy szomjas. Vagy enne, de már nem tud, vagy inna, de már nem képes rá. Mert már elveszítette azt a képességét, hogy magához vegye a táplálékot. Gyakran megtörténik ez a lelkileg kiéhezett emberekkel is. Hogy Isten kegyelmének terített asztala mellett éhen hal szegény lelkük. Hogy Isten terített szeretet-asztala mellett szomjasak maradnak, mert már nem tudják, de talán már nem is akarják elfogadni az ő szeretetét. Ezért mondja Jézus: vegyétek észre, nem arról van szó, hogy saját magatokat kell föltáplálnotok, megerősítenetek. Ne tegyetek mást, csak nyissátok ki a szíveteket. A képhez illő kifejezéssel: nyissátok ki lelketek száját. Én itt vagyok, és megelégitel benneteket.

Amikor az ember ezt belátja, akkor felsejlik a válasz arra az említett kérdésre is, hogyan történik mindez. Mi a titka annak, hogy így eljusson az ember az élet teljességére, és megismerje azt a reménységet, hogy életünkben és halálunkban is az ő szeretete marad felettünk az Úr? És mi a titka annak, hogy felismerjük: érvényes az üdvösség, az Istennel való teljes és örök közösség ígérete a számunkra?

Hogyan lesz tehát ez a miénk? Azt mondja Luther egy erről az ígéről mondott prédikációjában: „ha hiszel, akkor eszel”. A Jézus Krisztusban való hit a táplálkozás, amelyen keresztül ő belénk költözik. Ereje a miénk, ígérete a mi kincsünk, élete a mi életünk lesz. Hit nélkül minden lehetetlen, de minden lehetséges annak, aki hisz. Akkor, nosza, higgyünk! – mondják némelyek. Határozzuk el, és tanítsuk a hitet! Verjük bele a gyerekeinkbe, és fegyelmezzük úgy magunkat, hogy hinni tudjunk. Aki ismeri az evangéliumot, annak azt is tudnia kell, hogy a hit nem olyan emberi tulajdonság, amit meg lehet tanulni, amit bele lehet nevelni emberekbe, amit emberek egymásnak – szülők gyermekeiknek, nagyszülők unokáiknak – ajándékozhatnak. A hit Isten ajándéka. Ezért éhesen, szomjasan, koldusbotra jutva, a terített asztal gazdagságát látva sem tehetünk mást, mint hogy imádkozunk, könyörgünk a hit ajándékáért.

Arról is szólnunk kell itt, hogy a János írása szerinti evangéliumban ezek a jézusi ígék világosan utalnak az úrvacsorára, az Úr vacsorájára is. Arra a közösségre, amikor a szó szoros értelmében is megajándékoz minket önmagával. Esszük testét, isszuk vérét, és így benne és általa bűnbocsánatot, életet és örök életet kapunk. Milyen furcsa, hogy miközben jajongunk lélek-éhségünk miatt, oly gyakran megvetjük az Úr testének és vérének ajándékát. Lelkiismeretemet nyomasztó gondomat szeretném megosztani most. Kérdéssel tükröt szeretnék tartani egyházunk népe elé. Ismerve nem kevés gyülekezetünk adatait, fájó szívvel kell feltennem a kérdést: hányan és hányan élnek kis egyházunkban úgy, hogy évek vagy évtizedek hosszú során keresz-

tül sem kell nekik az úrvacsora ajándéka. És akkor panaszkodunk, hogy éhes a lélek, szomjas a szív, nyugtalan vagyok, nem találom az élet értelmét. Így ítéljük magunkat a terített asztal mellett éhhalálra, és a bőven áradó forrás mellett szomjan halunk. Mondhatom-e hát, hogy minden rendben van? Bárcsak Isten szerinti szomorúsággal látnánk a kérdés tükreából ránk visszanéző arcot!

Milyen jó tudnunk, hogy nem a mi botladozó hitünk, erőtlen reménységünk teremti és hordozza az úrvacsora ajándékát, hanem Jézus Urunk egészen bizonyos ígérete. Az pedig szilárd és megingathatatlan: az én testem, az én vérem... Ezért tudhatjuk bizonyosan azt is, hogy nem csupán szép és kegyes szokás hozza össze az úrvacsorai gyülekezetet, hanem Jézus hívása és ígérete, hogy benne és nála eggyé lesznek, akik elfogadják ajándékát.

Az ő teste valóságos étel, az ő vére valóságos ital. Ezért így kérlelek mindenkit: ne koplaltassuk tovább szívünket, ne éheztessek halálra lelkünket! Lakassuk jól az Élet Kenyerével, tartsuk jól az Élet Italával!

NAGY ZOLTÁN

Nagycsütörtök asztalánál

„...hogy poshadó vizünk borrá változzék át, tökéletesre.”

Paul Claudel

Úrvacsorás élményeink – hogyan vesszük?

Mikor néhány éve Pesten, a Bajza utca környékén az egyik hírhedt „elfekvőben” kerestem egy evangélikus nénit, az egyik férfi betegszállító gondjaira bízta, aki a megcélzott szoba felé menetünkben, a lift fülkájében megkérdezte, hogy milyen felekezethez tartozom. Mikor megtudta, hogy evangélikus vagyok, így szólt: „Én már ettem úrvacsorát is, eucharisztia is, de nekem az eucharisztia többet adott. Az olyan volt, mintha tüzet ennél.” – Fejtegette emberem. Ekkor megállt a lift, ki kellett szállnunk és már a továbbiakban nem volt időnk az úrvacsora dogmatikai kérdéseiről értekezni.

„Mintha tüzet ennél.” Azóta is eszembe jut néha ez a kifejezés. Emberünk meglehetősen homályos hasonlata minden bizonnyal a belső élményre koncentrál, illetve abból eredhetett. Hogy mennyire élmény az úrvacsora, vagy az eucharisztia, illetve mennyiben közelíthető meg az élmény oldaláról? Azt hiszem, kell keresni erre a választ, és mint megközelítést, indokoltnak kell tekinteni.

Mostanában egyébként – legalábbis a korábbi évekhez képest – többet faggatnak az úrvacsoráról, és még más felekezeti ifjúsági csoportok részéről is kaptam felkérést arra, hogy beszéljek nekik erről a témáról. Nyilván az lehet ennek az oka, hogy egy-két kevésbé hangoztatott szempontra koncentráltam. Ennek persze volt némi előzménye.

Néhány éve került a kezembe Willi Marxsen egyik, úrvacsorával kapcsolatos írása. (Die Geschichte des Abendmahls im Neuen Testament. In: Die Zeichen der Zeit. 10/83.37.Jg. 248-253) Alapvetően megváltoztatta az úrvacsorával kapcsolatos nézeteimet. Korábban úgy gondolkodtam róla, hogy az elválaszthatatlan a templomtól, az oltártértől, a papi öltözettől, valamint attól a magatartástól, mely hagyományozódik, ki tudja mióta, nemzedékről, nemzedékre: gondolok a lesütött szemre, a forgolódás nélküli merev fejtartásra, az érintkezés minimumra csökkentésére a mellettünk térdeplővel. Vagy ahogy szóltanul várjuk, amíg ránk kerül a sor. Nyilván ezek a gesztusok azt hivatottak a külvilág felé közvetíteni, hogy mi most „befelé” figyelünk. De talán ezek a magatartásbeli beidegződések is hozzájárultak ahhoz, hogy az úrvacsoravétel erőteljesen individuális üggyé vált. A gyónással való

egybekapcsolása már eddig is nagyon sok kárt okozott, valamint annak a Pál apostoli mondatnak a recitálása, hogy „aki méltatlanul eszik és iszik, ítéletet eszik és iszik magának, mivelhogy nem becsüli meg az Úr testét...” (1Kor 11,29) kifejezetten veszedelmes, hiszen a végtelenbe tágtítja az önvizsgálat lehetőségét az egyébként is önvádtól, lelkiismeretfurdalástól megterhelt testvérek előtt. Így ahelyett, hogy belefeledkeznének az eucharisztia, vagyis a hálaadás valóban felemelő eseménysorába, távol maradnak a Krisztus által felkínált közösségtől és élnek tovább csendes kétségbeesésben az életüket, ahogy tudják. Micsoda felszabadító erővel hatott az ilyen lelki tusákat vívó testvérekre az, amikor megértették, hogy ez a mondat, hogy „aki méltatlanul eszi...” a korinthusi gyülekezetben kialakult, félresiklott úrvacsorai gyakorlatra vonatkozott, hogy tudniillik: mindenki hozta magával a maga kis vacsoráját és nem adtak egymásnak belőle.

Marxsen szerint az eucharisztia felfogását és gyakorlatát alapvetően befolyásolta az, hogy antik görög közvetítéssel érkezett el hozzánk, és felteszi a kérdést: „Vajon miként nézne ki úrvacsorai ünnepünk, ha nem a görög hellén úton érkezett volna el hozzánk, hanem mondjuk afrikai közvetítéssel?” Marxsen írása felszabadított arra, hogy próbáljam meg a görög filozófiai közvetítéstől elvonatkoztatva – az eredetéhez közelítve szemlélni az úrvacsorát. Hiszen ahogy ő fogalmaz: „Ma feltétlenül azon kell fáradoznunk, hogy az úrvacsorának némely olyan vonását visszahozzuk, mely kezdetben még megvolt, de az idők múltával az útszél-

re hullott.” Ezek alapján kezdtem el annak idején a Faszorban, Nagycsütörtökönként olyan alkalmakat rendezni saját ifjúsági csoportom számára, ahol Jézus utolsó vacsoráját modelleztük a széder este forgatókönyve szerint, és a hagyományos liturgia menetébe illesztettük be a szereztetési ígéket. Hivatalos neve ez volt: „Emlékezés Jézus utolsó vacsorájára – terített asztal mellett.” Debrecenben, az itteni ifjúság körében is meghonosítottam ezt a típusú ünneplést. Úgy látszik, a nagycsütörtöki élmény elég magával ragadó ahhoz, hogy elkerülésem után a faszori fiatalok továbbra is megüljék ezt az ünnepet. De újabban eljutott hozzám a híre, hogy példánkat követve más ifjúsági csoportok (reformátusok) is kísérleteznek a nagycsütörtöki asztalterítéssel.

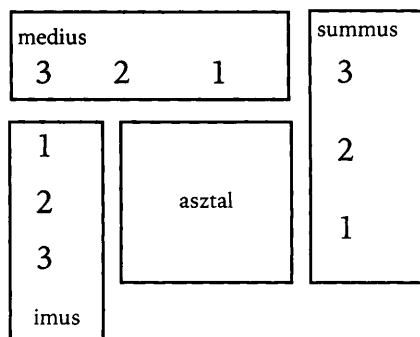

1. kép

Azon az éjszakán

Nagycsüörtök úgymond az úrvacsora szereztetésének ünnepe. Tudják ezt már a konfirmandusok is. Talán el is tudják képzelni, sőt le is tudják rajzolni a jelenetet, ahogy illedelmes rendben ül a tizenkét tanítvány Jézus körül, mint a régi kajárpéci oltárképen (1. kép): az asztalon egy kehely, egy lapos tányér, nyilván valami kenyérfélével, és egy bárány. Oly könnyen megjegyezhető ez a kép. Jézus vállára János hajtja fejét, az asztal túloldalán pedig, nekünk kissé háttal ott ül Júdás, akinek kezéből persze nem hiányozhat a pénzes zacskó, árulásának szimbóluma. Ezt az ülésrendet igazán a görög-római étkezési szokások és fekvési rend ismeretében tudjuk megérteni. A legfontosabb vendég, tehát Jézus, a medius 3. helyére került. Mellé telepedett le a házigazda az imus 1. helyére. Mivel az utolsó vacsorán nem volt jelen más, csak a tanítványok, ezért János, a szeretett tanítvány feküdt, illetve könyökölt az imus 1. helyén. Ezért „pihent az Úr kebelén”. Júdás pedig valahol Jézussal átellenben feküdt, talán a summus második, vagy harmadik helyén.

Ezek alapján feltételezem, hogy halkan egymás közt (suttogva?) folyhatott le az a beszélgetés, melyet János evangéliuma 13. fejezetében olvashatunk, melyben Jézus közli a hozzá közel hajló János kérdésére, hogy ki az Ő árulója, mégpedig úgy, hogy egy falatot ad Júdás szájába. (Jn 13,21-26)

Az Én emlékezetemre

Jézus és tanítványai tehát a kor szokásainak megfelelően fogyasztották el az utolsó vacsorát. De miféle ünnep is volt ez valójában? Főleg a végkifejlet ismeretében jogos a kérdés, hiszen másnap Jézus meghalt. Egy nappal halála előtt pedig még együtt ünnepel tanítványaival. Nem is akármilyen ünnepet ül meg: a zsidó ünnepi kalendárium egyik legörömtelibb, legfelszabadultabb ünnepét, mégpedig annak fénypontját, a széder estét, melyen a legfiatalabb résztvevőnek illik feltennie a liturgikus kérdést: mi-ben különbözik ez az este az összes többi estétől? Tehát ez a legünnepibb este az évben, mely minden más estétől különbözik.

Abban a tudatban, hogy másnap meghal, ki lenne képes arra, hogy belefeledkezzen egy ünnep liturgiájába? A tanítványoknak ez még könnyű, hiszen – mit sem sejtve – egy egészen más végkifejlet foglalkoztatja őket. De mi a helyzet Jézussal? Sokan talán azt választanák erre, hogy Jézusnak nyilván sikerült, hiszen Ő mégsem volt teljesen olyan, mint mi, sőt... De vajon valóban sikerült belefeledkeznie a széder este fordulatos menetrendjébe, vagy nem a belefeledkezni tudásának hiánya, vagy inkább lehetetlensége hozta létre azt, amit mi – keresztyén utókor – úrvacsorának, eucharisztíának nevezünk?

A nagycsütörtöki vacsora pillanataiban még a végzetessé váló események előtt vagyunk. Júdás még csak ezután indul el és mutatja majd meg a templomszolgáknak, katonáknak, hogy hol van Jézus rejtkehelye, hol lehet a sötét olajfaligetben rátalálni. Még történhet valami váratlan. Júdás még meggondolhatja magát. Az elfogatásra kirendelt csapat még belefoglalhat az ebben az évszakban igen hevesen hömpölygő Kidrón-patakba. Nagycsütörtök estéjén még minden nyitott. Jézus magatartását mégis a másnapi halál biztos tudata jellemzi. A széder este forgatókönyvét megzavarja, és ahelyett, hogy elmondaná a kovásztalan kenyér felett az ismert formulát: „Ez a sanyarúság kenyere, melyet őseink ettek Egyiptomban”, ahelyett így szól: „Ez az én testem.” Valamint ahelyett, hogy elmondaná a harmadik pohár bor felett is az áldást, így szól: „Ez az én vérem. Így emlékezzetek rám!” Mindenkinek van módja arra, hogy emlékül hátrahagyjon valamit, ami megkönnyíti itt maradó szeretteinek a reá való emlékezést, egy fontos, már-már jelképesse váló tárgy, mondjuk egy értékes óra, vagy egy fénykép, egy ruhadarab, vagy egy könyv, és így tovább... De hogy valaki egy évről évre ismétlődő ünnepi eseményt tegyen a reá való emlékeztetővé? Ráadásul Jézus szavaiban egybeesik a közeli halál burkolt bejelentése és a reá való emlékezésre való felhívás. Mintha azt mondaná tanítványainak: „Így emlékezzetek rám, ahogy most láttok!” Másnap, nagypénteken Jézus agóniától eltorzult alakja és kínszenvedése nyilván mélyen beleivódott az őt szerető és érte aggódók emlékezetébe. Fájdalmuk a tehetetlenségtől talán még pokolibb volt. Mozdonyvezető érezhet ilyet, amikor látja, hogy valaki ráfekszik a sínekre, jóval a vonat féktávolságán belül: nem szabadulhat a látványtól, és sosem tudja elfelejteni. Bár hasonlóan emlékezetes a nyilvános, szándékosan brutális és megalázó keresztre feszítés, mégsem a kereszt az emlékezés forrása, hanem nagycsütörtök estéje, a széder este a maga megzavart, átalakított liturgiájával. Talán ezért nevezte Chrysostomus az utolsó vacsorát így: „a megszabott idők beteljesedésének estéje.” Mint az elmúlónak, a napnak utolsó árnyképe a napórán, mely a végtelenbe nyúlik, aztán elnyeli a sötétség. „Ez a ti órátok és a sötétség hatalmának ideje” (Lk 22,53), mondja Jézus az elfogatására kirendelt népes csapatnak. Elfogatásától fogva tehát „sötétség uralkodik”. Elkezdődik a sötétség hatalmának ideje, ezért innentől kezdve az érzékszervek által közvetített benyomások, a tapasztalat rossz tanácsadók. Luther is a tapasztalat megbízhatatlanságáról éppen a nagypénteki események kapcsán beszél. Hiszen akik Jézus keresztjét körülvették, nem tapasztalták meg Isten jelenlétét, és nyilván arra jutottak magukban, hogy Isten távol volt Jézustól és mindattól, ami Vele történt. Csak a feltámadás másította meg nagypénteki tapasztalataikból nyert meggyőződésüket.

De térjünk vissza a teljesség estéjéhez, amikor Jézus még nem az agónia közepete, mint „fájdalmak férfja” (Ézs. 53,3) áll előttünk, hanem közvetlenül azt megelőzően, de még önmagának teljes csorbítatlanságában. Így kell rá emlékezni, amint issza tanítványaival az áldott bort és közben azt mondja, legközelebb már csak az Isten országában fogok belőle / veletek együtt / inni. (Lk 22,18)

Andrej Tarkovszkij Olaszországban készült utolsó portréfilmjében beszélt arról, hogy amit akkor és ott gondol és mond, az a döntő. Lehet, hogy halála előtt félni fog és másként beszél majd, de azt ne vegyék figyelembe! Az a fontos, amit most, minden kényszerből mentesen, szabadon mond és tesz. Azt hiszem, minden felelős köz-

életi ember egyetértene egy ilyen felhívással. Azok mindenesetre igen, akiknek reális képük van a sötétség hatalmáról: Akik számára nem kérdés, miért volt Jézusnak a Gecsemané kerti tusakodása közben hematidrózisa. (Lk 22,44) (Olyan tünet, melyben a hajszálereken keresztül vérrel elegyedik az izzadság – halálra ítélték esetében figyelték meg, rendkívül erős szorongás esetén.)

Az utolsó, még a tapasztalat számára kínálózó támpont: Nagycsütörtök asztala, ahol emlékezés és közösség, élet és halál, jelenlét és távollét a „szereztetési igék” révén egyetlen elválaszthatatlan valósággá válik; a kovásztalan kenyér Jézus testével, és a bor az Ő vérével való azonosulásával.

A kenyérnek és bornak, mint Jézus testének és vérének elfogyasztása a pogány – antik hitvilágot és annak kultuszi formáit jól ismerők számára lett megfogalmazva. A zsidókeresztények számára a borospohár, mint az Isten előtti érvényesség biztosítéka – a Jézusban kötött új szövetségként kötötte őket össze, a kenyér megtörése által pedig azt fejezték ki, hogy valamennyien egy kenyérből részesednek és ezáltal az juthatott kifejezésre, hogy egy testnek – Krisztus testének tagjai.

De a hellenizmusban élő emberek számára ez nem volt elérhető szimbólumrendszer és élményanyag, ezért az Istenséget nem történelmileg közvetítettként, emlékezések által tették jelenvalóvá, hanem anyagilag, tárgyiasult módon. A hellénizmus embere számára azáltal lett az Istenség jelenvalóvá, hogy eledelül, táplálékul adja magát. Így válhatott az úrvacsora misztériummá. Ennek fényében lehet igazán világosan látni, mit is akart János evangéliuma 6. fejezetében mondani, ahol Jézus magáról, mint mennyből alászállott kenyérről beszél.

Ez azonban egy újabb problémát vet fel: Nem tudjuk leválasztani az úrvacsorának az eredeti pászkaliturgia logikájából adódó tartalmát annak hellenisztikus átformálásától. Ebben az – Újszövetségben már fellelhető – kettősségében kell továbbra is élményé válnia.

Értetek adatik

Ethelbert Stauffer „Jézus története és személye” – című könyvében meggyőzően bizonyítja, hogy Jézus a pászkabáránnyal levágásával egy időben akart meghalni. Ő akart lenni népe húsvéti áldozata. Ebben a párhuzamban válik megragadhatóvá értünk való halála. A pászkabárány eredetileg a héber családok elsőszülött fiait váltotta ki. (A samaritánusok, pászkaünnepükön máig megfestik a bárány vérével elsőszülött fiaik homlokát.) Emellett az egész ház megváltó áldozata is volt, hiszen a bejáratot szemöldökfára is felkenték a bárány vérét és így az, mint jel (Tav), távol tartotta az öldöklő angyalt. Jézus a pászkabárány: ezen a párhuzamon, rituális analógián alapul a helyettes áldozat tanítása.

A növénytermesztésből élő primitív népek között számos olyan eredetmítoszt gyűjtöttek, melyben az istenség értünk való áldozata megfogalmazódik, lényegesen egyszerűbben és talán komplexebben, mint az Egyiptomból való kivonulás ószövetségi történetében, vagy más fejlett kultúra által közvetített mítoszokban, hiszen azo-

kat többnyire gyökeresen átértelmezték. A leghíresebb példa Ceramból, egy új-guineai szigetről származik: egy félisteni lány, Hainuwele feldarabolt és eltemetett testéből eladdig ismeretlen gumós növények nőnek. Ez az őseredeti gyilkosság gyökeresen megváltoztatta az emberi életet, mert bevezette a szexualitást és a halált, és felállította azokat a társadalmi intézményeket, melyek ma is virulnak. Hainuwele erőszakos halála nem csupán teremtőnek nevezhető halál, hanem azt is lehetővé teszi az istennő számára, hogy folyamatosan jelen legyen az emberek életében, sőt halálában is. A testéből sarjadt növényekkel táplálkozva, az ember valójában magának az istenségnek a lényegével táplálkozik.

Az Egyházak Világatánácsa VII. Világgyűlésén az „Élet adója – tartsd életben teremtedet” címet viselő bibliatanulmányban az Egyesült Államok egyik delegáltja, George E. Tinker hivatkozott az észak-amerikai bennszülöttek között széltében-hosszában ismert eredetmítoszra, mint teológiai történetre, mely Kukorica Anya áldozatáról szól. E szerint: „Az emberek elszaporodtak és kevésnek bizonyult a vad, ezért éhínség pusztított. Az éhes gyermekek odamentek Ósanyához és enni kértek. De neki semmije sem volt, amivel megetethette volna őket. Ez mély szomorúsággal töltötte el és egyre csak sírt bánatában. Férje megkérdezte tőle: – Hogyan tudnák felvidítani? Mire az asszony így felelt: – Csak egy valami van, ami megállíthatja könnyeimet: Meg kell ölnöd engem! – A férj erre azt válaszolta: – Soha sem tudnám megtenni! – De az asszony így bátorította: – Meg kell tenned, különben továbbra is sírni fogok és mindig szomorú leszek. A férj tanácstalanságában megkérdezte a legbölcsebb öregembert, aki azt mondta neki: – Meg kell tenned, amit kíván, meg kell ölnöd őt. – Most a férjen volt a sor, hogy sírjon. De a felesége így szólt hozzá: – Holnap délben kell megtenned. Miután megöltél, két fiunk hajamnál fogva vonszoljon egy puszta földdarabra. Aztán húzzanak, vonszoljanak ide-oda, míg testemről az összes hús le nem mállik. Aztán szedjék össze a csontjaimat és temessék el közepem. Ezután hagyják ott a helyet. – Majd mosolyogva hozzátette: – Várjatok hét hónapot, aztán jöjjetek vissza és meg fogjátok találni a testemet, melyet szeretetből adtam oda: Az fog titeket táplálni most és mindenkor. – Minden úgy történt, ahogy a feleség meghagyta: A férj megölte őt, aztán a fiak elkezdtek vonszolni a testet, míg a húsa be nem fedte a földet. Akkor összegyűjtötték a csontjait és elásták közepem. Megsíratták, meggyászolták, aztán hazamentek.

Amikor hét holdtölte után a férj és a gyerekek visszajöttek arra a helyre, úgy találták, hogy a földet magas zöld növény borítja. Ez lett az ültetés gyümölcse: a kukorica. Az Ósanya teste, melyet azért adott oda, hogy az emberek éljenek és viruljanak. Mindenki kapott az Ósanya testéből és kimondhatatlanul jóízűnek találták azt. Követték tanácsát, nem ettek meg mindent, hanem sok magot visszadobtak a földbe. Ily módon a teste és lelke megújult minden hetedik hónapban, és nemzedékről nemzedékre így van ez azóta is.” (Jövel Szent Lélek – Újítsd meg az egész teremtettséget! Hat Bibliatanulmány az EVT VII. Világgyűlésének témájáról, Budapest, 1990 Kiadja a MEÖT)

Nem lehet kétséges, hogy ezek az emberiség emlékezetének legősibb rétegéhez tartozó eredetmítoszok a biblián túli legfőbb analógiák.

Jézus utolsó vacsorán elmondott szavai: „Vegyétek, egyétek, ez az én testem és igyátok, ez az én vérem” ha nem jelképesen értjük, hanem szó szerint, végső soron kánnibalizmusra szólítanak fel. Nem könnyű ezt kimondani ma sem, hiszen ebben fele-

kezetünk történelmi öröksége nagymértékben gátolhat minket. Mint tudjuk Luthernek hosszasan kellett magyarázkodnia éppen emiatt a zwingliánusok (Stenkfeld, Zwingli, Karlstadt, Oecolampadius) által exponált vád miatt, hogy tudniillik Luther követői húsfalók, vérivók, emberevők. Luther azzal próbálta elhárítani a vádat, hogy a kenyérben nem Krisztus testének egy darabját vesszük magunkhoz, hanem az egész testét, és a bor ivásakor nem Jézus vérenek egy cseppjét isszuk meg, hanem az egész véret. A kannibalizmus minden idők egyik legfőrtelmesebb bűne volt. Ellenséges viszonyban élő népek terjesztették egymásról azt a rémhírt, hogy a másik nép tagjai emberhúst esznek. Így próbálván megindokolni maguk előtt azt a képzelte erkölcsi fölényt, mely ahhoz kellett, hogy képesek legyenek egymást halomra gyilkolni.

De a XX. századra a kannibalizmus hasonlata már nem ébreszt olyan heves ellenérzéseket, mint a megelőző századokban. Megváltozott a kannibalizmus megítélése is: ennek eklatáns példája Oskar Kokoschka egyik rajza, melynek címe: „Krisztus segít az éhező gyermekeknek. A rajzon a kereszten függő Jézus egyik karját odatartja az előtte álló gyermekek szája elé. Néhány évtizeddel ezelőtt egy repülőgép-szerencsétlenség túlélői az Andok lakatlan hegyláncai között rekedtek. Túlélésükre csak azon az áron volt esély, hogy megeszik éhen halt társaikat. Volt olyan köztük, aki felajánlotta a testét társainak, hogy miután meghal, társai megehessék a húsát túlélésük érdekében. (Ennek a híres esetnek könyv és filmfeldolgozása is van: Életben maradtak – címmel).

2. kép

Kormos Istvánnak van egy verse, melyet talán valamelyik észak amerikai bennszülött nép meséje ihlethetett, az a címe, hogy „Óda a kukoricához”. Gyönyörű alkalmazása a Jézus – Kukorica Anya párhuzamnak. Ebben a szerző egy csepp sem törődik a kannibalizmussal kapcsolatos, terhelte teológiai örökséggel. „*Túrtél te minket, fogunkat, kezünket... Holtodban körülálltunk, gyöngre testedre vártunk vad kannibálok...*”

De Harald Duwe festő sem és a Tutzingi Evangélikus Teológiai Akadémia nagyra becsültjei sem voltak tekintettel erre a terhes exegetikai örökségre. (2. kép) Ha valóban képesek vagyunk elvonatkoztatni ettől, akkor ki kell jelentenünk, hogy a Jézus által átalakított pászka rituálé igenis olyannyira provokáló a maga kannibalizmusra való felszólításával, hogy érthető a teljes zavar, mely Harald Duwe: Úrvacsora – című képén a tanítványokat jellemzi: Állnak bambán, vagy megpróbálják poénal elütni a dolgot, esetleg csak ülnek zsibbadtan a döbbenettől.

Leginkább talán ahhoz hasonlítható ez a helyzet, melyet a tanítványok átélhettek, mint amikor Gauguin a neki átadott postai küldeményből kicsomagolta barátjának, Vincent van Gogh-nak a fülét.

Gauguin-hez hasonlóan, mi mai tanítványok is rádöbbenhetünk, hogy Ő a mi barátunk (Jn 15,14), véresen komolyan gondolja. Hogy sokkal fontosabbak vagyunk neki, mint ahogy azt mi valaha is feltételeztük. Erre pedig csak véresen barbár rítussal, halált megvetően, velőtrázóan eltökélt odaszánással, kannibalizmusra való felszólítással tud rádöbenteni.

Mindennek végiggondolása talán segíthet némelyeket abban, hogy úrvacsora vételekor úgy érezzék, „mintha tüzet ennének”.

ÓDA A KUKORICÁHOZ

*Ég áldjon, kukoricatábla,
felkiáltójel, zöld dárda
élő tengere vagy te,
zászlók tengere vagy te.*

*Mezőn aluvók álma,
nincstelenek kalácsa,
vezetsz kölyök koromba,
jobban mint ezer lámpa.*

*Hányszor kínáltál,
éhségemből kirántál,
tíz év, húsz, baktatsz velem,
kiáltod: „Jelen!”*

*Asztalunkon kenyér,
morzsád söpörte tenyér,*

reggel cipósan keltél,
estig véreimmé lettél.

Szegény társa te,
kés mártódott beléd,
Betlehem követe,
letérdelek eléd.

Láttam földbe vetésed,
napra növekedésed,
magasba szökésed,
halálba töretésed.

Leveleden gyors esőt,
jeget, ostorral verőt,
kutyasekívánta szelet,
göröngyre elfektetőt.

Fölálltál, büszke fiú,
ropogott derekad,
zöld fejed fölemelted,
nem hagytad el magad.

Remény zöldje, lobogtál,
mi minden voltál:
világító napunk,
vezérlő csillagunk.

Nemesi címerünk,
országunk, fegyverünk,
ha te voltál velünk,
pokol se bírt velünk.

Mert fülüünkbe suhogtál,
szívüünk ereje voltál,
hogy barmok ne legyüünk,
hogy emberek legyüünk.

Hirdetted, te kemény:
élni még van remény,
ha Isten malma őröl,
neküünk őröl.

Voltál bújócska földje,
vágattunk tengeredben,
tücskök mezítláb
fúttuk az időt: zengjen!

Simogattuk hajad,
zöld selyme volt citeránk,
nyers húsodba haraptunk,
nincs olyan húsvéti fánk.

Túrtél te minket,
fogunkat, kezünket,
nevetted szemünket,
megáldottad fejünket.

Ha szóltál: „Íme, vagyok!” –
indultak a nagyok,
reccs, learattattál,
aztán zizegve fosztattál.

Holtodban körülálltunk,
gyöngé testedre vártunk,
vad kannibálok,
veszett janicsárok.
A halotti beszéded
egy szó volt: élet,
miérettünk meghaltál,
mibennünk feltámadtál.

Tüzet gyújtottunk nagyot,
lángja testedbe harapott,
lángon megsütögettünk,
még füstöltél, de ettünk.

Fazékban főztünk puhára,
morzsolásztunk a tálba,
Jézus te, sóval itattunk,
egy szemig fölkanalasztunk.

Vasmozsár méhében törtünk,
mozsár harangja vert,
liszteden a szegény
dunnyogva kitelelt.

Rostán fehérre pattogattunk,
cérnára fűztünk gyöngynek,
csutkádnál melegedtünk,
tehén elé vetettünk.

Nőj, kukoricatábla,
felkiáltójel, zöld dárda
élő tengere vagy te,
zászlók tengere vagy te.

Oltalmazónk, mióta
hozott Kolumbusz hajója,
nekiünk lélegzel, testvér,
örömünkre születél.

Életünk fölött lángolj,
útunkon messze világolj,
zölded verjen szemünkbe,
zölded csapdosson szívünkre.

Kormos István

Az úrvacsora liturgiája gyakorlati teológiánk egyik legérdekesebb, legtöbbet vitatott fejezete. Érdekesnek, sőt gondolatébresztőnek tartom a széder-este és az eucharisztia nagycsütörtöki összekapcsolását. Másrészt rokonszenves, bölcs meglátás, hogy az ilyen kísérlet semmiképpen nem jelenti az Újszövetség hellenisztikus-egyetemes értékeinek lefejtését.

Visszatérő panasz – fentebb olvashattuk –, hogy az evangélikus úrvacsorában túlteng a bűntudat. Ebben bizony van igazság. Más kérdés, hogy egy felelőtlenésre, önzésre, idióta lelken-dezésre hajlamos korban hogyan és mennyire hadakozzunk az egyéni bűnbánat ellen. Meggondolandó.

A kannibalizmusra vonatkozó gondolatsor – úgy vélem – szándékoltan éles. Megértem a tanítványok megdöbbenését, mégis azt kell mondanom, hogy a széttépett emberi test látványa más-képpen sokkol, mint a titokzatos kenyér és bor. A keresztyén misztérium ugyan nem hazudtolja meg, de valami nagy sűrítettségben mégis föloldja a naturalizmust. Hiszen – amint a szer-ző is mondja – mégsem az érzéki tapasztalaté a végső szó...

A szerkesztő

Zinzendorf és a herrnhutiak

A Nikolaus Ludwig Zinzendorf gróf által alapított herrnhuti közösség történetére vonatkozó új eredmények nem függetlenek a német pietizmuskutatás fellendülésétől. A pietizmus történetének új összefoglalásában¹ kapott helyet a herrnhutiak fejezet is, noha – mint a későbbiekben utalunk majd rá – Zinzendorf igen korán ellentétbe került a hallei pietizmussal és vezéralakjaival, saját mozgalmát részben velük vitatkozva fogalmazta meg.

A magyar egyháztörténeti irodalom sem maradt érintetlen az utóbbi időben Zinzendorf mozgalmától, a Református Egyház c. lapban folytatásokban olvashattunk a múlt évben Herrnhutról.

Míndezen ellenére nem tartom fölöslegesnek röviden összefoglalni azokat a régi, részben életrajzi, részben a közösség alapítására vonatkozó ismereteket, amikhez egyébként idegen nyelven könnyen, egy részükhöz magyarul is hozzájuthat az érdeklődő.²

Ha Zinzendorfort a pietizmus mozgalmának folytatójaként tekintjük, akkor Philipp Jacob Spener, majd August Hermann Francke után ő a harmadik generációhoz tartozik. Családja protestáns osztrák família, nagyapja még Sopronba járt át istentiszteletre, egyszer a magisztrátussal is összeütközésbe került, mert kocsijával nem tért ki a körmenet elől. Mint a fenti példa is mutatja, 1620 után a protestáns osztrák arisztokrácia vagy az országhatárokon kívül hallgatott istentiszteletet, vagy ha nyíltan vallani akarta hitét, a birodalmi városokba vagy a birodalom protestáns fejedelemségeibe települt át. Így került Nikolaus Ludwig apja is a szász választófejedelemségbe, ahol egyébként birtokai is voltak és ahol magas udvari karriert futott be. (A család másik ágából származik az a Karl von Zinzendorf, aki Mária Terézia udvarában tevékenykedett).

Anyai ágon a választófejedelmi Szászország hasonlóképpen jeles családja áll ősai között. A német irodalom- és egyháztörténet főképpen nagyanyját említi kiemelkedő helyen. A gyermek Zinzendorfort apja halála és anyja új házassága után (a mostohaapa sem kevésbé jeles személyiség: Gneomar Dubislav Natzmer generális, aki a hallei pietizmus egyik legbefolyásosabb támogatójának számított a berlini udvarban) a nagymama, Henrietta Katharina von Gersdorf nevelte. Noha a hölgy ko-

ra legműveltebb nagyasszonya volt, a modern európai nyelveken kívül a klasszikuson is olvasott, írt, zenélt, udvarában mégis a szelíd kegyesség uralkodott. A kortárs feljegyzések már az 1670-es években is úgy emlékeznek meg grosshennersdorfi udvaráról, mint ahol az üldözött protestánsok mindig támogatást találtak. A Habsburg birodalom területeivel határos lausitzi birtokokon nem volt ritka az ilyen esemény. A gályákról szabadult magyarországi lelkészek is felkeresik őt.³ Ilyen hangoltsággal könnyen vált Katharina Gersdorf a pietizmus egyik korai hívévé. De szellemi önállóságát kifejezte velük szemben is, nem csupán a klasszikus pietista tanok, hanem az irányzat radikális képviselői is megfordultak környezetében, mint az akkor még csak chiliaszta Johann Wilhelm Petersen vagy Hochmann von Hochenau, aki fia nevelője is volt.

A fiatal Zinzendorf⁴ tíz évesen, 1710-ben került a hallei paedagogiumba. Az árvaház (Waisenhaus) és más alapítványi iskolák mellett ez a középfokú intézmény igen magas ellátási költséget kért diákjai után, így csak tehetősek polgárok és nemesek tudták igénybe venni. Tananyaga valójában a szokásos gimnáziumi anyag, kiegészítve modern nyelvekkel (francia, olasz), valamelyes kortárs történelmi ismeretekkel, heraldikával, földrajzzal, ezenkívül technikai ismeretek és zene jelentettek pluszt a még mindig túlsúlyban levő klasszikus nyelvek mellett. Családja magas állása miatt Francke asztalánál étkezett, de az otthoni, Krisztust középpontba állító szelíd kegyességet nem lelte itt meg. „Nevelésem kemény és rideg volt, a diákok velem szemben többnyire megvetőek és ellenségesek” – írja késői önéletrajzában. Ennek ellenére a hallei hat év sok új ismerettel gazdagította, otthon megalapozott kegyességét új elemekkel gazdagította. A hallei pietista mozgalom felfelé ívelő szakaszában itt tartózkodó fiatal grófra mély benyomást tettek a naponkénti beszélgetések során „az épületes hírek Isten országából” („erbauliche Nachrichten aus dem Reich Gottes”) és nem utolsósorban a világ minden tájáról visszaérkező misszionáriusok jelentései. Itt kötött életre szóló barátságot és szövetséget diáktársával, a svájci református Friedrich von Wattewillel, akivel egyszer – a kelet-indiai misszionáriusokat hallgatva – arról beszélgettek, hogy „bárcsak a pogányok ne térnének meg addig, amíg mi felnövünk”. Watteville és még három társa tartozott ahhoz a szűkebb baráti körhöz, amit a vallásos ébredésük megerősítése céljából hozott létre. Diáktársainak egyike a szepességi Johannes Jony volt, aki 1714 és 1716 között volt a hallei a paedagogium tanulója.⁵

A hallei paedagogium után családja kifejezett kívánságára nem tanulhatott teológiát, jogi tanulmányokat folytatott Wittenbergben 1716-tól három éven át. Szorgalmasan képezte azonban magát a teológiai disciplinákban is, olvasással, egyéni beszélgetésekkel. Megismerkedett a lutheránus orthodoxia álláspontjával, és amennyire lehetett, kora ellenére, de társadalmi státuszát is felhasználva törekedett a pietista-orthodox ellentét mérsékelésére. Az egyetemi tanulmányokat – ismét csak rangjának megfelelően – *Kavalierstour*, külföldi tanulmányút követte. Három hónapot Hollandiában, hetet Párizsban töltött. Tanulmányai kiegészítése mellett a tanulmányút legnagyobb hozadéka volt, hogy a lutheránus egyház belső frontjai után a konfesszionális sokszínűséget, a tolerancia működését volt módja megtapasztalni Németalföldön, Párizsban pedig a katolicizmust ismerte meg alaposan. A francia századelő nagy egyházpolitikai-dogmatikai vitájában a janzenista álláspontot képviselők

több okból is szimpatikusak voltak neki. Az ágostoni kegyelemtanhoz közeledő janzenizmus könnyen akceptálható volt egy lutheránusnak, másrészt fellépésük pápaellenes éle sem maradt rá hatástalan. Barátsága Louis Antoine de Noailles kardinálissal ekkor alapozódott meg, neki ajánlja később a franciára fordított Arndt-művet, az *Igaz kereszténységet* (1723). Már ekkor meggyőződése, hogy a Jézus szeretetében és követésében megvalósuló közösség képes áthidalni a nyilvánvaló dogmatikai ellentéteket. Noha mind Hollandiában, mind Párizsban részt vett a társasági életben, sok lehetőségét ekkor próbálta ki először (lottó, opera stb.), életmódjában azonban a hallei eszmények az irányadók, törekvés az üdvösséghez nem szükséges dolgok (adiaphora) kerülésére, mint a tánc, pénzben való játék stb.

Hazatérve – újra csak a család elvárásainak eleget téve – választófejedelmi szolgálatba lép mint udvari igazságügyi tanácsos; e hivataltól igyekszik minden törvényes szabadságot kihasználva távortartani magát. Rövidesen kisebb konfliktusokba keveredik a drezdai udvarban, nehezményezik pl. a házában rendszeresen tartott vallásos összejöveteleket. Ez azonban már 1722-ben bekövetkezett házasságkötése után történik. Erdmuthe Dorothea von Reuss-Ebersdorffal kötött házasságát azért is kell itt kiemelni, mert általa a nagyanyai háztól is eltérő vallásos miliőt ismert meg. „Ebersdorfban egy csomó lelket találtam, akik vallási különbségre, az egyéni meggyőződés különbségére való tekintet nélkül csatlakoztak egymáshoz, anélkül, hogy a külső előírások máságát figyelembe vették volna”. Szeparatisták, radikális pietisták fértek meg békésen az ebersdorfi udvarban, olyanok, mint a gyakran idelátogató Johann Wilhem Petersen, aki ekkor már a *mindenek helyreállítása* tanával minden ember végső megváltását is hirdette. Petersen barátja és tanainak propagálója volt Johannes Klein-Nikolai, aki évekig ebersdorfi udvari lelkész is. Igazi Philadelphi gyülekezetnek látta Ebersdorft Zinzendorf a Jel. 3,7 értelmében; a tanbéli határokat átlépő, a felebaráti szeretetet gyakorló igazi keresztény közösségnek. Másik teológiai élménye volt, hogy a gyermekkorától szívesen előtérbe állított Krisztus-misztika erőteljes megfogalmazásaival találkozhatott itt. A középkori jegyes misztika a német barokk költészettől nyelvileg is új impulzust kapott. A vallási radikalizmus néhány közösségének frazeológiájában a 18. század elején Krisztus véérének és sebeinek felmagasztalása, a Krisztus-követés e középkori módja gyakran jelentős szerephez jutott.

Zinzendorf életének, nézetei alakulásának ismertetése után a herrnhuti közösség létrejöttére kell rátérni, előtte azonban az írásunk elején említett politikai-egyházpolitikai megjegyzéseket kell kiegészítenünk. A Szászország déli részén fekvő Felső-Lausitz (ahol az említett jeles famíliák birtokosok voltak) egyházi viszonyairól fontos tudnunk, hogy a világi patrónusok különleges jogokat, máshol meg nem lévő önállóságot élveztek. Püspök nem volt ebben az országrészben, az egyházi fensőbbség Bautzenben működött és ez nem a drezdai főkonzisztóriumnak, hanem a titkos tanácsnak volt alárendelve. Így tehát világi és nem egyházi hatóság állt a világi patrónusok fölött; még az egyházi intézkedései is rajtuk keresztül jutottak el a lelkészekhez.

Az még nem az egyházi jogi viszonyok keretébe tartozik, hogy 1722-ben mintegy tíz fő menekült a szomszédos Morvaországból, a Zinzendorf által nagyanyjától meg-

vásárolt Berthelsdorf nevű birtokon letelepedési engedélyt kért. Noha az újonnan jöttek jobban szerettek volna a faluban maradni, a falu mellett egy magaslaton, a zitaui országút mentén, a Hutbergen jelöltek ki nekik helyet, ahol elkezdhatték házaikat felépíteni. (Innen származik a település Herrnhut neve.) A következő években folyamatosan jöttek az olműtzi jezsuiták fennhatósága alól és a Harrach család morvaországi birtokairól főképpen németül beszélő protestánsok, akik a cseh testvérek örökösének tartották magukat. Noha, a fehérhegyi csata (1620) után, Cseh- és Morvaországban a protestáns vallásgyakorlat tiltott volt, hivatalosan a katolikus vallást gyakorolva sokan megmaradtak hitükben protestánsnak. A főképpen családi kereteken belül gyakorolt régi vallás új impulzusokat kapott a pietizmus megerősödésével, pl. nemcsak Szilézia csehek által lakott porosz fennhatóságú területei részesültek a kapos szláv nyelvű hallei Bibliából, kegyességi irodalomból, hanem csempészárúként jutott belőle Habsburg területekre, Cseh- és Morvaországba (és természetesen a királyi Magyarország északi részeibe) is. A vallásuk miatt menekülők főképpen mesterekből, iparosokból voltak, kevés, általában nem ottani születésű tanult ember, lelkész akadt csak köztük. Remélt új hazájukba, a lutheránus Szászországba érve, mindnyájan igen magas elvárásokat támasztottak a vallásgyakorlat, a keresztény morál, egyáltalán a vallásos élet intenzitásával szemben. David Nitschmann, a korai herrnhuti időszak egyik megörökítője így emlékezik vissza a Herrnhutba vezető útra: „Megérkeztünk egy Stolze nevű faluba, az elsőbe, ami lutheránus volt, ez bennünket igen megörvendeztetett. Azt gondoltuk, Isten gyermekeit találjuk itt. A parasztknál, ahol szállásunk volt, elkezdtünk rögtön prédikálni, elővettük a sutból a régi postillákat, de legnagyobb megdöbbenésünkre az egész háznép holt volt hitében (mausetot), Istenről és igéjéről alig tudott valamit; így aztán prédikációnk utálatos volt előttük.” Másnap a fogadóban énekelni akartak, amikor „meglehető bosszúsággal vették tudomásul, hogy csendben kell maradniuk”. A schweidnizi templomban a lelkészt hallgatva rögtön látták, „ hogy egy nem megtért, hanem holt hitű ember ez, és ehhez még a kövérsége! Hasonlóképpen a képek pompája a templomban, a gyertyák a sírokon!... ekkor kezdtük először bánni, hogy Morvaországból eljöttünk.” David Nitschmann és társai eljutottak Herrnhutba, de a nehézségek, amit útjuk során tapasztaltak, jelzik a megoldatlan kérdések sorát, amelyek az 1720-as évek során egyre növekvő herrnhuti telepen felgyülemlettek. 1727-re a településen kb. 300 ember élt. A németül beszélők egyértelmű többséget alkottak, de megközelítőleg kétharmaduk tartozott csak a morva menekültek közé, a fennmaradó hányad Sziléziából és szász vidékekről is idetelepült, nem bevett szekták, irányzatok képviselőiből került ki, pl. schwenckfeldianusok, Gichtel-követők közül. A huszita örökséget vallók hitvallása, szertartása a református irányhoz áll közelebb, a lutheránus szertartásrend, a képek, az egyéni gyónás stb. idegen volt nekik. A lutheránus berthelsdorfi egyházközséggel, az egyébként Zinzendorfhoz és törekvéseihez közelálló lelkésszel egyre nehezebben tudtak együtt élni. Magukkal hozott és itt felerősödő szeparatista vonzódások arra vezettek, hogy egyesek az újonnan alakuló közösségből is kivonultak, mintegy szerzetesi magányba. Zinzendorf a szeparatizmus veszélyét látva szabadságot adta magát a szász udvari szolgálatból (ahova egyébként sohasem tért vissza), és

kézbe vette a herrnhuti közösség ügyét. 1727-ben két rendtartást fogalmazott meg, közös megegyezéssel el is fogadták ezeket. Az első a szász jog alapján álló Herrschaftliche Gebote und Verbote (földesúri rendelkezések és tilalmak), a földesúr és a faluközösség megegyezése, ill. a polgári közösség életét szabályozó előírások sora. Ehhez a közösség vallási életét szabályozó Brüderlicher Verein und Willkür (Testvéri egyesülés és szabad döntés) csatlakozott. Ez a második a később, más helyeken alakuló herrnhuti típusú közösségek mintaszabályzata lett.

Röviden az első statutumot is érdemes megismernünk. Herrnhut lakói örökre szabad emberek, a jobbágyi szolgálatból felszabadítottak. Fizetnek mindnyájan adót tevékenységük és házuk után, és nem mentesülhetnek más állami kötelezettségek alól sem. Herrnhut minden lakójának dolgoznia kell és saját kenyerét ennie, de ha öreg, beteg vagy nincstelen, akkor a közösségnek kell róla gondoskodnia. Szabályozza a statutum a Herrnhutba való betelepédést, házépítést; a lakás helyét, méretét a Öregekkel (Aelteste) egyeztetve jelölik ki. Az öregeknek – egyébként a vallási közösség irányítói is egyben – a közösség életére vonatkozó döntéseit tudtára kell mindenkinek adni hétfőn reggel. A mesterségűzés szabályai is elő voltak írva, így a bejelentési kötelezettség a mesterség megváltoztatásáról, feladásáról, a mesterek megrendelével szembeni kötelezettségeiről (pl. két nappal a határidő letelte előtt magyarázatot kellett adni, hogy miért nem tartható az eredeti megegyezés). Szabályozva volt a kölcsönadás, a kölcsönvétel, tiltva az uzsora. A vallásos élet szigorúságából megelőlegez valamit, hogy a kiűzetés terhe mellett tilos volt a csalás, lopás, káromkodás, kurvázkodás, kártyázás, tivornyák. Sötétben semmilyen összejövétel nem tartható. Nem volt szabad eltérni a vásári multságokat, mulattatókat. Figyelmeztetések után meg kell büntetni azt, aki nem segít felebarátján. – A herrnhuti közösség a bertheldorfi egyházközség része. A hivatalos egyházi teendők a lelkészre tartoznak, a szentségek kiszolgáltatása is. (De pl. temetésekben megengedett, hogy a herrnhuti testvérek ne gyertyákkal vonuljanak, a másik statutumban pedig az egyéni gyónás alól mentik fel azokat, akik ehhez nem szoktak). Akik katolikusok, maradhatnak itt és élvezhetik a hely javait, amíg az ország rendjei ezt megengedik. A fentiek még az első statutum részei, de tárgyukkal átvezetnek a másodikhoz, a vallásos élet előírásait összefoglaló „testvéri döntés”-hez.

A más felekezethez való viszony e szerint is a közösség létrejötte és megmaradása szempontjából létfontosságúnak minősül. A szabályzat 2. pontja kimondja: „Herrnhutnak... állandó szeretetben kell élnie minden felekezet minden testvérével és Isten gyermekeivel; előítélet, vita és igazságtalanság nélkül kell viselkednie a másként hívóval szemben...”. Az Isten gyermekének, testvérnek lenni a következő két ponton alapul: az Istentől kapott üdvözítő kegyelem elismerésén és a Krisztusi életminta követésén. A továbbiakban a laikus közösség vallásos élete és gyakorlata a szabályozás tárgya. A megfogalmazott elképzelés és a közösségi élet felépítése határozottan mutatja a korai kereszténységet eszményítő művek hatását, így Gottfried Arnoldét:⁶ „a testvéreknek az első gyülekezet mintájára szeretetben kell élniük”. A közösség tagjainak feladata a lelkek megnyerése Krisztusnak, ehhez megfelelő kisközösségek létrehozása szükséges. A korai szabályzat a közösség felépítéséről nem beszél még részletesen, noha láthatóan megvannak a csirái a későbbi kisebb közösségekre való tagoló-

dásnak, ami feladat, szimpátia stb. szerint ment végbe. Bizonyosnak látszik, hogy az egyik legkorábbi kisközösségi szervezeti forma a szövetség, kötelék (Bande) volt. Az ilyen, 3-8 főnél nem nagyobb csoportok tagjait a személyes vonzódás mellett az azonos vallásos érdeklődés hozta össze, hogy a napi istentiszteletet, imaórákat, éneklést együtt végezzék. Klikké, érdekszövetséggé válásukat a vezető, ill. a vezetők konferenciája volt hivatott megakadályozni. A herrnhuti közösségben öregeknek nevezték az előjárókat, akik nemcsak a polgári együttélés ügyeiben vezetők, hanem a lelkek vezetői is, házasságkötésre, a felebarát ellen emelt panaszra stb. rajtuk keresztül volt csak mód. Előjáróvá a papi és a nemesi rend tagjain kívül bárki választható volt. Korai források említenek már a közösség előjáróin kívül további kiemelt laikus tagokat mindkét nemből: felügyelőket, beteggondozókat, a pénzügyek felügyelőit stb. Mint az előbbiekből is látható, az ordinált teológusok nem élveztek előnyöket.

Az elkövetkező évtizedekben a fent említett mellett más szervezeti formák is kialakultak. A harmincas évektől egyre inkább előtérbe kerül az a gondolat, hogy a két nem életében különböző fejlődési szakaszok vannak sajátos problematikával, és a belső szerveződésnek ezt kell követnie. Az ily módon önkéntesen létrejött közösségeket nevezték karoknak (Chöre). Az első ebben a nemben az egyedülálló férfiak kara volt, ők az együttlakást választották, hétköznapjaikat szinte kolostori renddel és szigorral szervezték meg. A későbbiekben külön kara jött létre a leányoknak, özvegyasszonyoknak, gyermekeknek. Nem jelentette ez természetesen a család negligálását, a karokból minden további nélkül ki lehetett lépni, házasságot kötni. Mégis, ez a szervezeti forma volt a leginkább látványos a herrnhuti közösségekben első pillantásra is. Európában, majd a missziós területeken is a Herrnhut mintájára megépített települések képe részben ebből a szervezeti jellegzetességből adódik. A települések központjában a közösségi ház állt, ahol a közös esti énekórák, a hagyományos istentiszteleten kívül minden vallásos esemény lejátszódott. A szabályos főteret a karok házai fogták közre, az emeletes új épületek a kis településeknek városias képet adtak. A puritán életmód a hagyományos faluközösséghez képest lényegesen nagyobb jóléttel együtt, és a barokk főúri építészet, kertkultúra hagyományai erőteljesen befolyásolták a herrnhuti telepek külső struktúráját. A közösségek, missziós feladataikból következően is, lemondtak a földművelésről, a paraszti életformáról, a különböző mesterségek művelése nagyobb mozgási lehetőséget és nem utolsósorban magasabb életszínvonalat biztosított.

A formálisan a falu egyházközösségéhez tartozó közösség liturgikus életében új, gyakran napjainkig tartó szokások és formák alakultak ki. Ilyenek voltak a szeretetvendégség, a húsvét reggeli ünneplés a temetőben (ami egyébként szintén a hagyományostól eltérő, sírkő nélküli park volt, a gyepp szintjén elhelyezett márványtáblákkal, a karok rendjének megfelelően) a reggelenkénti imaóra, esténként az énekes áhítat. Folyamatosan önálló, Zinzendorf és mások által megalkotott szövegek, énekek kerültek a sajátos istentiszteleti formákhoz. Már az 1720-as évek végén kialakult a Losung szokása. Az esti áhítaton elhangzott és interpretált bibliai idézet vagy egy énekrészlet a következő nap vezérfonalául szolgált. A jelen nem lévőknek szóban adták tovább, 1731-től kezdve azonban évenként nyomtatásban is megjelent az év minden

napjára önálló idézettel szolgáló Losung-Buch. Zinzendorf igen kiterjedt irodalmi munkásságát a közösség szolgálatába állította. A Luther-Biblia egyik revideált kiadását a berthelsdorfi lelkésszel együttműködve készítette el. Számptalan morálteológiai, liturgikus és építő írása maradt ránk. Műveinek kiadásáról maga is gondoskodott, a korban meg nem jelentek egy részét pedig kortárs kezek örökítették tovább. A legkorábban létrejött herrnhuti életközösség, a fiatal, nőtlen férfiak kara kezdte azt a kiterjedt dokumentáló munkát, aminek révén a herrnhuti mindennapok, az elhangzott beszédek, a használt énekek papírra kerültek (Jüngerhaus-Diarium). Zinzendorf munkásságában a legjelentősebb tétel az 1722-től különböző gyűjteményekben nyomtatásban is megjelent kb. kétezer ének, közülük csak igen kevés volt ismert a közösségen kívül. Az énekeknek, de általában is a herrnhuti közösségek irodalmi termésének tartós recepcióját megakadályozta az ezoterikus csoportnyelv, amelyben a későbarokk nyelvi modorosság a teológiai különállással nem túl szerencsésen párosult. Mindez azt jelenti, hogy a vér és sebek teológiája érzelmileg-érzékileg túlfűtött nyelven szólalt meg, új szavak tömegével, meghökkentő, önállóan alkotott szavakkal, sok kicsinyítő képzővel, mint a gyermeki egyszerűség és a bensőségeség vélt kifejezőivel. A Jézuska, báránka, sebecske a köznapi kifejezések közé tartozik. A Kreuzluftvögeleinklasse „a kereszt égi madárkájának rendje” pl. a testvérek közösségét jelöli. Braut-Agonie „a menyasszony haldoklása” feltehetően az úrvacsorát jelölő kifejezés, Krisztus és a közösség ölekezése, mint az Üdvözítővel való közösség csúcspontja. Zinzendorf és a közösség kiadványaiban függelék magyarázza az új, ill. az idegen eredetű szavak egy részét.

A herrnhuti közösség igen korán megkezdte Isten láthatatlan (világ)egyházának építését. A húszas évek végétől először a közeli környéket járták be követek, majd a birodalom egész területén igyekeztek híveket szerezni redukált teológiai eszméiknek: „megnyerni a lelkeket az Üdvözítőnek”. Főképpen a kevésbé képzettek, egyszerű emberek körében voltak sikereik, de Zinzendorf pl. tartósan hozzájuk csatlakozó híveket szerzett a jénai egyetemen. (Ezen volt jénai diákok egyike az az August Gottlieb Spangenberg, aki az első terjedelmes Zinzendorf -életrajzot is megírta közvetlenül a gróf halála után.) Zinzendorf személyes szervező munkájaként a diaszpóra-tevékenység tartós, Herrnhut mintájára létrehozott közösségek és telepek létrejöttét eredményezte: a wetterauai Herrnhagban egy közösséget, Hollandiában Heerendijkot. Különösen a herrnhuti oktatásügy szempontjából fontos Barby (Magdeburg mellett), illetve Niesky, ahova a herrnhuti paedagogiumot helyezték át.

A lutheránus világban csak két nemzedékkel Zinzendorf előtt merült fel a pogánymisszió gondolata. Sokszor magányosan és kimondottan sikertelenül próbálták a misszió ügyét előbbre vinni, elég csak a karintiai nemesre, a Suriname szigetén elpusztult Justinianus von Welzre gondolni. A pietisták nagy felkészültséggel, a megtérítendő népek nyelvére fordított Bibliát, építő írásokat magukkal víve működtek, de tömeges eredményeket nem mondhattak magukénak. Zinzendorf a harmincas évek elején a dán királyi udvarban a közép-amerikai szigetekről származó négekkel és grönlandiakkal találkozáskor eleveníti fel az ifjúkorától kezdve dédelgetett nagy célt, a pogányok megtérítésének gondolatát. Maga is részt vett a térítő utak némelyikén,

munkatársai pedig a következő évtizedekben az amerikai néger rabszolgáktól a távolkeleti szigetvilágig, Dél-Afrikáig bejárták a világot, keresztény közösségeket, missziós telepeket hozva létre. A kortárs missziós elképzelésektől (jezsuiták, pietisták) Zinzendorfé lényegesen különbözött. Elvei szerint a pogányokat nem egy-egy „szektára”, vagyis konfesszióra kell megtéríteni, hanem a kereszténységre, az Üdvözítő hitét kell terjeszteni. A térítő módszereket a mértéktartás és megértés jellemezte. Szellemes hasonlattal fogalmazta ezt meg egyik beszédében: „Úgy teszünk, mint az udvari emberek, ha egy nagy úr szobájába akarnak jutni, lemondunk a kopogtatásról, helyette kapirgálunk, hogy akik az ajtó közelében állnak, hallhassák és kinyissák, ha akarják, ám akik nem akarják meghallani, figyelmen kívül hagyassák.” A herrnhuti missziót olyan térítő tevékenységnek tekintti a történettudomány, amely az összes hasonló közül leginkább képes volt a helyi és nemzeti sajátosságokat figyelembe venni, sőt segíteni, ugyanis ellentétben a többiekkel, igen ritkán állt kolonizációs célok szolgálatába, az államhatalom támogatásától függetlenül igyekezett működni.

Zinzendorf személyes meggyőződése, philadelphikus eszményei, ill. a spontánul szerveződő, néha védekezésre kényszerülő, ill. praktikus célokat megvalósítani kívánó közösség szükségképpen került esetenként ellentétbe egymással. Az eddigiekben is volt már szó a többé-kevésbé másképpen gondolkodó, sőt részben radikálisan újító elődök, vagy pl. az ősegyház eszménye iránti vonzalmáról. Laikus és néhány részletkérdésben néha változó teológiai koncepciójáról eltérő megítéléseket is ismerünk. Vannak, akik a lutheri örökséghez való viszonyára teszik a hangsúlyt: határozott eltérés vagy teljes hűség egymást kizáró álláspontjával találkozhatunk.⁷ Mint szervező roppant felelősséget érzett és igen egyértelműen fogalmazott. „Ha a Confessio minden példánya megsemmisülne, a közösség bármely tagjának szívéből helyreállítható lenne.” Az ágostai hitvallás melletti demonstratív kiállás csak egyik eleme személyes hitének. Őskeresztény eszményei, és a létező kereszténység történeti felfogása ahhoz a belátáshoz vezetett, hogy a különböző felekezetekben Isten nevelő bölcsességének különböző megnyilvánulási formáit lássa, a láthatatlan egyház látható formáit. A herrnhuti közösség ennek megnyilvánulása; tolerancia-felfogása is erről az alapról magyarázható. Egyes dogmatörténeti összefoglalások azonban krisztológiáját mégis a protestáns felfogástól elhajlónak értékelik.⁸ Az egyház egységének alapja Krisztus. A Krisztus-centrikusság néha radikálisan is megfogalmazódik nála, gyakran még a szentháromságról szóló spekulációk rovására is. Krisztus áll mindenek középpontjában, a teremtéstől a megváltásig és a világ végéig tartó működésében, az Atya és a Szentlélek csak résztvevők. Így szerinte akár létre lehetne hozni olyan alapiratot, mely csak róla, Jézusról szólna. Apokaliptikus történetfelfogása is következik Krisztus-centrikusságából; a Philadelphia gyülekezet mindkét értelemben értendő, mint a testvéri szeretet mintája, de a végítélet előtti gyülekezet értelemben is. A missziós gondolat, a pogányok utolsó időbeli megtérése ebből a gondolatkörből eredeztethető.

A Krisztus-középpontú teológia és a barokk által felkarolt jegyesmisztika nemcsak Zinzendorf egyéni vallásosságának volt meghatározó eleme, hanem a herrnhuti közösség vallási életének, szertartásainak is alap gondolata lett.

Ez a Krisztus-centrikus teológia nem annyira saját találmánya, mint inkább az általa választott és vállalt közösség évszázados öröksége. A cseh reformáció egyik középponti gondolata volt ugyanis a Krisztus királyi szuverenitásában való hit, amit a huszita reformáció idején és sokszor később is nemcsak az egyházra, hanem a nemzeti, sőt az egész emberi társadalomra érvényesnek hirdettek. A herrnhutiak öntudatának ebben is, másban is igen fontos összetevője a hosszú hagyomány birtoklása. A Luther fellépését száz évvel megelőző Husz, de rajta keresztül talán a már említett és más forrásból is táplálkozó őskeresztény ideál láncolatába tartozónak érzik magukat.

Ebbe a sorba tartozik a westfáliai béke nagy vesztese, az ún. Cseh Testvérület, amely Zinzendorf fellépése idején már évtizedek óta élvezte a nem katolikus Európa rokonszenvét, de egyetlen vallási csoport se állt olyan közel hozzájuk, mint Herrnhut telepesei. A Cseh Testvérülettel kapcsolatos tradíció-tudatot tovább erősítette, hogy Daniel Ernst Jablonsky, aki a kálvinista porosz uralkodó udvari prédikátora, a cseh testvérek lengyelországi, lissai emigrációjának püspöke volt, 1735-ben David Nitschmannnt, majd két év múlva Zinzendorft szentelte a herrnhuti gyülekezet püspökévé, ezzel hivatalosan is a cseh testvérek örökösének ismerte el őket. Jablonsky tekintélye és kitűnő kapcsolatai a testvérek angliai terjeszkedését, illetve a brit gyarmatbirodalomban való törekvéseiket is megkönnyítette.⁹ A misszió ügye is szükségessé tette ezt a lépést, a megtérítettek keresztelését, ill. a szentségek kiszolgáltatását nem végezheték tanulatlan mesteremberek, a felszentelt püspök ettől kezdve birtokolta a további ordináció jogát. Természetesen ez az első lépés is volt az önálló egyházzá válásban, ami ellentmondott Zinzendorf eredeti elképzeléseinek. Ennek folytatásaként tekinthető, hogy 1742-ben Poroszországban a negyedik bevett felekezetnek ismerték el a herrnhutiakat.

A püspöki hivatal ellenére Zinzendorf ökumenikus törekvéseinek jobban megfelelt egy zsinati rendszerben irányított egyház. A püspöknek nem irányító, hanem csupán ordinációs joga volt, az egyes közösségek előjárói részvételével összeülő egyetemes konferencia (Generalkonferenz) volt a testvérközösség legmagasabb rendű irányító szerve a 19. század végéig. Már a 18. században provinciák alakultak, ma a 18 provincián belül a nyugat-indiai szigetvilágon belüli, afrikai, dél-amerikai provinciák számosabbak, mint az európaiak. Irányításuk a provinciák vezetéséből alakult Unity Board feladata. A Zinzendorf halála utáni időszakban a legfőbb törekvésük az volt, hogy a szektásság vádját elhárítsák, és közeledjenek a lutheránus egyházhoz. Több-ször hitet tettek az Ágostai Hitvallás mellett, de ezenkívül folyamatosan ökumenikus eszményeik mellett is: „Egyébként Isten minden gyermekét szeretjük és nem teszünk különbséget közöttük.”

Kezdetől ellentétet, sőt támadások érték Herrnhutot két oldalról is. Egyrészt a herrnhuti kegyesség rokonának tekintett hallei pietizmus oldaláról, amely a párhuzamos intézmények és törekvések miatt konkurenciát látott a herrnhuti mozgalomban (árva-ház, nemesi paedagogium, misszió!). Ennél azonban fontosabb, hogy maga Zinzendorf és a herrnhuti közösség is egyre távolabb került a hallei „bűntudat – tuskodás a bűnnel – megtérés” teológiától és annak sajátos kegyességi formáitól. Míg a pietisták, akik ekkorra szinte teljes elismerést élveztek, a tan tisztaságára igen nagy súlyt

fektettek, elhatárolódtak más felekezetektől, de főképpen a korábbi radikálisan gondolkodó „elvtársaiktól”, addig a philadelphikus gondolatot őrizni kívánó Herrnhut továbbra is megértéssel fordult spiritualisták, szeparatisták felé, még a katolicizmusban sem látott ellenséget. A „megváltás bizonyosságának öröme” a herrnhuti oldalon éles elentétben állt a halleiek „melancholiájával”. „Egy igazi pietista dolga az, hogy szemét állandóan, élete végéig saját nyomorúságára és romlottságára függessze, és csak vizsgálatul pillantson az Üdvözítőre. A mi alapelvünk, hogy szemünket állhatatosan rá függesszük, testtel és lélekkel felé közeledjünk, a bűnre és a nyomorúságra csak mint az öröm mérséklésére vessünk egy pillantást”. Másutt még egyértelműbb az elhatárolódás: „A lutheránus vallással nincsen vitánk, de a pietizmussal szemben állunk, és alapvető célunkban nem egyezünk... A fő különbség közöttünk, hogy ők az erkölcsök vagy az Isten szolgálatának vagy mindkettőnek megváltoztatására törekednek. Mi ezzel szemben semmi mást, csak a megfeszített Krisztust prédikáljuk [a hívő] szívébe és engedjük a tant hatni”.

Ellenérzésre talált természetesen a herrnhuti gyülekezet az ortodox teológus oldalon is. Ezt legnyilvánvalóbban a szász választó által több alkalommal kezdeményezett vizsgálat mutatja, ami aztán 1736-ban Zinzendorf Szászországból való kiutasításához vezetett, amit csak 1749-ben oldottak fel. (A külpolitikai bonyodalmak, tehát a Habsburg-birodalom alattvalóinak befogadása előnytelenül színezte a teológiai szakértés vádját.) Törekvései támogatásra a dán és a porosz udvarban találtak, a negyvenes évektől pedig sokat tartózkodott Angliában.¹⁰

Zinzendorf és a herrnhuti közösség nagyszerűségét, de ellentmondásait is jól példázta Goethe viszonya a herrnhuti gondolathoz, sőt személyes tapasztalatai. A költő két alkalommal találkozott a közösség mindennapi életével és teológiájával. Csodálattal adózott a szenvedések során is megőrzött lelki békéjüknek, vonzónak tartotta, hogy ők a kereszténység ama első állapotának folytatói, annál megdöbbentőbb volt számára, hogy egy zsinaton a vezetők nem fogadták el őt igaz kereszténynek. Sok vívódás után megfogalmazza az alapvető különbséget a maga felvilágosult erkölcsisége és a testvéreké között: a maga erejére támaszkodó ember és az ezt kizáró kegyelemhit között.

A herrnhuti testvérekkel vagy csak a hírükkel való találkozásról magyar beszámolóra is lehet hivatkozni. Hogy csak egyet említsünk, a református lelkipásztor, Blazsek Mihály a türelmi rendelet után elsőként ment Morvaországba, de európai körútja későbbi szakaszában is megemlékezik róluk: Bázelen pl. sok protestánst „tapasztal extremumra hajlani... Zinzendorfanismusra... és afféle separata gyűlésekre, ahol valamely különös szentségben építgetik magokat”. Ennél a felületes rácsodálkozásnál sokkal mélyebben megtapasztalták 18. századi honfitársaink Zinzendorf és hívei döntően vonzó hatását Felső-Magyarországon és Erdélyben is. A magyarországi herrnhuti mozgalmat azonban más alkalommal szeretném ismertetni.

Jegyzetek

- ¹ *Geschichte des Pietismus*, 2-3, 1995, 2000. A kötetek fejezetei jó bibliográfiai összefoglalót is nyújtanak; a tárgyról válogatott bibliográfia készült: *Bibliographisches Handbuch zur Zinzendorf-Forschung*. Hrsg. Dieter Meyer. Düsseldorf 1987. - Zinzendorf művei és a herrnhuti mozgalom korai nyomtatott dokumentumai 1962-től folyamatosan jelennek meg hasonló kiadásban, a friss kutatási eredményekről pedig a *Pietismus und Neuzeit* ill. folyóiratuk, az *Unitas Fratrum* referál rendszeresen.
- ² Pár hónapja jelent meg magyarul Johannes Wallmann 1990-ben kiadott kompendiuma a pietizmusról. Ennek egyik fejezete a herrnhuti közösségről szóló összefoglaló.
- ³ Keserü Gizella: *Adalékok Johannes Simonides életéhez*, in: *Fabiny Tibor - emlékkönyv*. (Előkészületben.)
- ⁴ Az itt következő rész összeállításában főképpen a következő munkákra támaszkodtam: *Zinzendorf und die Herrnhuter Brüder*. Quellen zur Geschichte der Brüder-Unität von 1722 bis 1760. Hrsg. Hans-Christoph Hahn, Hellmut Reichel. Hamburg 1977.; Hans Schneider: *Nikolaus Ludwig von Zinzendorf*, in: *Orthodoxie und Pietismus*. (Gestalten der Kirchengeschichte, 7. Hrsg. Martin Greschat). Stuttgart etc. 1982, 347-372.; Dietrich Meyer: *Zinzendorf und Herrnhut*, in: *Geschichte des Pietismus*. Bd. 2. Hrsg. Martin Brecht, Klaus Deppermann. Göttingen 1995, 3-106.
- ⁵ Hieronymus Freyer, *Programmata latino-germanica*, Halle 1737. Nr. 602. 1716-tól jogot tanult a jénai egyetemen, majd Lőcsére tért vissza. Színyei József: *Magyar írók élete és munkái*. V. köt. Budapest 1897, 620.
- ⁶ Egyebek közt: *Erste Liebe oder Abbildung der ersten Christen* (1696).
- ⁷ Jellemző, hogy a kiváló egyháztörténész Martin Schmidt önálló tanulmányt szentel a tematikának (*Zinzendorf und die Confessio Augustana*, in: *Der Pietismus als theologische Erscheinung*. Göttingen 1984, 284-317.)
- ⁸ Hans Schneider, i. m., továbbá *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte*. Bd. 3. Hrsg. Carl Andresen. Göttingen 1988, 112.
- ⁹ Jablonsky életrajzáról ld. Révész Imre: Comenius unokája. Századok, 1962, 1-21. Továbbá *Theologische Realenzyklopaedie*, Bd. 16, 1987, 432-434. ill. Rudolf von Thadden, Die brandenburgisch-preussischen Hofprediger, Berlin 1959, 199-204. - A kálvinista és lutheránus felekezet unióján dolgozó Jablonsky igen jó kapcsolatai a Canterbury érsekkel arra is visszavezethetők, hogy a tervezett unió alapjául egy az anglikán egyház mintájára elképzelt püspöki rendszert látott ideálisnak.
- ¹⁰ Van néhány olyan kérdés, aminek tárgyalását itt mellőzhetjük, amit elég, ha itt csak megemlítünk, mert a közösség szempontjából nem középponti jelentőségű, vagy mert másutt bőven lehet róla olvasni. Ilyen Zinzendorf a nehezen magyarázható szimpátiája a korai felvilágosodás legszkeptikusabb gondolkodója, Pierre Bayle iránt. Ilyen a gróf és Herrnhut kiterjedt diaszpóra-tevékenységének részletezése, illetve az önállóvá vált egyház máig tartó története Ld. a 2. jegyzetben Wallmann, 136-137, 142-146. Az egyház legújabbkori történetéről jó bibliográfiai eligazítást nyújt a *Theologische Realenzyklopaedie*. 1981. Bd. 7, 232-233.

A Prónay-család műtárgyai a Magyar Nemzeti Múzeumban

A tótprónai és blatnicai báró és nemes Prónay-család a hajdani Turóc megye legrégebbi családjai közé tartozik. Első ismert őse IV. Béla király korában élt és 1279-ben kapta Tót-Próna helységet, melyről a 16. század második feléig nevezte magát a család. A 18. században II. Mihály (1707-1736) két fia I. Gábor és III. Pál által a család kettéágazott.¹

I. Gábor, ki 1751-ben Pest megye követe, királyi tanácsos, feleségén, királyfalvi Roth Éván keresztül rokonsági kapcsolatban állt Teleki Mihállyal, I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem kancellárjával. Két fia, László és II. Gábor 1770 után bárói címet kapott. Leszármazottaik között már a 18. században vannak evangélikus egyházi felügyelők, hiszen a család a 17. századtól kimutathatóan ágostai hitvallású. II. Gábor unokája az 1812-ben született III. Gábor, ki ifjúvá serdülve az 1840. évi országgyűlésen Turóc megye követeként vett részt. Nemcsak a közéletben jeleskedett, de az irodalom és a művészet iránt is erősen érdeklődött, sőt művelte is. Szerzője az egyik első néprajzi tárgyú munkának, az 1854-ben megjelent *Vázlatok Magyarhon népeletéből* című kötetnek, melynek elismeréseként a Magyar Tudományos Akadémia 1861-ben tagjául választotta. Ugyanezen évben lett a magyarországi evangélikus egyház egyetemes felügyelője is. Mint császári és királyi kamarás, a Szent István rend tagja, a porosz és a portugál király kitüntettetje az 1867-es koronázási ünnepségeken különleges díszmagyar ékszergarnitúrával jelent meg. (1. kép)

Az arany együttest öv, mentekötő, forgó, kardkötő és két különböző anyagból, négyféle méretben készült 52 gomb alkotja.² Az öv közepén kerek, 7. századi boglárból³ alakított csat helyezkedik el, amelynek közepén egy nagyobb, kazettás foglalású citrinkő van. Körülötte koncentrikus körökben igazgyöngysor, gyöngydrót és rekeszes sáv (kövek nélkül) alkotják a csat díszítését. A tulajdonképpeni övet a csatból kiindulva, kétoldalt négy-négy sorban egy reneszánsz ún. dióbeles lánc alkotja, amelynek végein gömbös díszítésű, félköríves zárótagok vannak. A mentekötő az öv mintájára készült, teljes egészében az 1860-as években. A kerek csaton a rekeszes sávot neogótikus, áttört díszítmény helyettesíti. A forgó a mentekötő csatjával megegyező kerek boglár, amelynek közepén a citrinkő karmos foglalású. A boglárból három szál kalászszerű toll nyúlik ki, rajta 36 cseppcsiszolású citrinből készült kalászszem. A kalászszáron és a boglár hátoldalán beütött FR mesterjegy és 600-as finomságjelzés található. A kardkötő az eredeti dióbeles láncból egy hosszabb és egy rövidebb darab, végein karabinerrel. A 24 darabból álló gombgarnitúra csiszolt, kúp alakú citrinkövek-

ből készült, apróvirágos, hálós aranyfoglatban, a forgóéval azonos FR mesterjeggyel és 18 karátos hitelesítő jeggyel. A 28 darabos aranyozott ezüst, igazgyöngy díszítésű gombgarnitúra dolmány-, mente- és ujjasgombokból áll. A dolmány és ujjasgombokat 1818-as pesti hitelesítő- és NI mesterjeggyel látták el. A gombok tojás alakúak, felületüket csavart bordák díszítik, amelyek mélyedéseit sodrott drótszálak töltik ki. Tetejükön gyöngysorral keretelt, nyolcszirmú kis lemezke tartja az egy barokk gyöngyöt.⁴

Prónay III. Gábor, aki a családi hagyomány szerint a 7. és 16. századi ékszerészeket egy pesti kereskedőtől vásárolta,⁵ 1875-ben bekövetkezett halála előtt hitbizománnyá nyilvánította vagyonának egy részét, közte olyan ingóságokat is, mint ez az ékszer, vagy a hátrább tárgyalandó ostábla. Halála után elsőszülött fia, Dezső (1848-1940) lett a maioreSCO, így az ékszer is őt illette meg. Kézenfekvő volt, hogy öccse IV. Gábor (1856-1919) számára is készíttetnek egy nagyon hasonló garnitúrát, mondhatni másolatot. Ez az ugyancsak arany együttes került vétel útján a Nemzeti Múzeumba 1982-ben.⁶ (2. kép) Hiányosnak tűnik, mivel sem forgó, sem kardkötő nem található az ékszerek között, holott az ilyen egységes stílusban tartott együtteseknek elengedhetetlen darabjai. Az öv és a mentekötő boglárja a 7. századi példányt másolja, természetesen kicsit finomabb kivitelben. Nem gótizál, hanem a történeti értékű részeket követi. A boglárkhoz kapcsolódó dióbeles láncok is megtevesztően hasonlítanak az eredetire. A gombok, amelyek kétféle méretben készültek, az ún. tollasbuzogány fejekre emlékeztetnek. A dióbeles láncszemekből kialakított nyolc grezd csúcán kis gyöngydrót keretben egy-egy igazgyöngy található. Valószínűleg a millenniumi ünnepek szolgálták alkalmul, hogy a Függetlenségi Párt képviselője méltó helyen viselhesse a historizmusnak eme különleges példányát. Az ún. magyaros férfi díszruhához viselt ékszerek együttese a 19. század első harmadában alakult ki. Egyes elemeit, még nem egységes kivitelben, a 17. században is viselték. Az együttesek, az azonos stílusban, kivitelben tartott példányok különösen nagy mennyiségben készültek olyan ünnepélyes alkalmakra, mint a koronázás, vagy a millennium.

A történelem, irodalom iránti fogékonyság a család más tagjaiban is felismerhető. Az acsai kastély jelentős könyvtárral és családi levéltárral büszkélkedhetett. Bár nem voltak kimondottan gyűjtők, de a különböző céllal rendezett kiállításokon több, történeti jelentőségű ötvösművel szerepeltek. Prónay Dezső az árvízkárosultak javára szervezett 1876-os kiállításon, majd az 1884-es magyar történeti ötvösműkiállításon, később 1896-ban az Ezredéves kiállításon mutatott be ötvöstárgyakat.⁷ Unokaöccse György (1886-1970) a Művészeti Múzeumok Barátainak Egyesülete által szervezett kiállításon 1931-ben hat olyan feliratos ötvösművel szerepelt, amelyek 17. századi jelentősebb történeti személyiségek neveit hordozták, mint például Szemere László és Putnoki Klára, Teleki Mihály és Vér Judit, Tordai László stb.⁸

A hitbizomány részét képezte az a műtárgy, amely „I. Apafi Mihály ostáblája” néven vonult be az irodalomba. (3. kép) A Prónay-család tulajdonába a 19. század közepén egy birtok-adásvétel folytán került, amely az iktári Bethlen-család utolsó képviselője gróf iktári Bethlen Domokos (megh. 1866) és Prónay Gábor között jött létre. Sajnos, a tényre vonatkozó irat a második világháborúban a családi levéltárral és

a könyvtár nagy részével együtt elpusztult. Csodával határos módon menekült meg maga a tárgy, amikor az udvari szemét, trágya közé kidobva egy becsületes házi szolga meglátta, magához vette és visszaadta gazdájának. Prónay György fontos kötelességének tartotta, hogy a sérült, hiányos műtárgyat megfelelő restaurátor kezéhez juttassa. A helyreállítás megtörtént, és ma csak szakavatott szem képes megkülönböztetni a pótoltt részeket.

A tárgy első nyilvános szereplése az 1876-os kiállításon volt, ahol a következőket írták róla: „Apaffy Mihálynak tulajdonított ostábla ezüsből, sodronyzománccal carneol s onix medaillonokkal br. Prónay Dezső tulajdona.” Kiállították az Ezredéves kiállításon is (LXXVII. tábla), majd múzeumba kerülése óta számos külföldi kiállításon is szerepelt, többek közt 1977-ben Japánban, 1991-ben Hanauban.⁹ Utoljára a Nemzeti Galéria Történelem-Kép című kiállításán láthatta a közönség, 2000. március-szeptember között.¹⁰

A nagy, könyv alakú doboz fa magja kívül-belül ezüsttel borított. Külsejét és a belső oldallapokat teljesen beborítja a leveles-virágos erdélyi rekeszománc díszítmény. (4. kép) Elő- és hátlapjának közepén aranyozott szalagkeret foglalatban egy-egy óriási (16,5 x 12,5 cm) ovális csiszolt achátlap van. (5. kép) Körülöttük meghatározott rendszerben fekete zománc szíromkoszorúval keretelt 28 különböző alakú achát és heliotróp kövecskét találunk. Az elő- és hátlapon, valamint az oldalakon kívül és belül összesen 140 darab féltényér nagyságú (6,7 x 5,3 cm) achátlemez van szalag foglalatban. A belső, játszó oldalak egész felülete ezüst filigránnal borított. Ezen helyezkednek el az egymás felé csúccsal forduló, váltakozó aranyozott és ezüst lemezek, az ún. „fák”, összesen 12-12 mezőt képezve. A két játéktér elválasztására 3 – 3 aventurin lap szolgál. (6. kép)

Múzeumi pályafutása alatt az első bővebb leírását a 175 éves múzeum jubileumi kötete tartalmazza.¹¹ A különböző katalógus címszavak után az 1992-es kiadású, ugyancsak Magyar Nemzeti Múzeum c. kötetben a 92. tétel alatt szerepel.

Az ostábla a 17. században a táblás kockajátékok gyűjtőneve volt a magyar nyelvterületen. Ezt a változatát, amelyet 24 váltakozó színű mezőn játszanak, a franciák „tricarac”, az angolok „backgammon”, a németek „Puffspiel” néven ismerik. A játékhoz egy tábla, kétszer 15 db kétféle színű korong, két dobókocka és két dobópohár szükséges. A kocka vetésének eredménye határozza meg a „kövek” helyzetét a táblán.

Az arab eredetű játék 800 előtt került Délkelet-Ázsiába. Kínában, Indiában inkább 1280 előtt virágzik. Ugyancsak az araboktól került Európába, spanyol, vagy itáliai közvetítéssel. Az Alfonz Király kézirat /1251-1282/ említi egy „Todas tablas” játékot. Egy 13. századi angol kéziratban már az illusztrációja is szerepel. Az 1470-es évektől népi játékká válik, és a 16. század végétől sokféle változata terjed el.¹² Ábrázolják kéziratban, metszeten könyvillusztrációként, táblaképen, sőt kályhacsempén is. Egy, a lipnici várból származó 15. századi kályhacsempén trik-trakot játszó férfi és nő ábrázolását láthatjuk.¹³ Csaknem minden fontosabb európai gyűjteményben találhatunk egy-két említésre méltó emléket. A bécsi Kunsthistorisches Museum szobrászati gyűjteményében lévő 14. századi velencei példányon kívül kiemelkedő az a reneszánsz remekmű, amelyen az idősebb Hans Kels modellőr V. Károly császár és fivé-

re I. Ferdinánd heraldikai programját jeleníti meg. Ugyanitt a hangszergyűjteményben egy 1587-ből származó, spinettel egybeépített ostáblát is őriznek.¹⁴ A budapesti Iparművészeti Múzeumban egy 17. század eleji hímezett és egy 18. századi bőrberakásos példány található.¹⁵

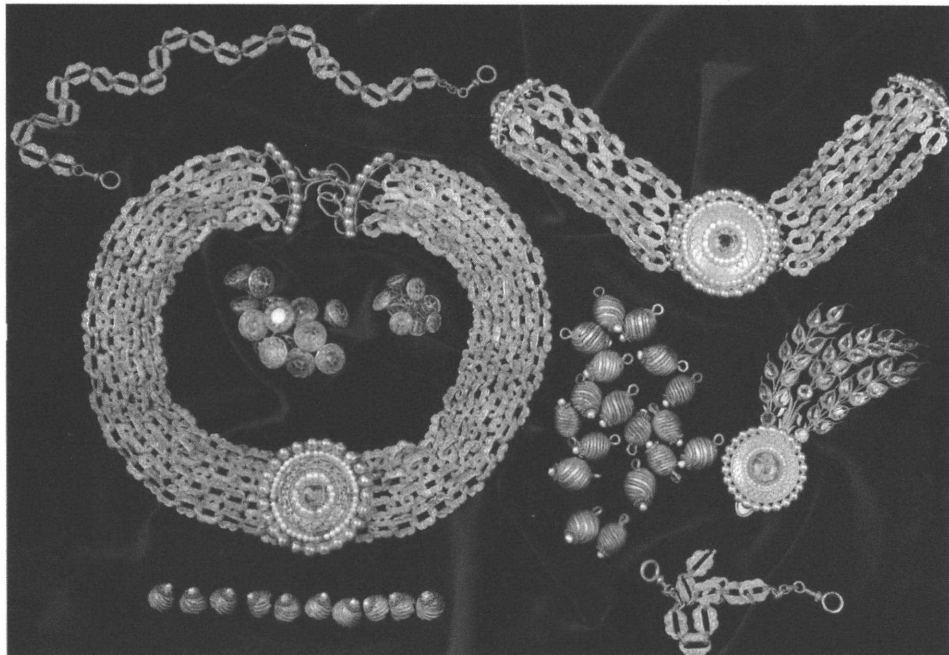
A 17. századi művelődéstörténeti források tanúsága szerint nemes uraink is szívesen töltötték idejüket ezzel a taktikai játékkal, amelyben a szerencsének is nagy szerepe van. Néhány példát említünk: Esterházy Miklós írja 1627-ben feleségének, Nyári Krisztinának: „...Multságunk kevés vagyon. Hanem azt a táblát kockájával és fájával is küld ide édes fiam, s talán az ostáblát is, hogy ha ki nem járhatunk, legyen mégis valami belső multságunk... Tarcsán 20. Junii 1627.”¹⁶ Bethlen Gábor fejedelem számára „Anno domini 1622 post augustum, Keresztesi Pál uram Konstantinápolyban vásárolt ő felsége számára: Egy ostáblát vöttem asperis 4000 frt 60,„¹⁷ Néhai Horváth Miklós ingóságainak leltárában a következőt olvassuk: „Anno 1735 die 19 May Az ötödik egy másfél singes fejeér láda, melyben vannak a portékák e szerint... 8. Egy ostábla karikáival.”¹⁸

A Prónay-család fejedelmi megjelenésű tárgyát csak a hagyomány kapcsolja I. Apafi Mihály személyéhez. Kétségtelenül feljegyezték Apafi különleges vonzódását a játékokhoz, különféle mechanikus szerkezetekhez, órákhoz. Azonban mindössze abban a leltárban szerepel „egy nagyméretű játszótábla”, amelyet menyének, bethleni Bethlen Katának a hagyatéki pereskedése során vettek fel 1724-ben.¹⁹ Semmi sem bizonyítja, hogy a Prónay-család ostáblájáról van szó. A keleties ízlésű tárgy készítési helyének meghatározását csak bonyolítják a nagyméretű achát lapok, mivel az ilyen színű köveket Európában a 19. század elejéig csak Idar-Oberstein környékén /Pfalz/ bányászták. A külső oldalakat borító szalagregeszszománc színei és motívumai valószínűsíthetnek ugyan erdélyi készítést, a belsőben lévő filigrán borítás és a fák alakja azonban törökös ízlésre vall.

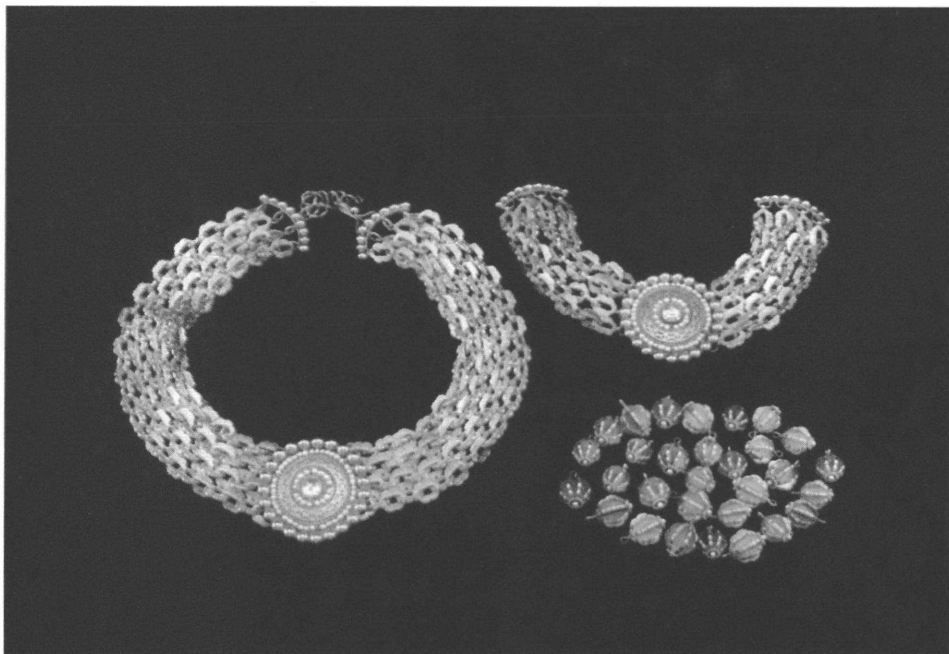
A múzeum újkori gyűjteménye még egy Prónay eredetű tárggyal büszkélkedhet. A család értékörző attitűdjének köszönhető, hogy ez a gyermekjáték funkciójú biedermeier stílusú babalakás a gyerekjáték gyűjtemény értékes, megbecsült darabja. (7. kép) A babaszobák hátfalán Prónay Dezső húgának Róának /született 1850-ben/ a kézírása arról tanúskodik, hogy 1858, vagy 1859 karácsonyán újrakárpitozva kapta. Jellemző, hogy amikor a család az 1950-es évek elején a kitelepítés elől értékeit menekíteni kényszerült, bútoraival együtt a babalakást is a múzeum gondjaira bízta. 1960-ban ajándékozták a Tápay Szabó Gabriella tevékenysége nyomán fellendülő gyerekjáték gyűjteménynek.²⁰

A babaszobák, babalakások történetét megelőzi a babaházak története. Az első babaházmodell V. Albert bajor herceg elgondolása szerint készült az 1550-es években, de nem gyermekei szórakoztatására, hanem a hercegi udvar reprezentációjaként. A babaház később az előkelő leánykák nevelésében játszott szerepet. Az 1800-as évek elején a németországi játékkészítő központokban megkezdtek a bababútorok, babaszobák készítését. A Prónay gyermekek játéka egybeépített nagyobb és kisebb szobából áll. A fából készült nyitott szobák padlóját márványozott papírral vonták be. A szalonnak két ablaka van, falán kék arany mintás papírkárpit; fent plasztikus

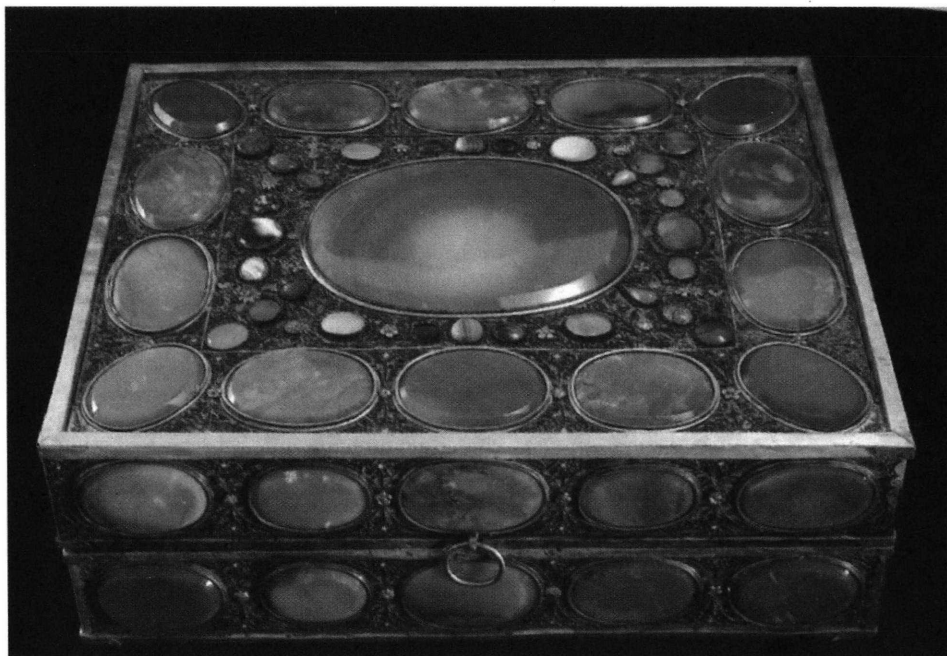
- ¹¹ 4. jegyzet Nr. 91. ltsz. 1972. 114. Hosszúság 39,5 cm. Szélesség 31,5 cm. Magasság 13,5 cm. A belső oldalak felező kövei helyesen: aventurin.
- ¹² R. C. Bell: Board and Table Games. London 1969. 1-2. köt.
- ¹³ R. Franz: Der Kachelofen. Forsch. u. Berichte d. Kunsthistorisches Institut der Universität Graz. Graz 1970. 82. kép
- ¹⁴ Kunsthistorisches Museum Wien. Führer durch die Sammlungen, Wien 1988. 134, 180, 382. l.
- ¹⁵ Iparművészeti Múzeum Textilosztály ltsz. 10694, és Kisgyűjtemények osztálya ltsz. 4777
- ¹⁶ Közli Dr. Merényi Lajos. Történelmi Tár 1900. 37. l.
- ¹⁷ Radvánszky Béla: Udvertartás és számadáskönyvek I. Bethlen Gábor fejedelem udvertartása. Budapest 1888. 68. l.
- ¹⁸ Közli Domján István. Történelmi Tár 1904. 478. l.
- ¹⁹ Jakab Elek: II. Apafi Mihályné Bethlen Kata hagyatéka. I. II. III. közlemény. Századok /1883./ XVII. 668., 786., 857. l.
- ²⁰ Leírását az 1992-es múzeumi kötetből Haider Edit tollából közlöm.

1. kép

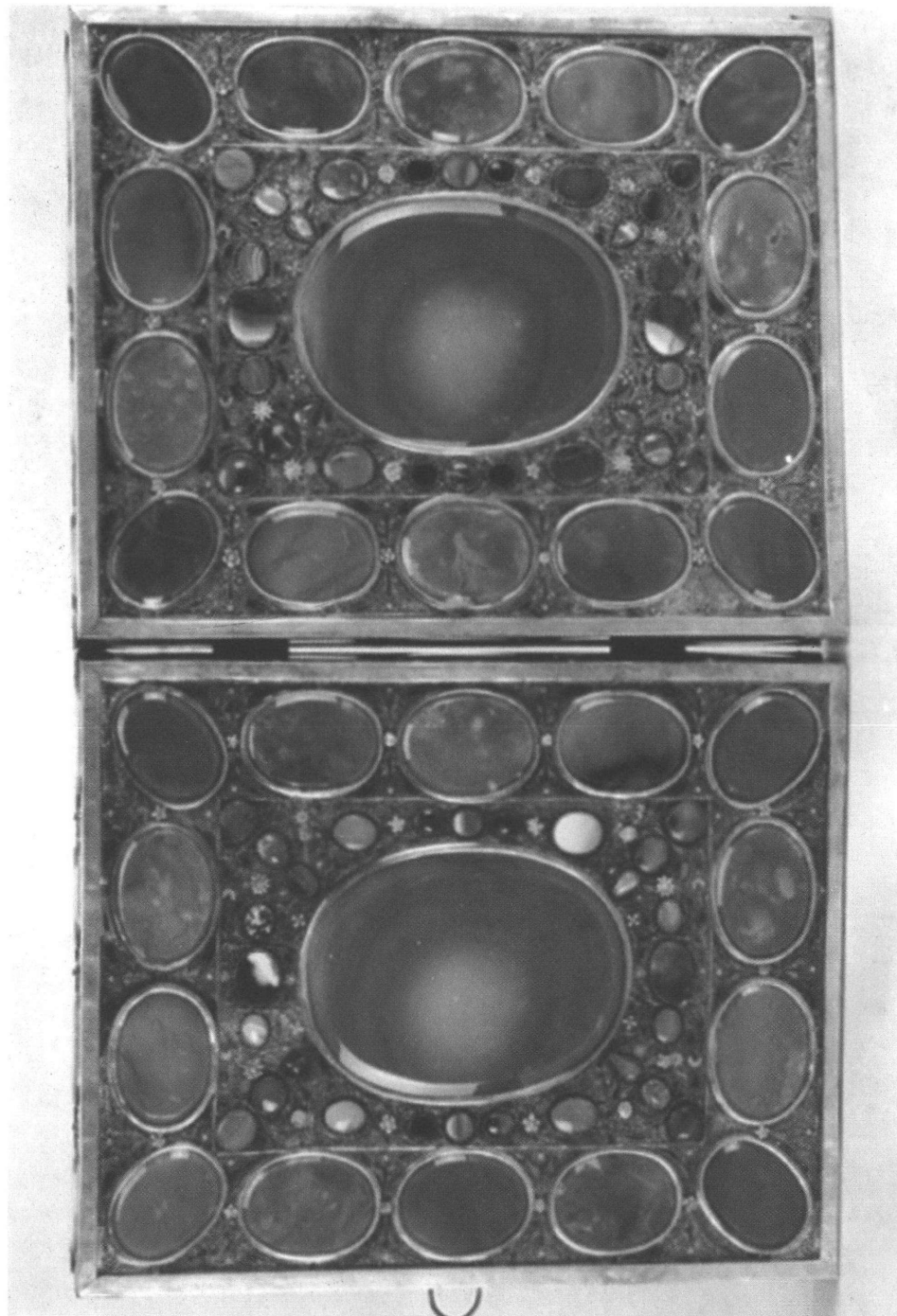
2. kép

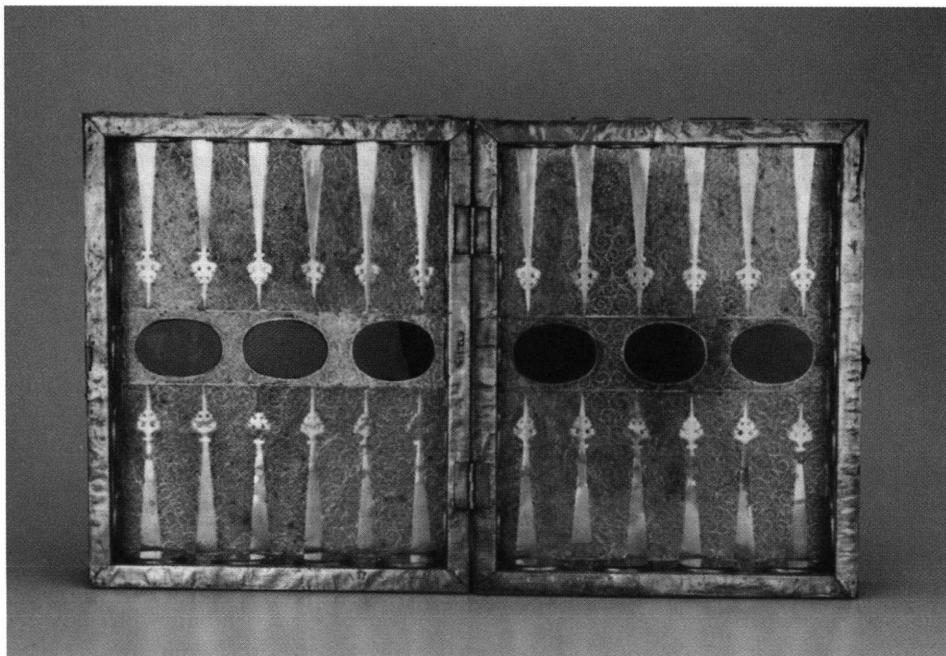
3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

7. kép

Ordass Lajos tanúságtétele

Ordass Lajos püspök születésének 100 éves évfordulója alkalmából 2001. február 6-án délelőtt országos egyházunk ünnepség keretében, délután a kelenföldi gyülekezet és a budai egyházmegye felkérésére, a nevére elnevezett baráti kör istentisztelet keretében emlékezett a tisztéből két alkalommal is elmozdított püspökről. Boleratzky Lóránt jogtudós, Hafenscher Károly c. teológiai tanár, és egy dokumentumfilm idézte emlékezetbe Ordass Lajos püspök életét és szolgálatát. Délután Ittzés János püspök igehirdetése tükrében mutatta be a mártír püspököt. Tulajdonképpen mindenki személyes benyomásait tárta fel. Négy sajátos tükrőben pillanthattuk meg Ordass Lajos arcát. A kor súlyos kérdéseit is feltáró értékelés helyett inkább figyelmet érdemlő részleteket és túlságosan általános jellemzéseket kaptunk. Hiányzott az átfogó kép, vagyis annak bemutatása, hogy nem a kortársak emlékezetében, hanem magában Ordass Lajos életében és szolgálatában miként tükröződtek a kor kihívásai, és ezek közben a világlutheránusság és a magyarországi evangélikus egyház útkeresése. Így is fogalmazhatjuk: Ordass püspök szolgálata sajátos nemzetközi és hazai jelentőségének feltárása. Megkísérlem ezt a továbbiakban felvázolni.

1947 tavaszán, külföldi körutazásának kezdetén Genfben érkezett Ordass püspök. Tárgyalt az alakulóban levő Lutheránus Világszövetség (továbbiakban: LVSZ) és a szintén alakulóban lévő Egyházak Világtanácsa (továbbiakban: EVT) képviselőivel, első sorban Michelfelder és Wisser t'Hoof t'főtitkárokkal. Örömmel fogadták Ordass püspök látogatását és előadását Bosseyben, az Ökumenikus Intézet akkori tanfolyamának evangélikus résztvevői. „Ein wahrer Bischof” – mondta az egyik evangélikus finn lelkész, amikor a püspök tekintélyt és szelídséget egyaránt sugárzó sudár termetével megjelent. Vendégelőadását a kurzus nem lutheránus résztvevőinek nagy része is meghallgatta. Három pontban mutatta be a magyarországi evangélikusság sajátosságait. E három sajátosság tudatos vállalása mindig érvényesült megoldáskeresésében és döntéseiben. Mielőtt részletesebben kifejteném, hogy mindez miként érvényesült, ismertetem röviden az ad hoc előadás három pontját.

A Magyarországi Evangélikus Egyház:

1. jellegzetesen kisebbségi és szórvány egyház. Hátrányos helyzete ellenére szolgálatával mégis gazdagította történelme során a nemzeti kultúrát és olykor a társadalmi haladás elősegítőjévé vált.

2. sajátosan többnyelvű, többnemzetiségű egyház. Ez a nacionalizmus korában komoly feszültségek forrásává is vált. Mégis, vagy éppen így, pallérozott fejű, köteles-

ségteljesítő, lelkiismeretes, a sajátos hagyományokat őrző, „hungarus” tudatú hazaszerető embereket nevelt, akik nehéz körülmények között, az ellenreformáció nyomása idején is helytálltak. Éppen az európai forradalmak idején, 1848-ban olyan férfiakkal ajándékozta meg a nemzetet, akik nemzetközi vonatkozásban is jelentőssé váltak. Ilyen volt például három kiemelkedő, egymástól sok mindenben különböző evangélikus: az államférfi Kossuth, a költő Petőfi és a hadvezér Görgey.

3. sajátosan az iskolák – népiskolák, középfokú iskolák, akadémiák – egyháza a magyarországi lutheranizmus. Ez tette lehetővé, hogy hívei hatékonyan, kiemelkedő módon szolgálják a haza ügyét.

Iskoláink jellemzői: egység a szétszórtságban a közös hitvallás alapján. A mennyiség helyett a minőség jelentőségének felismerése az evangélium által ébren tartott öntudatban. A belső feszültségek türelmes elhordozása a konvergáló különbségek figyelmes keresésével.

Az egyház sajátos, de nem öncélú intézmény. Tulajdonképpen már pusztán jelenlétével szolgál egy állam és település területén. Akkor van azonban jelen, ha az evangéliummal, és hívei útján az evangélium szellemében szolgál az adott társadalomban. Hat, de nem uralkodik, függetlenül attól, hogy népegyház, szabadegyház, vagy megtúrt, avagy üldözött egyházként van jelen.

Ezek a részletesen és leegyszerűsítve is megfogalmazott sajátosságok alapvetően határozták meg és hevítették át Ordass Lajos hazaszerető és egyházszerető kora ifjúságától kezdve. A 20. század történelmi kihívásai között is hatottak magatartására és döntéseire.

Szülőföldjén, Bácskában, édesapja torzsai evangélikus tanítói otthonában a népi hagyományok, a táj szeretete, a szorgalom, a természetes egyszerűség, a képmutatás nélküli, bensőséges hit formálta személyiségét. A trianoni békediktátum elszakította szülőföldjétől és családi otthonától. Hitét megtartotta, hite megtartotta az inflációs tanulmányi évek során is. Alakítóan hatott rá Raffay Sándor püspök robusztus személyisége és még inkább a svédországi tanulmányút során szerzett tapasztalatok. Söderblom érsek szellemisége az ökumenikus érdeklődést keltette benne életre és kinyitotta számára a világot. Kierkegaarddal akkor még nem foglalkozott. Figyelmét inkább Grundtvig népegyházi kegyessége és szociális érzékenysége ragadta meg. Ceglédi lelkészi szolgálatát is ezek a tényezők formálták. 1940-ben, a háború kitörésekor hívták meg a Budapest-Kelenföldi gyülekezet lelkészéül. Ekkor szembesült a történelmi kihívásokkal. Élénk figyelemmel kísérte az északi, (nemcsak a norvég) evangélikus egyházak magatartását a második világháború alatt. Fővárosunk ostroma idején az óvóhelyen, pl. Kai Munknak a nemzeti szocialista világnézettel és morállal szembeforduló drámáit fordította gyertyafény mellett. „Válasz” c. röpiratában határozott hangon ítélte el a Volksbund-propaganda áldozatául esett hazai evangélikusokat, amikor „népi alapon” szervezkedve ki akartak szakadni a magyarországi evangélikus egyház testéből. A német hadsereg bevonulása után tüntetőleg kérelmezte neve magyarosítását. Ma már kevesen ismerik Ordass Lajost abból az időből, amikor még Wolf volt családi neve. A zsidóság válságos helyzete idején mind szorosabb kapcsolatba került a svéd követséggel, hogy hatékonyan segíthesse a ve-

szélybe jutottakat. Elszomorította, amikor Serédi Jusztinán hercegprímás elzárkózott az őt felkereső protestáns delegáció kérése elől. A delegáció a zsidók elhurcolása ellen minden szószéken felolvasandó, ökumenikus körlevél kiadását szorgalmazta. A delegációnak Ordass Lajos is tagja volt. Raffay püspök lemondása után őt választották a Bányai Egyházkerület püspökévé. A háború idején tanúsított magatartása, ökumenikus kapcsolatai, nyelvtudása, de mindenekelőtt szilárd jelleme következtében fordult felé a bizalom. Később ugyanezen értékeket felismerve, választotta alelnökévé a LVSZ is. Iránta tanúsított bizalmát és nagybecsülését mindvégig megőrizte a világszövetség még akkor is, amikor hivatalából Ordass püspököt idehaza kétszer is eltávolították.

A második világháborút követő bonyolult és kiéleződött nemzetközi viszonylatokra jellemző, hogy a Vatikánt nem ítélték el, amikor konkordátumot kötött Mussolinivel, majd Hitlerrel is. Mahrarens hamburgi evangélikus püspökkel, teológiánk egykori tiszteletbeli doktorával viszont az EVT küldöttei nem voltak hajlandók egy asztal mellé ülni Stuttgartban a németországi hitvalló egyházakkal való első hivatalos találkozásuk alkalmával, mivel a püspök megegyezést kötött a totalitárius náci kormánnyal. Niemöller, a hitlerizmus bátor ellenfele óvta az EVT-t az antikommunizmustól, amikor azonban Magyarországon járt, meglátogatta otthonában a kommunistáktól félreállított Ordass püspököt. Sokak számára ma is megütközést jelent, hogy Ordass második eltávolítása után kollaboráló püspökutódát választotta elnökévé a világszövetség 1984-ben.

Ordass püspök neve 1948 nyarán, az EVT megalakulásának amszterdami nagygyűlése és a magyarországi ún. fordulat éve idején vált világviszonylatban is széles körben ismertté. A püspököt nyár végén letartóztatták és koncepció perben az uzsorabíróság kétévi börtönre ítélte. (Később, 1956-ban, még jóval a forradalom kitörése előtt, a Magyar Népköztársaság rehabilitálta, anyagilag is kárpótolta.) Elkerülhette volna az ítélet végrehajtását, ha családjával külföldre költözik, és ha lemond püspöki tisztéről. Egyikre sem volt hajlandó. Vállalta a börtönbüntetést. Miért? Azért, mert úgy látta, semmi esély sincs arra, hogy hatalmi fellépéssel biztosítani lehessen azoknak az egyházi iskoláknak megtartását, amelyek önkéntes átadását követelte a kommunista kormány. Azokért az iskolákért, amelyekért az evangélikus egyház századokon át küzdött, létrehozásukért és fenntartásukért anyagi áldozatot is hozott. A börtön vállalásával tanúskodni akart a fentebb felsorolt, egész hazánk számára sajátos művelődési és erkölcsi értékeket jelentő hagyományokról, amelyek hordozói iskoláink voltak. Úgy látta, csupán ennyit tehet, mást nem. Nem a régi társadalmi rend minden áron való megtartása, nem valami antikommunista ideológia, hanem lelkiismerete készítette. Még azzal is számolt, hogy tanúságtételének ezzel a módjával az adott politikai helyzetben saját egyházának több tagja nem ért egyet, s hasonló tanúságtételre ebben a formában azok se fognak vállalkozni, akik az ő vállalkozását helyeselték, sőt csodálták.

Magatartásának jelentőségét – nemcsak szoros egyházi tekintetben, hanem általános nemzeti szempontból – legalább most, a szovjet hatalom összeomlása után azoknak is nagyra kell értékelnüök, akik annak idején, vele nem értettek egyet. Akik az akkori általános egyházi közvélemény tehetetlenségi nyomatékával szembeszállva, so-

kaktól megalkuvóknak bélyegezve, más magatartással, más úton keresték az egyházra Istentől bízott szolgálat betöltését – akikkel maga Ordass Lajos sem tudott egyetérteni. Paradox módon Ordass Lajos magatartása sokban segítette, szinte lehetővé tette a tőle eltérő, különböző egyházpolitikai útkereséseket az akkori földrengéses történelemben. A pártállam korának túlélői nem ítélezhetnek, nem mentegőzhetnek, és nem kérkedhetnek. Ordass Lajos életével és szolgálatával szembesülve mindhárom magatartás helytelen.

Ordass Lajos püspök emléke, szenvedése és hittel vállalt megaláztatása előtt mindnyájunknak tisztelettel, hálával, és kinek-kinek lelkiismerete mértéke szerint, szégyenkezve kell fejet hajtanunk. Életének és szolgálatának jelentősége mégsem szorítható csupán a szenvedés és megaláztatás keresztjének hordozásába. Hiszen azokban a válságos időkben többen nagyobb szenvedést, megaláztatást is hordoztak, sőt halált is szenvedtek. Jelentősége egyházi és nemzeti szempontból mindennek felett a tanúságtétel volt. Tanúságtevője volt olyan sajátos értékeknek, amelyeknek megbecsülése és megőrzése ma is szent feladatunk.

FRENKL RÓBERT

2001-2006

A 2001-2006-os időszakra terjedő ciklus programjának, tartalmának felvázolása előtt – másként nehezen lenne mindez érthető – szükséges az előzmények, az idevezető út rövid áttekintése.

1991-től valójában kilenc éven át, egy hatéves és egy hároméves ciklusban ülésezett a Magyarországi Evangélikus Egyház rendszerváltó, törvényhozó Zsinata. Ennyi időre volt szükség ahhoz, hogy megszülessen az új törvénykönyv, felálljon a megújított egyházszervezet, valósággá váljék az a látomás, amelyet a Zsinat elképzelt.

A munka dandárját az első hat évben ülésező Zsinat végezte el. Ma már elmondható, azért is sikerült 1997-ben eredményesen lezárni a munkát, megállapodást elérni, mert a Zsinat az új egyházszervezetnek és a törvények egy részének (éppen az egyház legfelső szintű kormányzásáról szólóknak) az életbeléptetését 2001-ig elhalasztotta, hároméves átmeneti időt határozva meg. Ez a döntés természetesen azt is magával hozta, hogy mindazok, akik bármilyen vonatkozásban kifogásoltak bármely törvényt, tudták, esély van arra, hogy az 1997-2000-es időszakban, az új Zsinaton módosítást érjenek el. Ezért is lett, ami a jogalkotást illeti, kevésbé hatékony a második Zsinat, mégis igen jelentősnek kell minősíteni az új szervezetre és törvényekre való átállásban a szerepét. Ez a Zsinat tette egyértelművé, hogy visszafelé nem vezet út. Leginkább talán a háromkerület rendszer ismétlődő vitái jelezték ezt. A szervezeti kérdések mellett a személyieknek van konkrét jelentőségükön túl szimbolikus üzenete. Fokozottan igaz ez a vezető személyiségek esetében. Amikor a Zsinat nagy többséggel – nyolcvan százalék fölött – megszavazta a korábbi egyházkerületek püspökeinek a nyugdíjkorhatárig érvényes jogfolytonosságát, mentesítve őket az újabb választás szükségessége alól, bizonyította, hogy döntéseiben nem napi szempontok, indulatok vezérlik. Ha engedménynek minősítjük a Zsinat részéről, hogy a 97-es, észszerűbb tagolást – keleti, középső és nyugati kerület – felváltotta egy a korábbi Déli és Északi Kerületet részben megtartó és a dunántúli egyházmegyéből az új Nyugati (Dunántúli) Kerületet kialakító szervezettel, akkor azt mondhatjuk, hogy a módosítás ára az volt a másik két Kerület felől nézve, hogy az amúgyis a legfejlettebb országrészben, a gyülekezetek és így a szolgáltató létszámát tekintve is a legerősebb Kerület alakult meg.

Lényeges volt a hároméves Zsinat jogharmonizációs tevékenysége, ami jelentősen javított a törvénykönyv minőségén.

Az időköznyeszerre, egyben a feszültségekre jellemző, hogy a Zsinat a szeptemberi ülésén, alig három hónappal az új kezdetet jelentő Országos Közgyűlés előtt fogadta

el az egyházi elnökség összetételéről, feladatairól, helyettesítési rendjéről szóló törvényt. Ennek lényeges eleme volt az 1997-ben közvetett úton megszüntetett országos felügyelői tisztség visszaállítása. Akkor a Zsinat a hattagú elnökség mellett döntött, melyet a három egyházkerület püspökei és felügyelői alkottak volna. Az elképzelés lényege azonban egy, az egyház hagyományaitól, jelenét is beleértve, teljesen idegen adminisztratív modell volt, amelyben a tényleges vezetést egy nem lelkes – jogász vagy közigazdász – országos igazgató gyakorolta volna, természetesen az elnökség elvi irányításával.

A hároméves Zsinat először módosította az országos irodaigazgatóra vonatkozó törvényt, lehetővé téve, hogy lelkes is betölthesse ezt a tisztséget. Majd a héttagú elnökség mellett foglalt állást, konkrét érdemi permanens vezetői feladatot adva az elnökség minden tagjának, egyfajta egyensúlyt feltételezve az országos és a kerületi irányítás között, illetve az elnökségen belül. Először határozta meg a törvény az elnök-püspök és az országos felügyelő, tehát az úgynevezett ikerelnökség sajátos feladatait. (A korábbi, az egy nap alatt elfogadott 1966-os törvénykönyv egyik sajátság volt, hogy az egyházban a tényleges hatalmat szinte belső korlátozás nélkül gyakorló püspök-elnök meghatározás közvetlenül nem is szerepelt, így természetesen az első számú vezető ellenőrzése, korlátozása sem.)

A Zsinat az országos felügyelő esetében ugyanazt az eljárást alkalmazta, mint korábban a két püspöknél, ennek eredményeként hasonlóan nyolcvan százalékos többséggel az 1989-ben megválasztott és hivatalban lévő országos felügyelőt választotta meg a 2001-2006-os ciklusra erre a tisztségre. Így végül a Zsinat a korábbi háromtagú elnökség mindhárom tagját hasonló eljárással választotta meg az új héttagú elnökségbe. Etikailag és politikailag egyértelmű megoldás, meg kell jegyezni, hogy az országos felügyelő esetében mindössze egyetlen szavazaton múlt, hogy nem az általa is javasolt választási eljárás mellett döntött a Zsinat. Az ezt követő szavazáson az említett nyolcvan százalékos többség viszont erős álláspontot tükröz. Feltehetőleg a Zsinat ebben az esetben is, – akárcsak a püspököknél, – azért vállalta magára a döntést törvény formájában, mert

- nem akart különbséget tenni klerikus és laikus között,
- mert az Országos Közgyűlésig hátralévő rövid időt nem akarta választási eljárással terhelni,
- mert az országos felügyelő 1989-es megválasztása már az ÁEH megszűnte után három jelölt részvételével, soha nem vitatva demokratikusan ment végbe,
- mert bizalma volt az országos felügyelő iránt.

Az ellenvéleményen lévők így a Déli Kerület elnöksége is hangsúlyozták, hogy nem a személy ellen van kifogásuk, a pozíciót tartják meghaladottnak.

Az elfogadott modell – megfelelően a két zsinati alapelvnek, az alulról építkezésnek, a gyülekezeti elvnek és a hatalommegosztásnak, a jogalkotás, végrehajtás, bíráskodás szétválasztásának, – meghatározta az elnökségi tagok feladatkörét és feltételezett munkastílusát.

Az elnökség és az Országos Presbitérium, tehát az operatív testületek vezetése az elnök-püspök és az országos felügyelő feladata. Munkájukban az országos irodára,

annak igazgatójára és a gazdasági igazgatóra támaszkodnak. Működtetik az országos egyház nem kevesebb, mint tizenhat bizottságát.

Az Országos Közgyűlés az Egyház legfőbb döntéshozó szerve. Ellenőrzést is gyakorol az Elnökség és az Országos Presbitérium felett. Ezért az Országos Közgyűlést az elnökség másik két tagja, egy püspök és egy felügyelő vezeti.

Másik két elnökségi tag, ugyancsak egy püspök és egy felügyelő vesznek részt szervezeti joggal a Zsinat munkájában. – Végül egy kerületi felügyelő, sajátos feladatként, mint országos felügyelőhelyettes működik.

Lényeges eleme az új munkastílusnak, hogy az elnökség tagjai nem elnökölnek bizottságokban, de résztvesznek azon bizottságok munkájában, amelyeknek megfelelő munkaágot felügyelik.

Az Elnökség legalább havonta egyszer, az Országos Presbitérium legkevesebb évente kétszer, az Országos Közgyűlés legkevesebb évenként ülészik.

Az Egyházi Bíróságok rendszere, a hatalommegosztásnak megfelelően, teljesen függetlenül működik.

A 2000. év választási év volt. Az új törvény úgy rendelkezik, hogy a nyugdíjkorhatárig választandó püspökökön és a gyülekezeti lelkészeken kívül minden tisztségre – új elem hogy az egyházkerületi és az országos felügyelői tisztre is – hat évre történik a megválasztás. Arról is intézkedik a törvény, hogy ennek egységesen hat éves ciklusra kell megtörténnie. Lemondás, elhalálozás stb. esetében a választás a ciklus hátralévő idejére történik. Az első ciklus a 2001-2006-os periódus.

Ez a rövid összegzés is mutatja, hogy a Zsinat némely esetben sokat bírált ellentmondásai, botladozásai ellenére maradandót alkotott. A tétovaságok is az egyházi jellegből, a jó értelemben vett tisztességből, másrészt a demokratizmusból, a pluralista gondolkodás vállalásából adódtak. Nagy szocializációs kohó, valódi egyházi civil fórum volt a Zsinat, ahol lelkészek és nem lelkészek testvérként viaskodtak és működtek együtt. Leginkább az volt az örömdetes és a jellemző, hogy a választóvonalak többnyire nem a klerikus és a laikus elem között húzódtak, a törvények elfogadásához szükséges kétharmados küszöb pedig komoly korlátot jelentett, igazi konszenzuskészséget igényelt.

A Magyarországi Evangélikus Egyház számára tehát az ezred-, és századforduló nemcsak egyfajta jelképes időpontként jelenik meg, hanem a valóságos változások mérföldköve, melynek jelentőségét az utókor tudja majd csak megítélni. Nem vitás, hogy az átmenet elhúzódása, az évtizedes előkészítés háttérben, ha nem is tudatosan, az is érvényesült, hogy ily módon a jogi-politikai, szervezeti, személyi változásokat a szükségszerű nemzedékváltás is érleli, alátámasztja.

Egy évtized alatt, a Zsinatnak is köszönhetően, felnőtt a lelkészek, nem lelkész munkatársak terhelhető középnezedéke, mely ha létszámában a kívánatosnál szerényebb is, de minősége jelentős. Ugyanakkor a mennyiségi hiány pótlására az Evangélikus Hittudományi Egyetemen a kilencvenes években tanuló és már végzett nagyobb létszámú fiatal generációk reményt nyújtanak. Az már a következő ciklus munkájától is függ, mennyire érvényesülnek majd a nagyobb volumen mellett a minőségi igények.

A zsinati vízió nem egyszerűen választási ciklusokat jelent, hanem annak igényét, hogy hatévente az egyház minden szinten készítsen mérleget és készítsen programot.

Ami a mérlegkészítést illeti, Isten iránti hálával állapítható meg, hogy a kilencvenes években jelentősen megerősödött a Magyarországi Evangélikus Egyház. Új templomok, gyülekezeti házak épültek, újraalakult az iskolarendszer, fejlődött a szeretetintézmény-hálózat. Az ingatlanrendezés számos gyülekezet számára nyújtott új lehetőségeket. Megkezdte működését a három egyházkerületi szervezet, amely azt is jelenti, hogy megváltozott az egyházra erőltetett kétkerületes struktúra. Azt is jelenti az új forma, hogy az egyház tradícióit és nagyságát tekintve, a missziói, a szociológus, a gazdasági szakemberek által egyaránt optimálisnak ítélt szervezet lépett életbe. Ismét lehetőség nyílik a valódi egyházkerületi életre, a kerületi elnökségek, elsősorban a püspökök rendszeresebb, közvetlenebb kapcsolatot tarthatnak az egyházkerület espereseivel, lelkészeivel, gyülekezeteivel. A többek által már most is preferált egy püspökös, három szintes, regionális, főesperesi rendszer mint a hosszú távú elképzelések egyik lehetséges változata lett megfogalmazva. Ismeretes, hogy az ország is most indult el a regionális gondolkodás, fejlesztés útján. Erős remények szerint a 2001-2006-os ciklusban Magyarország az Európai Unió tagja lesz, jelentősen előbbre jut a regionális szerveződés, így a ciklus végéhez közeledve, dönthet majd az akkor ülésző Zsinat arról, változzon-e és ha igen, hogyan az egyházi szervezet.

2001-2006-ban azonban bizonyosan a kilencvenes évek által kialakított szervezetben kell programunkat megvalósítani.

Milyen elemei vannak a programnak?

Alapvető feladat a gyülekezetépítés. Mit jelent ez? A hívek számára az egyházat, a közösséget, a lelki szükségletek kielégítését elsősorban a gyülekezet nyújtja. A negyven éves diktatúra alatt gyülekezet és hívek kapcsolata jelentősen gyengült. Nemcsak a gyakorlatilag megtiltott konferenciák, több gyülekezetet, egyházmegyét érintő alkalmak maradtak el, hanem jelentősen megritkultak a gyülekezeti élet eseményei is. Sok helyen az ünnepi, vasárnapi istentiszteletekre, esetleg egy bibliaóra szűkült le a gyülekezeti élet. Nemzedékek maradtak ki a hitoktatásból. Megszűnt a keresztlés, a konfirmáció természetes volta, csökkent a templomi esküvők és főleg a városokban az egyházi temetések száma. A terhek viselése, a szolgálatok végzése csaknem teljesen a lelkészekre hárult, veszélyt jelentett a gyülekezeti munkások szolgálatba állítása. A puha diktatúrában nem is annyira a nem lelkészek voltak fenyegetettségben, hanem a többszörös kontroll – állami, egyházi felsőbbbségi – alatt élő lelkészek.

A kilencvenes években megkezdett építkezésnek fel kell gyorsulnia az új ciklusban. Ebben természetesen a lelkészi karé a kulcsszerep, de meghatározó a nem lelkészek aktivizálása is. Az új törvény valódi hatáskört nyújt a gyülekezeti bizottságoknak, testületeknek, a presbitériumoknak és a közgyűléseknek. De a gyülekezet spirituális életében is szükséges a nem lelkész elem, a munkatársak bekapcsolódása.

A gyülekezetépítésben természetesen mindenütt elsődleges a helyi erőforrások mozgósítása, de szükséges a magasabb egyházkormányzati szinteken megvalósuló egyeztetés. Ennek célja annak felmérése, mely gyülekezetektől várható el hosszú távon az önfenntartás, a fejlődés. Különös győelem illeti azokat, akik elvesztették önál-

lóságukat, nincs lelkészüik, de regenerálhatók. Senki nem hagyható magára, de a program fontos eleme a regionális centrumok, megyeszékhelyek gyülekezeteinek erősítése, amelyek azután segítik a vonzáskörzetükben lévő kisebb gyülekezeteket.

Fontos eleme lesz a gyülekezetépítésnek, egyben az új ciklus programjának az Evangélikus Hittudományi Egyetemen a képzés hat évre módosulása. Az eddigi öt éves tanulmányi időhöz egy gyakorlati év járul. Ennek jelentős részét a gyülekezetekben töltik el a lelkészjelöltek. Ez tehát olyan elem, amely egyaránt megjelenik a gyülekezetépítésben és az Evangélikus Hittudományi Egyetem programjában. Ez utóbbiban a következő ciklusban tovább tart az a folyamat, melynek lényege, hogy az Egyetem egyfelől teljesen felzárkózik a magyar felsőoktatáshoz, másfelől megfelel az egyház szellemi centruma hivatásnak.

A gyülekezetépítés a lelki munka elsőbbsége mellett a szó konkrét értelmében is jelenti a templomépítő, felújító, gyülekezeti ház építő program folytatását. Bizva abban, hogy az anyagi feltételek nem változnak, talán a gyülekezetek erősödése révén valamelyest javulnak, elkészül a terv, mely tartalmazza a hat éves ciklus építészeti programját. Ebben természetesen az iskolák rekonstrukciója is szerepel.

A gyülekezeti fenntartású óvodák és általános iskolák száma is, ha az eddiginél lassúbb ütemben, de még növekedni fog. Bizonyosra vehető két további középfokú iskola újraindítása, a profil egyeztetése után Miskolcon, illetve Kőszegen. A miskolci regionális jellegével, beleértve Dél-Szlovákia magyar evangélikusságát is, a kőszegi mezőgazdasági profiljával hozhat új szint iskolarendszerünkbe, egyben ismételten megerősítve a hosszú távú gondolkodást.

Ebben a ciklusban dönteni kell arról is, hogy az Evangélikus Hittudományi Egyetem mellett indítsunk-e más felsőoktatási intézményt, vagy elégedjünk meg a különböző állami felsőoktatási intézményekben – Kaposvár, Nyíregyháza – indított hitoktató-képzéssel, esetleg másutt is kezdeményezve hasonló szakot. Erős érvek szólnak pedagógusképző kar, vagy intézmény indítása mellett. Hasonlóan döntés szükséges arról, indítsunk-e kollégiumokat olyan városokban, ahol nincs közép-, vagy felsőfokú oktatási intézményünk. Ennek, a vitathatatlan igény mellett, ma elsősorban gazdasági tényezők szabnak gátat.

A társadalom életkori összetételének trendje, az idősebb korosztályok növekedése szükségessé teszi – az állami egészségügyi és szociális szervekkel összhangban – további, elsősorban gyülekezeti szeretetintézmények létesítését. Ugyanakkor a ciklusban előbbre kell lépünk a gyülekezeti diakónia terén. Ez szakemberképzést is jelent, mind a házi betegápolás, mind a szociális gondoskodás vonatkozásában. E program lényege, hogy a magányos idős embereket nem mozdítjuk ki otthonukból, hanem a gyülekezet képzett munkatársai szervezeten, rendszeresen gondozzák őket.

Ebben a ciklusban áttörést kellene elérni az egyház média munkájában, közéleti megjelenésében. Vonatkozik ez az írott sajtóra, a könyvkiadásra és az elektronikus médiumokra egyaránt. Itt a belső információáramlás, illetve a hívek lelki szükségletének a kielégítése mellett prioritást kell kapnia a sokszínű evangélikus megjelenésnek a közéletben, beleértve a világi médiumokat. Nem kőbe véssett „evangélikus” álláspontot kell deklarálni különböző társadalmi, szociális kérdésekben, hanem az egyháznak evan-

gélikus személyiségek – lelkészek és nem lelkészek – révén jelen kell lenni e kérdések kapcsán is a társadalomban. Ugyanakkor nem kerülhető meg bizonyos helyzetekben az egyház álláspontjának a deklarációja. Ez elsősorban az elnökség felelőssége, de súlyos esetekben az országos testületek rendkívüli ülése is összehívható. A lényeg, hogy a jó mellé oda kell állni, a gonosztól, a gyűlölettől el kell határolódnunk, azt el kell utasítani.

E téren kiemelt figyelmet kell fordítanunk a lelki egészségvédelem, a mentálhygiéné kérdéseire, a lelkészképzéstől a gyakorlati gyülekezeti munkáig. Nem térhetünk ki e felelősség alól. Felelősek vagyunk fogyó népességünkért, a családi életforma kríziséért, a szenvedélybetegségek növekvő számáért ... Saját eszközeinkkel hozzá kell járulnunk ahhoz, hogy e területeken a társadalom értékrendje megváltozzon kedvező értelemben, együtt kell működnünk mindazokkal, akik ezért tenni akarnak és képesek.

Mindez helyi szinten is fontos. Örvendetes, hogy számos gyülekezetben, magasabb egyházkormányzati szinten szerkesztenek rendszeresen kiadványokat, szerepelnek egyházi emberek a helyi rádiókban, televíziókban. Ezt a tevékenységet folytatni, erősíteni kell.

Az új ciklusban több erő, figyelem jut majd az egyházi élő történelmi kulturális örökség – Könyvtár, Levéltár, Múzeum, műemlékek... – rendezésére, fejlesztésére.

A gyülekezetépítés prioritása mellett, kihatásában azt is szolgálva, jelentősen megnövekednek a következő ciklusban a közegyházi – egyházmegyei, egyházkerületi, országos – alkalmak, konferenciák. Elsősorban, de nem kizárólag a gyermek, az ifjúsági, a missziói munka területén. A program fontos eleme a konferenciaközpontok – Piliscsaba, Révfülöp, Gyenesdiás, Fót, Telekgerendás... – évi tervének összehangolt elkészítése.

Ebben fontos helyet kell, hogy kapjon az országos és a helyi testületekben, bizottságokban dolgozó több száz munkatárs képzése, továbbképzése. Itt említem – azért csak említem, mert önálló rendszerekről van szó, melyek maguk alakítják feladataikat, programjukat, – a Zsinat és az Országos Bíróság tevékenységét. Utóbbinak e ciklusban kell igazolnia, hogy életképes, a törvény szellemének megfelelően hozzá kell járulnia a rendezett egyházi élethez.

Nagy feladat hárul a zenei bizottságokra a hagyományok ápolása és az új igényeknek megfelelés területén. Szembesülhetünk a liturgiai és a katechetikai munkában azokkal a kihívásokkal, amelyeket a diktatúra elfedett.

Talán annak felmérésével kellett volna kezdenem a program megfogalmazását, hogy is állunk, mennyien vagyunk, kikre és mennyiben számíthatunk. Ez magától értődő, de nehezen megoldható feladat. És a mennyiséget tekintve nem is hangsúlyos. Harmincezren ajánlották fel adójuk egy százalékát a Magyarországi Evangélikus Egyháznak. Hasonló azok száma, akik hetente ellátogatnak templomainkba. A két populáció természetesen nem azonos. Ez is megerősíti, hogy bármelyiket vesszük alapul, kb. tízes szorzóval kapjuk meg az egyházhoz valamennyire kötődők számát. A mintegy háromszázezer evangélikus, a lakosság három százaléka, korrekt becslésnek látszik. Ezt növeli kb. még egy százalékkal a gyökereiben, családi hagyományokban rejtetten meglévő vallásosság, illetve felelősségünk az oktató-nevelő és karitatív munkánk révén a nem evangélikus, de egyházunkra támaszkodó családok iránt.

Mindezen feladatok tervszerű, rendszeres, arányos végrehajtásában alapvető az or-

szágos egyházi iroda koordináló, irányító munkája, melyben külön hangsúlyt kap az okos gazdálkodás. Ez utóbbiban, akárcsak a többi területen is minden szakbizottságé, lényeges a Gazdasági Bizottság munkája.

A rutinjellegű teendők mellett a ciklusban két sajátos kihívásra is válaszolni kell. Az egyik a lelkészek, egyházi alkalmazottak fizetésének a rendezése, egyfajta egységesítése. A másik az ingatlanrendezésből, a kárpótlásból adódó egyenetlenségek valamilyen, törvényes keretek közötti, a gyülekezeti szolidaritást kifejező megoldása.

Végül a program fontos elemét jelentik továbbra is a nemzetközi kapcsolatok, a hazai ökumenikus együttműködés, illetve az állami, társadalmi szervezetekkel kiépült kapcsolatrendszer. A megnövekedett lehetőségek minden területen új eredményeket is ígérnek. Nemzetközileg az országos, hivatalos kapcsolatok, így az ismételten megújított bajor kapcsolat mellett egyfelől a gyülekezeti együttműködés további fejlődését, másfelől a szellemi életben a teológiai hallgatók, doktoranduszok, lelkészek, professzorok nemzetközi kapcsolatainak a bővülését.

Különbözőségeink vállalása mellett továbbra is az ökumené fejlesztése az elsődleges. A társadalmi méretekben értelmezett misszió hatékonyságának egyik kulcsa az egyházak kapcsolata.

Ma már a közgondolkodásba is öröndetesen átment, hogy állam és egyház szétválasztása együttműködésük új távlatait nyitotta meg a társadalom szolgálatában.

Az, hogy ezek a fajsúlyos kérdések az elemzés végére maradtak, jelzésértékű kíván lenni. A diktatúra évtizedeiben két kérdésnek volt prioritása: mit akar az állam, mit szól a külföld. Elhalványult, elerőtlenedett a belső egyházi élet. Ma ismét ez kell, hogy elsődleges legyen, ebben nyernekel értelmet az országos erőfeszítések, a nemzetközi és az állammal kiépített kapcsolatok.

A Zsinat említett döntéseivel, főként azzal, hogy a korábbi egyházi elnökség mindhárom tagját beemelte az új hét tagú elnökségbe, erősen hangsúlyozta, hogy még egy ciklus erejéig szükségesnek tartja a kontinuitást, az új törvények és a struktúra erős cezúra jellege mellett. Ezt folytatta az Országos Közgyűlés, amikor a korábbi elnökségből választott elnök-püspököt. Mindez annak a felismerését jelenti, hogy részben belső egyházi, részben társadalmi mozgások miatt az úgynevezett átmeneti időszak a diktatúra évtizedei és a teljes megújulás között tovább tart, mint ahogy a kilencvenes évek elején véltük. Ebben a ciklusban azonban bizonyosan már az új elemek dominálnak, minden a jövő felé mutat, teljessé válik az egyházkormányzás minden szintjén a nemzedékváltás, de békésen, folyamatosan, egyházhoz méltóan, törvényesen.

A történelem, legújabbkori történelmünk is arra mutat, hogy erősek vagyunk túlélési stratégiákban. A 2001-2006-os ciklus nagy kérdése, hogyan tudunk dolgozni a többszörösen megváltozott viszonyok között.

BIBÓ ISTVÁN

A Sylvester János Protestáns Gimnázium

1997 őszén a XIV. kerületi Pillangó parkban, az akkor már egy éve öszszevonás miatt megürült iskolaépületben új gimnázium kezdte meg működését, a Sylvester János Protestáns Gimnázium. Első évnyitó ünnepélyét – mint azóta minden évnyitó és évzáró ünnepélyét, és ének-zenekarának karácsonyi hangversenyét – a zuglói Lőcsei úti evangélikus templomban tartotta; első iskolai ünnepi megemlékezését pedig – 1997 október 22-én – a törökőri református gyülekezet templomában. Erről az iskoláról szeretnék beszámolni a Credo olvasóinak.

A gimnáziumot egy tanár-közösség alapította; ennek a közösségnek a nevében beszélek ebben a cikkben többszám első személyben. Szervezetileg tehát nem egyházi, hanem egyesületi fenntartású iskoláról van szó, mégis ugyanazt a feladatot tűztük magunk elé, mint amelyet minden értelmes egyházi iskola: a keresztyén szellemű nevelés keretében történő korszerű oktatást, közelebbről a hit és értelem együttes, egyszerre való művelését; protestáns felfogásban, de minden felekezeti megkötöttség nélküli nyitott szellemben (ezekre a kérdésekre még visszatérek).

Az iskola alapítása sajátos helyzet következtében, sajátos előzmények után történt meg. Erről itt annyit kívánok elmondani, hogy az alapító tanárok többsége a református egyház tagjaként, néhányan pedig evangélikusként, katolikusként és felekezeten kívülként egy református gimnáziumban ismertük meg az azonos elvek alapján végzett közös munka örömét (olyan munkatársunk is van, aki éppen e közös munkában lett a református egyház híve és tagja). Megismertük a rendszerváltás után újrainduló egyházi oktatás csapdait, s végül, 1995-96-ban megismertük azt a helyzetet is, amelyben az iskolafenntartó – többségünknek saját egyháza, melyhez erősen kötődünk ma is – munkánkra többé nem tartott igényt.¹

Ennek a tapasztalatnak nem könnyű – és ma sem egészen végleges – feldolgozásával párhuzamosan merült fel az a gondolat, hogy új iskolát alapítsunk. Ehhez azonban tisztázni kellett magunkban azt, vajon nem csupán a „csakazértis megmutatjuk” szándéka vezet-e; mert egy ilyen szándékból táplálkozó erőfeszítésre nem várhatjuk azt az áldást, amely a magát keresztyénnek valló ember szolgálatának legfőbb erőforrása.

Természetesen áldáson nem azt értjük, hogy az Úristen garantálja az eredményt és átvállalja tőlünk az alapítás kockázatait és felelősségét, hanem azt, hogy végsőleg nem hagy el bennünket, és „megőrzi szívünket és gondolatainkat a Krisztus Jézusban”. Ebben a hitben határoztuk el 1996 tavaszán, hogy létrehozuk és bejegyeztetjük a Protestáns Gimnázium Egyesületet azzal a céllal, hogy ha a megfelelő feltételeket sikerül biztosítani, alapítója és fenntartója legyen az általunk elképzelt gimnáziumnak.

Lépésünk végső indítéka az volt, hogy ugyanaz a feladat állt előttünk, mint amelynek megoldásán korábbi közös munkahelyünkön is tőlünk telhetőleg dolgoztunk; s az értelmes keresztyén nevelés szempontjából egyházunk és a magyar társadalom rászorultsága és elesettsége tapasztalatunk szerint nem csökkent, hanem nőtt. Igaz, azt is nagyon nehéz lett volna tudomásul venni (személy szerint nekem különösen nehéz), hogy az általam összegyűjtött tanár-csapat, mely a közös munkát több éven át kipróbálta, s melynek már kialakult erős összetartozását a közösen elszenvedett méltánytalanság csak megerősítette, érthető egzisztenciális okokból szétszóródik, s az a lelki-szellemi tőke, amely az együttműködés során benne felhalmozódott, kihasználatlanul elaprózódik, felszívódik, eltűnik.

Az induló tanári testület szinte hiánytalanul együtt volt. Az Egyesület nevében 1996 folyamán a főváros és több kerület önkormányzatával is tárgyaltunk, abban reménykedve, hogy az egyáltalán nem örömteli iskola-összevonások révén üressé vált épületek között találunk olyat, amelynek tulajdonosa szívesen látja a mi iskolánkat. Tudtuk, hogy anyagi helyzetünk nem lesz könnyű: ha nem akarjuk kizárólag a tehetősek gyerekeit tanítani, akkor nem kérhetünk diákjaink családjától alapítványi léptékű – havi 15-20.000 forintos – hozzájárulást. Ha pedig ilyet nem kérünk, s az iskolát nem alapítványi keretben szervezzük meg, akkor biztos forrásként csak az állami normatív támogatásra számíthatunk, amely a működésnek kb. 60 százalékát fedezi; a hiányzó összeget adományokból, pályázatokból, a családoktól kért nagyon szerény – havi 2-3000 forintos – hozzájárulásból, takarékoságból, (s három év elteltével a személyi jövedelemadó egy százalékából) kell biztosítanunk. Nagyon sok iskolától és más intézménytől kaptunk természetben segítséget használt bútorok és felszerelések formájában; s amikor eljött az ideiglenesen kapott tárolóhely kiürítésének ideje, bosszankodva és boldogan cipelték a tanárok ezeket a bútorokat egyik támogató iskola pincéjéből a másiknak a padlására, onnan az ismerős gyülekezet tatarozásra kiürített templomkarzatára; Budáról Pestre, onnan Budafokra aztán tovább. Bosszankodva, hogy még mindig nincs végleges épületünk, és boldogan, hogy már egy teljes iskolára való bútorunk van. S eközben nagyon világosan éreztük, hogy vállalkozásunkat most nem a rendszerváltás lelkesedéséből és reményeiből fakadó általános érdeklődés kíséri, s ha tervünk sikerül, a sok iskola egyike leszünk csupán. Mégis elegendő biztatást kaptunk igazgató- és tanár-kollégáktól, személyes jóbarátoktól, köztük lelkészeketől, gyülekezeti tagoktól, s ami talán a legtöbbet jelentette, volt tanítványainktól. (Közülük néhányan fiatal tanárként most nálunk, a Sylvester János Gimnáziumban kezdik pályájukat.)

A feltételek tisztázódása után az Egyesület 1997 februárjában alapította meg az iskolát, s a március-június között meghirdetett és lebonyolított felvételek után szeptemberben kezdtük el a tanítást. A munka megindítását lényegében két nagyvonalú

támogatás tette lehetővé: az egy évvel korábban megürült épületet a Fővárosi Önkormányzattól kaptuk meg 99 évre a XIV. kerület egyetértésével; s az induláshoz a Soros Alapítvány nyújtott 8 millió forintos anyagi segítséget.

Iskolánkat – meghirdetett és jóváhagyott programunk szerint – hat évfolyamos gimnáziummá kívánjuk kiépíteni felmenő rendszerben úgy, hogy az első két évben négy évfolyamos képzésre is felvettünk egy-egy osztályt; így első érettségiző osztályunk 2001 júniusában végez. Hat évfolyamunkon jelenleg tizenegy osztály van összesen 317 diákkal. Olyan iskolát terveztünk, amely nem a mindenáron való elitképzésre törekszik, nem is „versenyistállót” tart fenn, hanem legfőbb többletét a nevelésben nyújtja.² Természetesen a nevelésen belül a korszerű műveltség igénye magas színvonalú oktatást is jelent; ennek érdekében indítottuk 2000-ben az újonnan felvett 7. osztályokban az emelt óraszámú matematika, illetve német nyelvi csoportot.

A nevelésben nagy szerepe van az iskola *protestáns jellegének*, amely abban áll, hogy oktató és nevelő munkánkat elsősorban a magyar protestantizmus pedagógiai hagyományait követve végezzük. Ezért hangsúlyozzuk – nemcsak a hitoktatásban – az Istenhez, illetve az Isten beszédéhez, a Bibliához való személyes viszonyt; a gondolatainkért, szavainkért és tetteinkért (mulasztásainkért) való személyes felelősséget; az egyén felelősségét a közösségért és a közösség felelősségét az egyénért. Mindez részletesen olvasható pedagógiai programunk teológiai alapvetésében³, amely azonban a gyakorlati pedagógiai kérdések protestáns szellemű tárgyalásában is a közös keresztyén gyökerekhez való tartozást hangsúlyozza. Névválasztásunk sem véletlen. Névadónk, Sylvester János egyik legfontosabb alakja a magyarországi reformációnak, noha nem lehet tudni, hogy annak melyik irányzatához tartozott. Az elvaduló hitvitákban ugyanis nem vett részt (ahogy Horváth János írta róla, „nem rútoit és nem csúfolt senkit”), s nem ismerünk tőle olyan írást, amelyből felekezeti „pártállása” megállapítható lenne. Azt azonban tudjuk, hogy nyomdát alapított, hogy megírta a magyar nyelv első nyelvtanát, elsőként fordította magyarra az Újszövetséget; azaz hazája történelmének egyik legnehezebb szakaszában meglátta, elvállalta és végezte a feladatát. Ebben szeretnénk követői lenni.

Iskolánk ezért nemcsak a protestáns felekezetekhez tartozó és nemcsak a kifejezetten elkötelezett, egyházi háttérből jövő diákokra akar építeni, hanem közösségbe fogad vallási hovatartozástól függetlenül minden olyan jelentkezőt, aki a keresztyén hit és értékrend iránti nyílt és barátságos érdeklődéssel jön hozzánk. (Ezért diákjaink között nem kis számban katolikus, illetve nem vallásgyakorló családok gyerekei is találhatók.)⁴

Sajátos az iskola helyzete abban is, hogy szándéka szerint keresztyén szellemiségű (az oktatásügyben használatos nevén „világnézetiileg elkötelezett”) intézmény léte a benne dolgozóknak biztosítani kívánja a minőségi értelmiségi munkához elengedhetetlen szellemi autonómiát. Ezt a nem könnyű, de nem is megkerülhető feladatot az elemi józan ész parancsára vállaltuk; s erre irányuló szándékunkat igazából nem is volna indokolt „sajátos” vonásnak nevezni, annyira természetesnek és magától értetődőnek kellene lennie. Sajnos, vannak tapasztalataink arról, hogy jónéhány egyházi iskolafenntartó esetében nem így áll a helyzet; márpedig ahol és amíg nem így áll

a helyzet, ott és addig az egyházi iskolafenntartó éppen a legjobb tanárok számára nem lesz vonzó és megbízható munkaadó. Ez pedig törvényszerűen kihat az iskola minőségére is.

Napirendünkben, heti és éves munkarendünkben néhány egyszerű szokással, valamint kiemelt és ünnepi alkalmakkal igyekszünk megalapozni – és egyúttal kifejezni – iskolánk keresztyén protestáns jellegét. Minden reggel az első óra elején bibliaolvasásból és egyházi énekből álló rövid áhítattal kezdjük a napot (az első órák ezért mindig 50 percesek), az utolsó órát pedig egy hálaadó ige közös elmondásával zárjuk. Hetenként egyszer – jelenleg szerdán, az 5. órában – kb. fél órás istentiszteletet tartunk az iskola összes diákja és dolgozója számára, az egyházi ünnepeket pedig külön istentisztelettel és egyéb módon is (pl. vetélkedővel) ünnepeljük meg. Az újonnan felvett diákok számára minden évben „gólyatábort” rendezünk, a többieknek pedig ősszel van lehetőségük egy – mostmár hagyományossá vált – háromnapos hétfégi táborban együtt lenni.

Iskolánk protestáns jellege abban is kifejezésre jut, hogy az iskola céljából magától értetődően következő hitoktatásban (melynek vállalását minden jelentkező diáktól kérjük), párhuzamosan alkalmazunk református, evangélikus és katolikus hitoktatót, de a felekezet szerinti csoportbontás csupán protestáns-katolikus formában történik meg, s az egyik protestáns csoportot református, a másikat evangélikus hitoktató tanítja. (Ettől csak a 11-12. osztály fakultációs csoportjaiban térünk el, ahol a hittanból érettségizni szándékozók az adott egyház által készített tanterv, illetve tananyag figyelembevételével fejezik be tanulmányaikat.) – Reményeink és szándékunk szerint az egyik protestáns hitoktató lenne az iskola lelkésze (ez a feladat többet és mást is tartalmaz, mint a hitoktatást); ehhez azonban olyan személyre van szükség, aki főállásban, illetve teljes munkaidőben tudja vállalni ezt a munkát, és képes arra (ami eddigi tapasztalataink szerint nem könnyű), hogy személyiségében a lelkési és tanári habitust összhangba hozza.

Iskolánk sajátos arculata szempontjából fontos szerepe van a 11-12. osztályban választható diakónia-ápolástan fakultációnak, amely nemcsak az egészségügyi vonalon továbbtanulni szándékozóknak nyújt felkészítést, hanem minden résztvevő diákra igen erős szemléletformáló hatással van, különösen a Bethesda Gyermekkorházban és a Schweitzer otthonban végzett gyakorlatok révén. Elsősorban azáltal, hogy a gyerekek, betegek, öregek, elesettek iránti megértést és a velük való bánni-tudást alakítja ki a diákokban. Ennek a szemléletváltásnak a jelentősége igazán később mutatkozik meg a családban, munkahelyen, gyülekezetben.

Természetes, hogy iskolánk minden keresztyén egyházzal testvéri kapcsolatra törekszik. Rendszeres heti istentiszteleteinknek kb. a felét az iskola hitoktatói, másik felét pedig meghívott igehirdetők tartják. Ilyen minőségben az elmúlt tanévekben evangélikus, református, katolikus és baptista lelkészek fordultak meg nálunk, évente 1-2 alkalommal pedig az egyetemes papság elve alapján világi személyek – a tantestület tagjai, illetve meghívottak – szóltak a diákokhoz. Gyülekezeti kapcsolataink, melyeket nagyon szeretnénk bővíteni, elsősorban természetesen protestáns gyülekezetek irányába mutatnak.

Sajátos az iskola szerkezeti felépítése. A fenntartó a Protestáns Gimnázium Egyesület, illetve annak közgyűlése, melynek tagjai – néhány kivétellel – egyúttal az iskola tanárai is. (Rajtuk kívül természetesen vannak más tanárai is az iskolának, akik nem tagjai az egyesületnek, de az alapszabály szerint mód van arra, hogy ők is belépjenek, illetve felvételt nyerjenek az egyesületbe.) Az egyesület tagjai tehát, mint közgyűlés, gyakorolják a fenntartói jogokat s viselik a fenntartói felelősséget. E minőségükben ők választják ki és ők nevezik ki az igazgatót, s ők gyakorolják felette a munkáltatói jogokat, s ellenőrzik az alapszabályban rögzített fontosabb intézkedéseit; mint tanárok viszont az igazgatónak beosztottjai s az iskola alkalmazottjai, akik főként a munkáltatói jogot a mindennapi munkában az igazgató gyakorolja, kivéve a határozatlan időre szóló munkaviszony létesítését és megszüntetését, amelyhez a közgyűlés jóváhagyása szükséges. Az egész konstrukció lényegében a fenntartó és az iskola, illetve a tantestület és az igazgató kölcsönös egymásrautaltságát fejezi ki, s nagyon erősen hat abba az irányba, hogy *mindent meg kell beszélnünk* egymással, és *mindent egymással* kell megbeszélnünk. Ennyiben az *önigazgató tantestület* lehetséges modelljét jelenti.

Az iskola többszörösen sajátos helyzetének előnyei és hátrányai egyaránt abból következnek, hogy az iskola „a saját lábán áll”. Mivel a fenntartó azonos a tantestület szűkebb magjával (ahogy említettem, *mindent meg kell beszélnünk* egymással, és *mindent egymással* kell megbeszélnünk), a pedagógiai munkába senki nem tud belebeszélni, pontosabban bárkinek bármi problémája van az iskolával, végsőleg nem fordulhat máshoz, mint a tanárok közösségéhez. Ez nagy előny, ha arra gondolunk, hány egyházi iskolát gyötör a körülötte lévő közeg – akár jószándékú – pedagógiai diletantizmusa, a régi iskolák felé valódi hagyománytisztelet helyett csupán nosztalgiával forduló magatartás, a kegyességi irányzatok küldetésstudata, a politikai irányzatok egyházba keveredése, az egyház, mint intézmény és mint hitközösség összemosása, a munkajogi kérdések hitbeli alapon való kezelése és ennek fordítottja, stb. A közönségeket tönkretevő emberi gyarlóságok is (sértettség, kisebbségi érzés, rivalizálás, öndokumentálás stb.) sokkal pusztítóbbak, ha módjuk van az adott közösség hierarchikus feletteseinél támaszt keresni, például az iskola fenntartójának „tájékoztatása” (magyarul árulkodás, besúgás) útján. Előny az is, hogy az önigazgató közösség sokkal megbízhatóbb, kiszámíthatóbb munkaadó.

Hátrány viszont, hogy az önigazgató testület, illetve iskola jobban ki van téve az izolálódás és a belterjessé válás veszélyének; és nem áll mögötte egy nagyobb szervezet, amelynek társadalmi presztízse és anyagi ereje biztonságérzetet, kritikus helyzetben támaszt jelenthet az iskolának. Az oktatásügy piacán – vagy ha úgy tetszik, az oktatásügy arénájában – az ilyen iskola végül is egyedül van, ami nem könnyű helyzet. Ezért is nagyon fontos számunkra az iskola Baráti Köre, amely komoly erkölcsi támaszt jelent⁵, és a szülőket képviselő szervezet, a Szülőtanács, mellyel a tantestület állandó kapcsolatban van⁶. S bár szervezetileg nem kapcsolódik iskolánkhoz, ugyanilyen fontos támaszt jelent az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem is, amely az indulás óta rokonszenvező figyelemmel kíséri működésünket.

Három és fél év nagyon rövid idő ahhoz, hogy egy új iskola munkájának eredmé-

nyességét lemérhessük. S nem is biztos, hogy ezt a mérleget nekünk kell elkészítenünk. Az viszont biztos, hogy most nehezebb anyagi és pedagógiai helyzetben nehezebb feladatokkal állunk szemben, mint 1995 előtt; ezért nemcsak a kötelező szerénység, hanem az indokolt óvatosság is azt diktálja, hogy mérlegként csak annyit mondjak: a testületből eddig nem fogytak el a bizakodás és reménység tartalékai.

De ha az eltelt három és fél tanév kevés is ahhoz, hogy mérleget készítsünk, arra a kérdésre végül mégis válaszolnom kell, mire jó egy ilyen rendhagyó szerkezetű, szervezetileg nem egyházi, szellemiségében mégis egyházhoz kötődő, keresztyén elkötelezettségű iskola, mi a létjogosultsága, mi lehet a speciális feladata.

Úgy tűnik, az egyházi iskolák többsége továbbra is nagyrészt az egyházhoz közel álló családokból fogadja diákjait; pedig biztos, hogy ma Magyarországon nemcsak az egyházakon belül van szükség keresztyén nevelésre. Nehezebb perceinkben nem vagyunk biztosak abban, hogy maradéktalanul be tudjuk tölteni ezt a feladatot, mégis azt mondom, hogy minden iskola, amely „a lakótelepek népe” felé fordul, valóságos feladatot vállal.

A már említett tantestületi, tanári öngazgatás modelljének kipróbálása nemcsak egyházi, hanem minden más iskolatípus számára tanulságos lehet. De különösen tanulságos lehet éppen az egyházi iskolák számára, mivel rendkívül alkalmas a „világnézeti” (esetünkben hitbeli) elkötelezettségnek és a szellemi munka autonómiájának egyidejű biztosítására. (Természetesen ennek csak olyan közegben van esélye, ahol „a szellemi munka autonómiája” nem tartozik az eleve gyanús fogalmak közé.) A mi tantestületünkben tíz évre visszamenőleg nagyon jó tapasztalatokkal járt az a néhány eset, amikor a magát keresztyénnek tételező tanár-közösség nem vallásgyakorló kollégákat fogadott be teljes értékű tanárként, anélkül, hogy tőlük bármilyen formalitásnak való megfelelést, felfogásukkal ellentétes nyilatkozatot, fogadalmat vagy hasonlót követelt volna. (Nagyon jó tapasztalatnak nemcsak az olyan esetet nevezem, amikor az így befogadott tanár megkeresztelkedik és konfirmál, hanem az olyant is, amikor felfogásának határozott megtartásával illeszkedik be nemcsak a tanári közösségbe, hanem az iskola nevelő munkájába is. Keskeny, de lehetséges út, amelyet érdemes kipróbálni.)

Az az iskola, amely tudatosan vállalja a magyar társadalom átlagos viszonyaiból jövő nevelését, nem várhatja, hogy nagy számban kapjon olyan diákokat, akik családi háttérük révén az egyházi értelmiség potenciális utánpótlását jelentik; egyébként is az egyházi értelmiség regenerálása inkább volna feladata és felelőssége az újraindított régi nagyhírű iskoláknak. Mégis úgy érezzük, hogy ezen a munkaterületen is van megbízatásunk, s reméljük, jó néhány tanítványunk alkalmas lesz – mind egyházban, mind a világban – az értelmiség feladatának és szolgálatának betöltésére. De bárhol találják is meg majd helyüket a gyerekek, akikért az iskola végülis létrejött, értelmi, érzelmi és morális izlésüket és kultúrájukat szeretnénk fejleszteni; mert erre a társadalom és az egyház minden szintjén égetően szükség van.

Jegyzetek

- ¹ Az előzmények iránt részletesebben érdeklődők számára az érintett tanár-közösség oldaláról megvilágítja a történeteket Bibó István: *Iskola az egyházban. A Baár-Madas és a magyar református egyház.* - Jelenkor, 1996. február, 169-188. old..
- ² Az iskola engedélyeztetésekor benyújtott programunk ezt így foglalja össze: „A Sylvester János Protestáns Gimnázium felállításával a Protestáns Gimnázium Egyesület olyan iskolát kíván létrehozni, mely legfőbb többletét a nevelésben nyújtja; célja az, hogy ezzel segítséget adjon az életbe induló fiataloknak. De abban az életsegítségben, melyet iskolánk adni akar, a keresztyén hitnek nem csupán értékrend-meghatározó szerepe van. Azt szeretnénk elérni, hogy diákjaink számára a személyesen megélt hit személyes erőforrást jelentsen; értékrend-meghatározóként pedig ne csupán receptként szolgáljon, hanem az önálló, felelős gondolkodással összekapcsolódva, minden helyzetben képessé tegye őket a jó és rossz, az igaz és a hamis közötti különbségtételre, s az ebből következő konzekvenciák levonására. Az iskola tehát keresztyén szellemiségű nevelést és ennek keretében korszerű képzést és műveltséget kíván nyújtani; pedagógiájának teológiai alapvetésében a bibliai alapokra és a reformátori tanításra támaszkodik, s a magyar protestantizmus hagyományából merít. Célja: segítséget nyújtani a fiataloknak abban, hogy eligazodjanak saját életük, nemzetük és a világ alapvető kérdéseiben, s e házában találják meg feladatukat, a tisztesség, felelősség és a szolgálat útján járva.”
- ³ Ez a teológiai alapvetés még a korábbi iskolánkban végzett munkához foglaltatott írásba 1994/95 telén, de érdemi megvitatásától a fenntartó minden módon elzárkózott (részletesebben ld. erről az 1.sz. jegyzetben idézett tanulmányt, illetve annak a pedagógiai programról szóló fejezetét). Újonnan alapított iskolánk számára 1997-ben minden tartalmi változtatás nélkül, csupán bevezetője átdolgozásával adaptálni lehetett. Korábbi formájában megjelent a Budapesti Baár-Madas Református Gimnázium 1994/95-ös Évkönyvében (Bp., 1995.): A nevelés és oktatás célja és elvi alapjai a Budapesti Baár-Madas Református Gimnáziumban. Pedagógiai program, I. rész. Írta Bibó István és Bibó Istvánné, a "Hit, tudomány, értelem" c. fejezetet Bogdányi Gábor.
- Ez a munka három fő témakörre osztva tárgyalja a keresztyén nevelés kérdéseit:
1. Kicsoda az ember, (akit, illetve akivé nevelni akarunk) a bibliai és reformátori tanítás szerint; s milyen további kérdések következnek ebből? - 2. Melyek azok a legfontosabb kérdéskörök, melyekkel a keresztyén hit a nevelésben szembesít bennünket? mit mondanak ezekről a bibliai és reformátori tanítások; s ennek alapján mit tekinthetünk értéknek és mit nem, mit lényegesnek és mit lényegtelennek? - 3. A keresztyén iskola közegei és viszonylatai c. részben az iskola, a család, az egyház és a világ viszonyának kérdéseit tárgyaljuk. E részekben belül minden témakör három részre tagolódik: először az adott kérdéssel kapcsolatos bibliai és reformátori tanítást foglaljuk össze, azután a mai helyzetben adódó feladatokat és kihívásokat, lehetőségeket és veszélyeket, végül a pedagógiai ajánlásokat és szempontokat.
- ⁴ A 2.sz. jegyzetben már idézett program szerint „az iskola elsősorban olyan diákokat vár, akik a keresztyén hit és értékrend, valamint a protestáns hagyományok és felfogás felé fordulnak; de felekezeti hovatartozástól függetlenül nyitott mindenki számára. Minden diákot szeretne bevonnai a láthatatlan egyház közösségeibe; és azokat a diákokat, akik valamely látható egyház (felekezet) tagjai, arra nevelni, hogy mint önállóan és felelősen gondolkodó keresztyének (Krisztus-követők), más egyházak ismerete és megbecsülése mellett saját felekezetük iránti hűségben találják meg helyüket és feladatukat.”
- ⁵ A Sylvester János Gimnázium Barátainak Köre 1999-ben alakult, egyelőre formális bejegyzés nélkül, valóban baráti körként; szerepe azonban az iskola szempontjából rendkívül fontos. Tagjai olyan, szakmájukban és egyházukban egyaránt nagy tekintélyű emberek, akik vállalkozásunkat kezdettől fogva rokonszenvvel kísérték és a legkülönbözőbb módokon segítették. Ismerték és ismerik a rendszerváltáskor újrainduló egyházi oktatási intézmények nehézségeit, s közelről látták egyik-másiknak a hajótörését vagy legalábbis zátonyra futását. Érzékelik tehát a bajokat és veszélyeket is, s ezért komolyan kritikus észrevételeikre is számíthatunk.
- ⁶ A Szülőtanács rendkívül nagy segítséget jelent az iskola számára mind a szülőkkel való kapcsolattartásban, mind a kritikus szülői észrevételek közvetítésében, mind bizonyos szervezési feladatok elvégzésében, munkák kivitelezésében és rendezvények szervezésében. Különösen jól sikerült a 2000-ben első ízben megrendezett „szülők bálja”, nemcsak az iskola javára fordított bevétel, hanem a jó szervezés és a jó hangulat tekintetében is.

HORVÁTH PÁL

A felvilágosodás és a romantika határán

Az alig ismert J. G. Hamann

Teológia- és filozófiatörténeti kézikönyvekben, irodalomtörténeti szintézisekben böngészve *Johann Georg Hamann*ról alig tudhatunk meg többet, mint azt, hogy „Herder a mesterének tekintette”, „Goethe leveleket váltott vele”, Lessing vagy Jacobi pedig szellemi útítársának – vagy éppen ellenfelének – számította. A német irodalomtörténészek zöme – ha egyáltalában felfigyel rá – a felvilágosodás századába tévedt korai romantikusnak könyveli el; filozófiatörténeti kézikönyvek a korai irracionális szellemi vonulatában találnak neki helyet, a teológia historikusai pedig az élményközpontú vallásfelfogás korai népszerűsítőjének tekintik. Sommásan „fideizmusnak” mondott szellemi habitusa Schleiermacher és a romantika elé helyezi a teológiában, a filozófiatörténészek meg a modern nyelvbölcselet egyik – Humboldthoz és Herderhez fogható – megteremtőjének tekintik. Némi malíciával ezek után azt is mondhatjuk, hogy Hamann a német és a protestáns szellemi élet azon nagyságainak sorába tartozik, akik attól „nagyok” és „fontosak”, mert nagy szellemekre hatottak és megalapozó „kismesterei” voltak olyan koroknak és szellemi áramlatoknak, amelyek kitörölhetetlenek a német, az európai és a keresztény eszmetörténet 18. századából.

A hazai szakirodalomban Hamann csaknem teljesen ismeretlen. Teológusaink, akik az elmúlt évszázadban alig mutattak affinitást a német romantika „zavaros rajongása”, spirituális túláradása iránt, gyakorlatilag nem említik, a bölcselet és az irodalomtörténet világában pedig szinte csak Lukács György és Szerb Antal tud róla. Az utóbbi évtizedek idehaza kiadott német irodalomtörténetében, Halász Előd munkájában a Herder-fejezetben kap 3-4 mondatot, a Világirodalmi Lexikon pedig igencsak rövidke címszót szán személyének, teológiatörténeti említésével viszont egyáltalán nem találkozunk. Még a közelmúltban legavatottabb méltatója, a korabeli német nyelvfilozófia történetét feldolgozó Kelemen János is csak 7-8 oldalt szán gondolatainak ismertetésére, más közleményekben viszont neve is csak alkalmilag, véletlenszerűen, Kant-kritikája vagy Herder méltatása közben fordul elő. „Észak mágusa” – ahogy kortársai nem kis büszkeségére nevezték – számunkra ma is ismeretlen; „misztikus” írásai néhány szemelvénye pedig 1946-ban egy

antológiában megjelent ugyan, ám teológiai, filozófiai és irodalmi emlékezetünkbe aligha férközött be.

Johann Georg Hamann 1730-ban Königsbergben, Kelet-Poroszország fővárosában látta meg a napvilágot, ott, ahol a bölcseletben oly nevezetes földije, Kant is született s nem messze a híres tanítvány, Herder gyermekkorának színterétől, Mohrungentől. Apja fürdő- és seborvos volt, aki módját találta annak, hogy tehetséges fiát a königsbergi egyetemre járassa. A tehetség és a túlradó rendszertelenség és szertelenség már ekkor kísérője lehetett Hamann életének: jogot, történelmet, teológiát, földrajzot, klasszikus nyelveket tanult az egyetem falai között, de vizsgáit egyik tárgyból sem tette le; diplomát, akadémiai rangot sohasem szerzett, ám annál nagyobb jártaságra tett szert a keleti nyelvek és a régi kultúrák ismeretében. Feltételezhetjük, hogy diákévei a pedáns pietizmus kegyes világában és a radikális racionalizmus, a német felvilágosodás bővületében teltek: ezek azok a szellemi hatások, amelyek ellen lázadva Hamann a korai romantikus miszticizmus példaértékű alakjává válhatott a német szellemi életben.

A korabeli német értelmiségi lét kötelező kereteitől ő sem tudta függetleníteni magát. Korán bontakozó írói tehetsége ugyan már ekkor is feltűnést keltett, ám nem mentette meg attól, hogy a litterátus elmék számára megszokott pályára lépjen: az 1750-es évek elején egy rigai német kereskedő otthonába került házitanítónak. Házassági kilátások és ifjú barátságok ígéretében teltek a következő esztendőök, amelyes során Hamann érett és ismert publicistájává vált a kor Nyugat, Anglia és Franciaország felé tájékozódó porosz, német szellemi életének. 1756-ban rigai munkaadói, a Behrens-család jóvoltából Londonba utazott, ahol két évet töltött; utazásának pontos okát nem ismerjük, ám az gyanítható, hogy a „porosz” világból kilépő Hamann számára ez az idő a „szabadosság”, a „kicsapongás” korszaka. Ám amint egykor Szent Ágoston számára Itália, úgy Hamann életében London is a metanoia színtere: 1758-ban, a bibliai igék újraolvasása közben éri az a megrendítő hit-élmény, amely nem pusztán további életét, de egész szellemi látását is meghatározza. Az új, rajongó vallásosság egész életét átrendezi: Rigában már idegennek érzi magát, így visszatér Königsbergbe, ahol – apja ápolása közben – egy letisztult, szókratészi morál nevében megkezdi igazi, tanítványokat, barátokat és ellenfeleket hozó írói működését.

1759-ben jelent meg első nagyobb írása, amelyet további kötetek követtek. Állást nem vállalt: szerény járadékból élt, néha még tehetős pártfogók támogatására is rászorulva, szinte kizárólag az írásnak és igen kiterjedt levelezésének szentelve idejét. A 60-as évektől keleti nyelvekkel foglalkozott; különösen a héber és az arab vonzotta, olvasmányai között pedig a bibliai és az antik bölcseleti témák álltak az első helyen. Nem volt sem lelkész, sem céhbéli teológus ugyan, ám az a sajátos misztikus spiritualitás, amelyet egész személyisége sugárzott, egy olyan bennsőséges vallásosság hírnökévé tette, amely a kor szalonjainak szkeptikus deizmusától vagy ridegen okoskodó szabadgondolkodásától élesen elütött. Egy időben szerkesztette a Königsberger Zeitungot, közben pedig cikkekben, pamfletekben csatázott Kant és a berlini felvilágosodás eszméi ellen. Tanítani nem tanított, de sokan tekintették mesterüknek: szelle-

mi és emberi értelemben közülük talán Herderre hatott a legközvetlenebbül, de Jacobi vagy az ifjú Goethe is tapasztalhatta személyisége sugárzó szellemi erejét. Ami felnőtt életének külső eseményeit illeti, változatosságról és mozgalmasságról aligha adhatunk számot: 1764-ben vette maga mellé élettársul apja egykori szolgálóját, akivel – négy gyermeket nevelve – csendben és békében élt.

Idősebb évei nagy eseménye egy münsteri és düsseldorfi meghívás volt, amelyet egy gazdag tisztelőjétől kapott. Így 1787-ben utazott nyugatra, ahol – gyakori betegeskedése ellenére – egy színes, mozgalmas, társasági élményekben, barátságokban és elhidegülésekben gazdag esztendő telt. A münsteri társaságot, amelyben egyebek között Jacobi is ott volt, elbűvölte „Észak mágusához” méltó hívó lelkesedésével, már-már a romantika fénykorát idéző miszticizmusával. Életvitelének csendes egyszerűsége ellenére szellemi radikalizmusa miatt hírnév és botránkozás kísérte: szakítása Jacobival a korabeli szalonok világában „nagy hírnek” számított. A rövidesen bekövetkező halál is itt, otthonától távol érte: alig 58 éves volt, amikor 1788 nyarán meghalt. Jacobi, Goethe vagy Lavater vonzódó távolságtartással őrizte „prófétai tekintete” emlékét, Herder teológiai és filozófiai szemléletében, különösen pedig nyelvfelfogásában viszont az általa kijelölt úton haladt tovább. Abban kortársai zöme vagy a korszakot kategórikus ítéleteivel lezáró Hegel is egyetértett, hogy Hamann a korán érkezett látnok magabiztosságával szegült szembe a felvilágosodás, a racionalizmus és a klasszika világával egy olyan irracionális romantizmus szellemében, amely a német szellemi életnek halála után vagy két évtizeddel lett csak sajátja.

A langyos racionalizmuson és fáradt pietizmuson nevelkedett Hamann első komoly szellemi élménye a londoni évekből való. A züllés szélén álló fiatalember kezében a Biblia váratlanul a megtérés és szellemi eszmélés eszközévé válik: istenélményének alapja pedig a szó, a beszéd, a nyelv lesz. Minden teológia, de különösen a protestáns hittudomány nagy kérdése, hogy „lehet-e beszélni Istenről?”. A felvilágosodás világában erre a kérdésre az a természetes válasz, hogy lehet ugyan, ám maga Isten „deus absconditus”, akit nem ér el, nem érint az, amit mondani tudunk róla. Ha a Szentírás pusztán „ésszerű közlés” Istenről, akkor egy így kimondott „kép” nem jelent többet, mint „tudományos mondandót” vagy „morális paradigmát”, a hit és az emberi érintettség azonban egy ilyen „szenvtelen beszéd” esetében hiányzik. Alighanem ez a „szenvtelenség” az, amit Hamann a felvilágosodás valódi szellemi zsákutcájának tekint: az ő Istene szól, beszél, amit mond, az pedig egzisztenciális érintettséggé, megszólítotttsággá változik. Hamann új hitének az a meggyőződés válik alapjává, hogy Isten szól és megszólít; hogy a vallás világában az Ige szól és az ember hallgatja azt. Az így felhangzó isteni szó nem tudás, hanem élmény: Isten az ember számára nem magáról beszél (racionális tudás), hanem magát mondja (költői önátadás).

Hamann számára tehát a Szentírás nem filozófia, hanem irodalom, nem racionális teológia, hanem elemi esztétika: az a szimbolikus nyelv, amely a hit titkainak kimondására való, Hamann szavával „a költő-Isten műalkotása”, olyan beszéd, amely nem „ad” az embernek, hanem „érinti” őt. Ezen a ponton Hamann anti-racionalizmusa ölt testet: ideálja egy olyan „empirizmus”, amely a mindennapok emberi tapasztala-

tában, mint „élményvilágban” leli fel a hit és a gondolat alapját. Egy ilyen folyamatban a szónak, a beszédnek már-már mágikus jelentősége van: Isten maga „érzéki beszédként” mutatkozik, a rá figyelő ember élményvilágának tapasztalati összegzése pedig a folklór hagyományában, a népi „beszéd” alakjában ölt testet. Ebből adódik Hamann bibliai olvasásmódjának sajátossága: számára az Írás a népi emlékezet által őrzött isteni szó, amely a néplélemben, a népköltészetben, annak törvényszerűségei szerint őrződött meg. A kinyilatkoztatás hite így nem „kimódolt”, „kikövetkeztetett” okoskodás, hanem érzéki megismerés: a közbeszéd vallási hagyománya maga a sűrített, valódi istentapasztalat. A hit alapja tehát számunkra a nyelvben ragadható meg, saját szavához, beszédéhez viszont az ember viszonya közvetlen, érzéki.

„Alapvető kérdésem nem az, hogy mi az ész – hanem hogy mi a nyelv” – , mondja már-már gondolkodói ars poetica igényével Hamann, aki úgy látja, a szóból az ész, az ésből – az ember világában – maga a körüllevő világ adódik. A szó tehát Hamann számára a világ „konstitutív lényege”: amint az isteni „fiat” a teremtés alapja már a Genézis kezdősoraiban, úgy a beszéd az, ami által az ember is képes tétélezni és birtokolni a maga világát. A nyelv ennyiben közvetlenül isteni eredetű; szimbolikus és racionalizáló természetének látszata ellenére a valóság közvetlen és egyszerű megragadása, amely Mózes és az evangéliumok szavában és a népköltészet tisztaságában éli a maga háborítatlan életét. A szavak jelentése a nyelv e mélyrétegében kép, a kép forrása pedig maga az érzéki valóság: a népnyelvi közvetlenség az az „igazi költészet”, amely egyszerre lehet az isteni lényeg és az emberi megértés hordozója. Így tehát a nyelv „az észnek és a kinyilatkoztatásnak a szülőanyja, annak alfája és ómegája”, olyan valami tehát, amelynek természete, jelentőségének felismerése világosan cáfolja a felvilágosodás nagy illúzióját. A felvilágosodás tévedése, hogy az ész és a kinyilatkoztatás olyan harmóniájáról ábrándozik, amely a közös alapról, a nyelvi valóságról megfelelően, meddő spekuláció felé terelve az emberi tudást, közben pedig lerombolva, megsemmisítve az istenhitet és a magasatos, valódi, a „szóban” bennefoglalt isteneszmét. Nyelv és gondolkodás egységét állítja Hamann, aki még a Genézis vonatkozó részeiben is annak bizonyítékát véli felismerni, hogy számunkra a szó nélkül nincs a világ sem, e kettő szerves egysége pedig a közös forrás, Isten valóságában, az embert megalkotó nagyszerűségében található meg.

Korának racionalizmusa szerint az ész, az értelem, a gondolat szüli a szavakat, amelyek megközelíthetővé teszik Istent az ember számára. Hamann nyelv-teológiája szerint viszont a helyzet fordított: Isten sajátja és adománya az ember számára a nyelv, a beszéd, amely a belőle fakadó értelem és gondolat alapja. A Teremtő szava által alkotja meg a dolgokat, a tárgyak és élőlények világának azonban – a léten túl – csak nevet ad, a beszéd képességét azonban csak az embernek adja meg, aki így maga is képessé válik „néven nevezni a dolgokat”, teremteni a világban és visszafelelni az Atya feléje áradó szavára. A hit és a teológia számára nem az tehát a kérdés, hogy tud-e és ha igen, akkor jól tud-e szólni Istenről, hanem az, hogy a szó elemi és empírikus ereje, amely által „birtokoljuk” Istent, megőrizheti-e eredeti naív tisztaságát és igazságát, vagy viszonylagossá, hamissá válik azáltal, hogy a kimódolt emberi okoskodás világába kerül át. Az ősi, eredeti naív tisztasága a beszédnek az, amit Hamann a

néphagyomány, a néphit és a folklór világában vél felismerni; igen jellegzetes, hogy a Bibliát egy olyan „romlatlan”, „ősi” beszéd formájának tekinti, szemben az antik irodalom és mitológia nyelvezetének köntörfalazó mesterkéeltségével. Lehetetlen itt nem gondolnunk arra, hogy Hamann gondolatai az egzisztenciális és perszonális teológiák néhány elemének megelőlegezését jelentik, de a „teologia” barthi paradoxona vagy P. van Buren „negatív teológiája” is más megvilágításba kerül általa. Ezzel összefüggésben termékenyen eredeti az is, amit Hamann az ember „istenképiségeről” gondol. Szerinte ez „eleve elrendeltség”, de nem azon a módon, hogy az embernek pusztán adottsága volna; az ősbűn után inkább elrejtett, elleplezett feladat, amely valóságossá csak Isten közbejöttével válhat. Ez utóbbi a hamanni krisztológia alapelve: Jézus emberréválása az istenképesség megtalálásának eszköze, hiszen csak az ő paradigmikus létében tapasztalja meg az ember a benne rejtőző „istenit”. Ennek a rendeltetésnek a meglátásában van Hamann szerint az ószövetségi hagyomány, a zsidó örökség fontossága, hiszen az ótestamentumi ősatyák és próféták hitében és szavában nyer megalapozást az a képesség, amely alkalmassá tesz minket arra, hogy felismerjük Jézusban, az „imago hominis”-ban az „imago Dei” bennünk lévő lehetőségét. Röviden összegezve ez a kereszténység „titka”, amelyre érvényes Hamann megállapítása: „a keresztény hit nem kommunikálható, mint valamiféle árucikk, hanem a bennünk lakozó menny és pokol”; a logika és a ráció szabályainak alá nem vetett népnyelv érzéki közvetlensége csupán az a közeg, amelyben ez a „hit” minden ember számára megszerezhetőnek bizonyul. Hamann hermeneutikája azonban egy további fontos eszközt is kínál. Az érzéki, „szó szerinti” megértés mellett ő is használja a keresztény hagyomány „allegorikus” magyarázati módszerét. A tárgy, amelyen ezt az eljárást szemlélteti, a bibliai anyag és az antik tradíció egymást magyarázó értelmezése, mint példa a nyelvi „közvetlen” és „közvetett” közötti összefüggések felismerésére. Különleges viszont, hogy Hamann az allegorikus magyarázati modellt két irányban is használja. A szokványos, előképi értelmezés mellett, amely szerint a kereszténység mint előzményét, érzéki előttesét magyarázza, értelmezi a pogány vagy a zsidó hagyományt, megteremt egy sajátos „utóképi” módszert is: magát a keresztény mondandót „vezeti le” Szókratész vagy Mózes valaha elhangzott szavából, annak a meggyőződésnek a bizonyossága birtokában, hogy az „eredeti”, a szó szerinti értelem az a tág, sokrétű és misztikus világ, amiből az allegória átviteli technikáját alkalmazva egy-egy lehetséges jelentést tudunk kiszakítani, kibontani. Ebből az is következik, hogy az eredeti, érzéki nyelv gazdagabb, mélyebb, mint annak szavait értelmezni akaró igyekezetünk; a nyelvi hagyomány háborítatlan ősi rétege az az „egész”, amiből későbbi interpretációink építkeznek. Talán így nyer értelmet Hamann szállóigévé lett mondása is: „a költészet az emberiség anyanyelve” – költészetten értve a „hit” teljes nyelvi valóságának kiinduló állapotát.

A nyelv közvetlen isteni eredetének eszméje Hamann felfogásában további komoly következményekkel jár. Lehetetlen ugyanis a spontán és fokozatos nyelvfejlődés gondolatát, a nem-nyelvinek nyelvi természetivé válását feltételezni vagy a nyelvet pusztán emberi konvenció szüleményének tekinteni. Isten nélkül a nyelv léte, a nyelv va-

lósága nélkül Isten realitása válna kérdéssé; a „természetes nyelv” minden koncepciója – ez már Herder gondolkodói következetlenségének és a racionalizmusnak a kritikája is – látens ateizmushoz vezet. Hamann számára is része a nyelv az ember lényegi természetének, csak az ő esetében ez nem az ember természeti-természetes, hanem teremtett-természeti mivolta melletti argumentum, a felvilágosodás „ki- és feltalálás-elméleteinek” általános kritikája.

Mindez a nyelvinél általánosabb, ismeretelméleti összefüggésben is szemlélhető. Hume szkepticizmusát és a kanti „kritikai ismeretelméletet” bírálva és értelmezve Hamann „szókratészi” álláspontot képvisel. Nézete szerint minden emberi ismeret alapja és forrása a közvetlen (azaz számára „érzéki-nyelvi”) tapasztalás, eredménye pedig nem „belátás”, hanem „befogadás”, azaz „hit” (Glaube). Ez a hamanni „Glaube” egyszerre jelent közvetlen, érzéki megismerést – az ágostoni *illuminatio* és középkori *unio mystica* értelmében, de Schleiermacher divinatorikus megértését is elővételezve – és vallásos hitet. Formailag a racionalizmus kritikája szkeptikus, tartalmát tekintve viszont fideisztikus: a hit nem a valószínű tudás alapja, hanem a közvetlen bizonyosság forrása. Míg Kant botránynak tekinti, hogy a rajtunk kívül lévő dolgok létét „csak” higgyük, addig Hamann éppen ezt tekinti megismerő képességünk feltétlen és biztos alapjának. Ebből a meggyőződésből két – már-már dialektikus – fogalom-pár analógiája adódik: amint a megismerésben a „hit” általános képessége mellett az alárendelt következmény pozíciója jut az „értelemnek”, úgy a megismerés „ontikus előfeltételei” között a „nyelv” általános bázisa az a közeg, amelyben és amelyből következően a „gondolat” formát ölthet, működésbe léphet.

Vonatkozó nézetei kibontakoztatására Hamann előszeretettel fordult a görög bölcsélet „szókratészi” vonulatához. Ennek bizonyítéka már az 1759-es *Sokratische Denkwürdigkeiten*, amelynek alaptémája a konvencionális tudás és az ihletett tudás (hit) szembesítése, írásai később is visszatérő témája pedig a görög hagyomány és a Szentírás szinkronikus magyarázata, elemzése, értelmezése. A görög szellemiségből származó dialógikus, „csevegő” szellemi létforma azután Hamann egész életét végigkísérte: „Észak mágusa” kortársai szemében mindvégig megmaradt egy olyan karizmatikus polihisztornak, aki a nagy misztikus elődök szellemi éleslátásával igazodott el a német, az európai szellemi élet minden területén, az őt méltató utókor tudományossága pedig a 18. századi élet jövőt megalapozó bírálóinak sorában talált számára – talán nem mindig méltó – helyet.

* * *

Néhány bekezdéssel ezelőtt „Észak mágusát” a magyar olvasóközönség előtt csaknem teljesen ismeretlennek mondtuk. Már előkészületben volt ez a rövid írás, amikor ez a helyzet megváltozott. A Hermeneutikai Kutatóközpont kiadásában ugyanis a tavalyi esztendő végén napvilágot látott az ismert irodalom-, esztétika- és filozófiatörténész, Kocziszky Éva monográfiája, amely – J. G. Hamann és a modernitás kritikája, Budapest, 2000. – széleskörű, eligazító és beavató áttekintést ad e jeles gondolkodó életművéről.

Ma, amikor szellemi életünkben egyre több szó esik a modernitás válságáról és

arról, hogy az európai szellemi életben egy új, posztmodern intellektuális paradigma körvonalai kezdenek kibontakozni, aligha kétséges, hogy a modernség kortárs kritikájának számbavétele, Hamann és a hozzá hasonló szerzők újraolvasása nagyon is időszerű. De az ismételt, vagy talán soha kérdésessé sem vált időszerűség mellett Kocziszky Éva szerzői szándékai között más motívumok is fellelhetők. Mindenképpen ilyen az általa is említett adósságtörlesztés: valóban méltatlan, hogy a magyar szellemi életben Hamann alakja továbbra is lényegében ismeretlen maradjon. Meg azután, harmadikként számolnunk kell azzal is, hogy ma, a hermeneutikai kutatások ismételt megélnkülése, a vallásbölcselet kérdései iránti érdeklődés növekedése idején Hamann olyan előkép lehet, akinek életművét faggatva e monográfia szerzője saját szakmai meggyőződése érvelő kifejtésére is alkalmas lehetőséget találhat.

Kocziszky Éva kitűnő könyvében mindhárom szempontot teljesülni látjuk. A Hamann-monográfia először is a művek és a szakirodalom alapján teljes körű bevezetés „Észak mágusának” világába. Ám alkalmas arra is, hogy lássuk: a racionalizmus, mint tudományos paradigma viták és ellenvélemények között aratott diadalt két évszázada és nem csupán érvei, de bírálóinak ellenvéleménye is igazolást nyert azóta. Végül amit Kocziszky írt, valóban olyan „egyéni olvasat”, amely nem pusztán Hamannról és koráról, de a mai magyar szellemi élet néhány érdekes törekvéséről is számot ad. A kötet bevezető részében Hamann életének és szellemi környezetének bemutatását találjuk, amelyet a szerző hét „töredék”, hét hamanni gondolatzilánk esszéisztikus bemutatásával tesz hitelessé. Az ezután következő rész tárgya a Hamann által kidolgozott gondolati építmény számbavétele. Ezek sorában az első téma annak a „szókratészi” gondolkodásmódnak a taglalása, amely Hamann egész írói munkásságának intellektuális kereteit kijelöli. Mintegy természetesen következnek erre azok a fejezetek, amelyek a német gondolkodó nyelvelméletének, esztétikai világának és fordítás-koncepciójának területére vezeti az olvasót, de megismerkedhetünk Hamann hermeneutikai és antropológiai nézeteinek rendszerével is. A kötet harmadik részében két nagy párbeszéd elemzését találjuk, amelyek talán a legfontosabbak nem pusztán Hamann gondolkodásának, de a korabeli német szellemi életnek a történetében is. Az egyik, a Hamann–Lavater viszonyt vizsgáló nem pusztán Hamann személyiségének és gondolkodói fejlődésének világába vezet el, de segít megérteni azoknak az évtizedeknek a légkörét is, amikor a főszereplők mellett Goethe, Jacobi, Herder vagy Kant hozta lázba a könyvkereskedések és szalonok közönségét. A második esettanulmány tárgya M. Mendelssohn és Hamann vitája: a zsidóság emancipációja és asszimilációja a tárgy, a háttérben azonban a hit és a vallás, az identitás és a tolerancia alapkérdései is megfogalmazódnak. A rövidre fogott utolsó rész – „Alternatív gondolkodástörténet” – Kocziszky rövid elmélkedése a Hamann-kutatás történetéről és arról, amit a szerző könyvében meggyőzően igazol: régi korok beszéde nem pusztán arra való, hogy megőrizzük, hanem arra is, hogy szakadatlanul értelmezzük és újraértelmezzük azokat a formákat, amelyek között a szó él és tovább él kultúránkban.

GÓDÉNY ENDRE

José Ortega y Gasset társaságában

Mellőzve minden oldalról

Ortegának a 20-as és 30-as években volt nagy keletje a „kultúrvilágban”. A katalógusok szerint Magyarországon 1938-ban jelent meg először A tömegek lázadása. De valójában nem kellett ő sem a baloldali, sem a jobboldali tömegmozgalmaknak; nem kellett sem a liberálisoknak, sem a konzervatívoknak; nem kellett a tudomány és a technika ilyen-olyan korifeusainak sem. Érthetően. Mindenki találva érezhette magát a könyv olvasásakor. Ugyanis Ortega valóban független szellem volt. Valóban az! Nem úgy, mint az öntetszelgő deklarátorok és imitátorok, akiknek a függetlensége csak addig tart, amíg a kekec, nagyszájú, avagy szemérmetes, nyafogó riszálásukra nem akad vevő.

Nem kényszerülök bizonygatni állításomat: az alábbi olvasat, illetve maga a könyv bárkit meggyőz erről 2001-ben, abban az évben, amikor először emlékezik meg az ország – hivatalosan megjelölt külön-külön emléknap keretében – a kommunizmus, valamint a fasizmus és a náciizmus áldozatairól.

Mielőtt Ortégát, illetve gondolatmenetének aktuális sűrítményét olvasni kezdjük, ne feledjünk elhelyezkedni az időben!

Ortega akkor írta azt, amit írt, amikor még nem lehetett tudni, hogy az első szovjet ötéves terv siker lesz-e, avagy kudarc, és amikor még nem lehetett tudni, hogy Németországban a kommunisták kerülnek-e majd hatalomra, avagy Hitler lesz a befutó.

Ortega akkor írta az Egyesült Államokról és a Szovjetunióról, hogy mind a kettő „a történelmi kamuflázs jelenségének” kategóriájába tartozik, amikor még mind a kettő az emberiség reménységének számított, így vagy úgy, és még messze voltak attól, hogy párosan szuperhatalmaskodjanak a világban. (Azóta az egyik becsődölt, a másik pedig ámitja magát, tehát a legjobb úton halad a csőd felé.)

Akkor figyelmeztetett arra, hogy „a bolsevizmus és a fasizmus egyaránt csalóka hajnal, – nem a holnap, hanem egy hajdan volt, egyszer vagy többször már eljátszott nap hajnalát ígéri”, amikor még nem csak Szovjet-Oroszország, hanem a fasizmus is, Mussolini és Hitler is reménységnek számított, amit ma szégyellnek észben tartani, tehát nem illik emlegetni.

Ezért hisszük el neki, hogy igenis lehet előre látni a (történelmi) jövőt, legalábbis annak fő vázát. Ehhez a nélkülözhetetlen ítélő képességen kívül szükséges még valami, ami szintúgy elengedhetetlen feltétel: az elfogulatlanság.

Ma ezt sem illik emlegetni. Nem-létező állapotnak tartják! Pedig enélkül igazán független szellem nem létezik!

Márpedig létezik ilyen: a példa előttünk vagyon. Ortega azért volt kellemetlen létező minden rendű-rangú tábornak, mert részrehajlás nélkül, azaz tisztán fogalmazott.

Egyrészt kinyilvánította, hogy azt a tömegtársadalmat, amelyben a bolsevizmus és a fasizmus magva megfogható, – tetszik - nem tetszik –, azok a liberális-demokrata elvek születtek, amelyek az általános emberi és állampolgári (politikai) jogokról szóló eszméből eredeztethetők. Másrészt azt vallotta, hogy a XIX. század „pazar – mennyiségi és minőségi – fejlődést” hozott, és bármilyen súlyos bajok származtak is belőle, ezek hátramenetben nem orvosolhatók, csakis az egyszer volt liberális demokrácia történelmi tudomásulvételével.

A tudós társak pedig azért orroltak rá, mert elegánsan nevetségessé tette azokat, akik szak tudósi babérjaik ürügyén igényt tartanak arra, hogy roppant korlátolt véleményüket korlátlanul érvényesítsék, miközben dilettánsnak kiáltják ki azokat, akik nem hajlandók lemondani az átfogó tudás iránti igényről, a világ egyetemes értelmezésének szándékáról.

Nem véletlen, hogy a rendszerváltozás után sem fogadta ováció a könyv megjelenését, noha akkor már a 90-es évek közepét tapostuk. Még csak érzékelhető szellemi izgalmat sem keltett. Pedig bőven volna megfontolni való! Példa gyanánt: nem csupán a liberális demokrácia nem haladható meg hátramenetben (noha túl kellene lépniünk rajta), de a bolsevizmus, valamint a fasizmus és a náciizmus sem!

„A múlt – lényege szerint – revenant” – figyelmeztet Ortega: Magyarul szólván: mindig kísért a múlt! „A múltnak megvan a maga igaza. Ha nem ismerjük el, ki fogja követelni magának, és melleleg azt is érvényesíteni fogja, amiiben nincsen igaza.” „Ezért csak úgy lehet túl lépni rajta, ha nem dobjuk ki. Ha számolunk vele.”

Egy ilyen számadáshoz járul hozzá Eric Hobsbawm, valamint Paul Johnson könyve a XX. századról, amelyekre a Profán abszolútumok kora című recenzió hívja fel az olvasó figyelmét.

Végezetül hálás kötelességem közölni, hogy az olvasat a Pont könyvkereskedés Budapest 1995 jelzetű kiadás alapján készült, Scholz László fordításának felhasználásával.

A tömegek lázadása

sűrített egyéni olvasat 2001-ben

Első rész

A kisebbség sajátosan kvalifikált egyénekből vagy csoportokból áll. A tömeg a sajátos kvalifikációval nem rendelkező egyének halmaza.

A kiváló ember nem afféle nagyzó, aki mindenkinél magasabb rendűnek képzeleli magát, hanem az, aki önmagától többet követel, mint másoktól, még ha magas követelményeinek nem is tud megfelelni.

Minden társadalmi osztályban van tömeg és valódi kisebbség. Ez alól nem kivétel a szellemi élet sem. Azt látjuk, hogy fokozatosan tért hódítanak a kvalifikálatlan, a kvalifikálhatatlan és a saját alkatuk alapján diszkvalifikált álértelmiségiek.

Ma egyfajta tömegdemokrácia érvényesül a szemünk előtt, amelyben a tömeg cselekedeteiben nyíltan tagadja a törvényt, anyagiakban nyomást gyakorol, és ezzel mindenütt érvényesíti vágyait és ízlését.

Korunknak az a jellemzője, hogy a közönséges lélek nemcsak tudatában van közönségességének, hanem van mersze, hogy jogot követeljen a közönségességnek, és mindenütt azt érvényesíti. Ahogy Észak-Amerikában mondják: nem illik különbözni.

Ma a „mindenki” csak a tömeget jelenti. Ez teljes újdonságnak számít civilizációnk történetében, még sohasem volt ehhez fogható eset.

Az emberi társadalom csakis oly mértékben társadalom, amennyire arisztokratikus, s úgy veszíti el társadalomjellegét, amilyen mértékben megszűnik arisztokratikus lenni.

A tömeg engedetlen lett a kisebbséggel szemben: nem követi, nem tiszteli, hanem épp ellenkezőleg: félrelöki és elfoglalja a helyét.

A XVIII. században kezdte hirdetni néhány kisebbségi csoport, hogy minden egyén rendelkezik – születésénél fogva, s minden további sajátos kvalifikáció nélkül – bizonyos alapvető politikai jogokkal, az úgynevezett emberi és állampolgári jogokkal, és hogy szigorúan véve csakis ezek a mindenkire vonatkozó jogok léteznek. Minden más, sajátos képességeken alapuló jog elítélendő kiváltságnak minősült. – A tömeg ugyan lelkesedett ezeknek a jogoknak az eszményéért, mégis úgy telt el az egész XIX. század, hogy a tömeg nem érezte magáénak, nem gyakorolta és nem is érvényesítette ezeket. A demokratikus törvények körülményei között tulajdonképpen ugyanúgy élt és ugyanúgy érezte magát, mint a régi rendszerben. Mára ebből az eszményből valóság lett. A jogi eszmény átalakult az átlagember lelkiállapotává. Jól jegyezzük meg: ha egyszer egy eszmény a valóság része lesz, az kérelhetetlenül elveszti eszményjellegét. A nemes demokratikus lelkület egyenlőségelvei – a törekvések és az ideálok – átalakulnak merő öntudatlan vággyá és feltevessé.

Miért panaszkodnak a liberálisok, a demokraták, azok, akik harminc évvel ezelőtt haladóknak számítottak? Vagy talán gyerekek módjára csak akarnak valamit, de a következményeket nem vállalják?

Amerikában a XVIII. századtól, gyakorlatilag a kezdetektől fennáll az a lelkiállapot, hogy az ember úgy érzi, hogy önmaga ura és gazdája, és mindenkivel egyenlő.

Mivel az európai átlagember erkölcsi helyzete megegyezik az amerikaiéval, most először értik meg az európaiak az amerikai életformát, amit korábban rejtélyesnek és titokzatosnak találtak.

A nivellálások korában élünk; egy szintre hozzák a vagyont, egy szintre a különböző társadalmi osztályok kultúráját, egy szintre a nemeket. Hát akkor a földrészek is nivellálódhatnak.

Vannak századok, amelyek nem tudnak új vágyat teremteni, ezért az elégedettség-től pusztulnak el, ahogy a boldog here is elpusztul nászröpte után.

Maga az a nagyravágyó elképzelés, hogy az élet valamely időszaka – az úgynevezett „modern kultúra” – végső korszak lenne, azt jelzi, hogy teljesen, szinte a vak-ságig beszűkült a látóterünk. S ezzel az érzéssel egyidejűleg az a csodás benyomás tölt el bennünket, hogy kiszabadultunk egy szűk, teljesen elszigetelt térből, hogy megmenekültünk, és ismét kiléptünk a csillagok alá, abba az igazi, mélységes, ijesztő, kiszámíthatatlan és kimeríthetetlen világba, ahol minden lehetséges: minden jó és minden rossz is.

Nem könnyű megfogalmazni, hogyan is látja önmagát korunk: minden kornál többnek hiszi magát, egyszersmind úgy érzi, hogy kezdet, de nem biztos benne, hogy nem haláltusáját vívja-e.

Egyetlenegy abszolút dekadencia létezik: a vitalitás fogyatkozása, az pedig csak akkor következik be, amikor érzik is az emberek a fogyatkozást.

Korunk embere mindenben uralkodik, de nem ura önmagának. Innen ered a mai lélekben fészkelő különös kettősség: a fölényesség és a bizonytalanság kettőssége.

A haladásban töretlenül hívó XIX. században már sok minden lehetetlenségnek tűnt. Ma, amikor minden lehetségesnek látszik, azt gyanítjuk, hogy még a legrosszabb is megeshet: a visszafejlődés, a barbárság, a dekadencia.

A haladó liberalizmus és a Marx-féle szocializmus egyaránt azt feltételezi, hogy megálmodott, ideális jövőképük elkerülhetetlenül, mintegy csillagászati szükségszerűséggel meg fog valósulni. Minthogy ez az elképzelés megvédte őket saját tudatukkal szemben, eleresztették a történelem kormányrúdját, lankadt az éberségük, s ezzel odalett az ügyességük, a hatékonyságuk is. Kicsúszott az élet a kezük közül, s ma szabadon, ismeretlen irányba halad.

A közhatalom a sürgető jelennel s nem a megtervezendő jövővel érvel. Ezért aztán minden tevékenysége arra szorítkozik, hogy óráról órára elkerülje a konfliktusokat. Nem oldja meg, csak egy időre elodázza őket, amihez minden lehetséges eszközt felhasznál, még azon az áron is, hogy emiatt még több és nagyobb ösztűznek néz hamarosan elébe. A tömegre az a jellemző, hogy céltalanul él s ide-oda sodródik. Ezért nem épít semmit, noha lehetőségei hatalmasak, akárcsak az ereje.

Az európai történelem kezdetétől, tehát a VI. századtól egészen 1800-ig – vagyis teljes tizenkét évszázad alatt – Európa lakossága nem érte el a 180 milliót. De aztán 1800 és 1914 között – tehát alig több, mint száz év alatt – Európa lakossága 180 millióról felszökik 460 millióra! Ez az adat önmagában is elég, hogy megértsük a tömeg uralmát.

A XIX. században Európa sokkal nagyobb mértékben gyarapodott, mint Amerika. Amerika Európa feleslegéből alakult ki.

Oly gyors iramban kerültek be nagy-nagy tömegek a történelembe, hogy nem lehetett könnyen átítatni őket a hagyományos kultúrával. Mi mást tehettek az iskolák, mint hogy megtanították a tömegeknek a modern technika eljárásait, nevelni azonban már nem tudták őket. Ezért aztán a tömegek hallani sem akarnak a szellemről, s az új nemzedékek úgy készülnek birtokba venni a világot, mintha a világ előzmények nélküli, régi gondok-bajok nélküli földi paradicsom volna.

A XIX. századé a dicsőség és a felelősség is, hogy a történelem színpadára szabódította a nagy embertömegeket.

Túllépve minden lehetséges álokoskodáson, ahhoz a tapasztalathoz jutunk el, hogy ha az emberi magot két elvvel – a liberális demokrácia és a technika elvével – tápláljuk, akkor egyetlen évszázad alatt Európa népessége megháromszorozódik.

A XIX. század egy olyan emberfajta hozott világra – a lázadó tömegembert –, aki közvetlen veszélynek teszi ki azokat az elveket, amelyeknek a létét köszönheti. Ha végleg övé lesz a döntés joga, harminc év sem telik bele, s földrészünk visszahanyatlik a barbárságba. A tömegek lázadása pontosan megegyezik azzal, amit Rathenau „a barbárok vertikális hódításának” nevezett.

Egyszerű a priori okfejtéssel bármely éleslátó elme előre láthatta 1820-ban, 1850-ben, 1880-ban, hogy mára milyen súlyos történelmi helyzet áll elő. Hegel: „A tömegek

előrenyomulnak!” August Comte: „Új szellemi hatalom híján korunk, mely forradalmi kor, katasztrófához vezet.” Nietzsche: „Látom már a nihilizmus dagályát növekedni!” Tévedés tehát azt állítani, hogy a történelem nem látható előre. Jóllehet a jövőből csak a fő váz látható, ám valójában ennél többet a múltból vagy a jelenből sem értünk meg.

Amikor a közönséges ember szembekerül a technikailag és társadalmilag oly tökéletes világgal, valójában azt hiszi, hogy az a Természet alkotása, és teljesen megelégedik róla, hogy az sok kiváló elme zseniális munkájának az eredménye. Azt pedig még kevésbé ismeri el, hogy ezek a vívmányok továbbra is nehezen tarthatók fenn, emberi erényektől függenek, és elég a legkisebb megingás is, hogy az egész csodálatos alkotás semmivé legyen. Őt csak a saját jóléte érdekli, ugyanakkor közömbös az iránt, hogy honnan származik a jólét.

Az általános hiedelemmel ellentétben nem a tömeg, hanem a kiváló ember él alapvető szolgátságban. Semmire se tartja életét, ha nem állíthatja azt valamilyen magasztos cél szolgálatába. Ezért nem tartja kényszernek a szolgálás szükségességét. Ha véletlenül nincs mit szolgálnia, nem találja a helyét. Ez hát a fegyelmezett élet – a nemes élet. A nemességet az igényesség, a kötelességérzet határozza meg, nem pedig a jogok. *Noblesse oblige*. „Kedvünkre élni közönséges dolog: a nemes rendre és törvényre törekszik” – mondja Goethe.

Ahogy telik az élet, az ember unos-untalan azt látja, hogy a legtöbb férfi és nő csakis olyan erőfeszítésre képes, amit kizárólag valamely külső szükséglet kényszerít ki belőle. Éppen ezért elkülönül, és óriássá emelkedik az a néhány ember, akiben megvan az önálló és magasztos igyekezet, s akiknek az élete állandó feszültség.

A jelenlegi civilizációnak csupán a megőrzése is rendkívül bonyolult feladat, s mérhetetlen tudás kell hozzá. Az átlagember csakis rosszul kormányozható, mert noha megtanulta használni a civilizáció számos eszközét, tudjuk róla, hogy fogalma sincs a civilizáció alapelveiről.

Valami felettébb ellentmondásos dolog történt, ami valójában nagyon is természetes: a középszerű ember előtt épp csak kitérült a világ és az élet kapuja, s máris bezárta a lelkét. Szellemi bezárultságról beszélek. Az ilyen ember fejében van egy adott gondolatkészlet. Úgy érzi, hogy neki ez elég. Ám azzal, hogy semmit sem igényel szellemileg a külvilágból, végleg bezárja magát az említett gondolatkészletbe. Így működik a bezárkózás mechanizmusa.

A bölcs minduntalan azon kapja magát, hogy csak egy hajszál választja el a butaságtól. A buta ezzel szemben nem kételkedik önmagában, egy kicsit sem lehet ki-mozdítani a vakságából. A buta egész életében menthetetlenül buta. Ezért mondta Anatole France, hogy végzetesebb ostobának lenni, mint gonosznak. Ugyanis a gonoszság olykor szünetel, a butaság ellenben soha.

Már nem divat a másik meghallgatása, ellenkezőleg, ma ítélni kell, elítélni és határozni. A közéletnek nincs olyan kérdése, amelybe – süketen, vakon – ne szólna bele az átlagember, és ne érvényesítené a „véleményét”.

De végül is nem előny ez? Egyáltalán nem! Ott nincs kultúra, ahol nincsenek normák, amelyekre hivatkozhatnak embertársaink. Barbár norma ugyanis nem létezik. A barbárság a normák és a hivatkozásra való lehetőség hiánya.

Mindenki láthatja, hogy Európában évek óta „különös dolgok” történnek. Példaként néhány olyan politikai mozgalmat említhetnek, mint a szindikalizmus és a fasizmus. Ezeknek az új jelenségeknek a különössége nem az újszerűségüknek tulajdonítható, hanem rendkívül fura arculatuknak. A szindikalizmus és a fasizmus különböző formáiban először jelenik meg Európában az az embertípus, aki *nem akar eszközökkel érvelni, s nem akarja, hogy igaza legyen*, egyszerűen csak eltökélte, hogy érvényesíti a véleményét. Véleményt akar alkotni, de nincs szándékában elfogadni a véleményalkotás előfeltételeit és szabályait.

A lélek bezártsága, mint láttuk, arra sarkallja a tömeget, hogy beleszóljon a közélet minden kérdésébe, egyszersmind elkerülhetetlenül arra készíti, hogy egyetlen beavatkozási móddal éljen: erőszakkal. Korábban erőszakhoz csak az folyamodott, aki már minden más lehetőséget kimerített vélt igazának és az igazságosságának a védelmében. Az erő alkalmazása volt az *ultima ratio*. A civilizáció tulajdonképpen arra irányuló kísérlet, hogy az erőszakot *ultima ratio*-vá szorítsuk vissza.

Az *actio directa* igyekszik felborítani a rendet, s *prima ratio*-nak minősíti az erőszakot; pontosabban: egyetlen *ratio*-nak. Lassan az emberi együttélés minden formája beszorul ebbe az új rendbe, mely eltörli a közvetett eszközöket. A társadalmi életből eltűnik a „jólneveltség” fogalma. Az irodalom, mint *actio directa*, a sértegetésben ölt formát. Beszűkülnek a nemek közötti kapcsolatok. Szabályok, normák, illem, közbülső megoldások, igazságosság, ráció! Ugyan minek találták ki mindezt, minek ennyi bonyodalom!?

A civilizáció elsősorban együttélési szándék. Az ember olyan mértékben udvariatlan és barbár, amilyen mértékben nem számol másokkal. Ezért van az, hogy minden eddigi barbár korszakban szétszóródtak az emberek, s csupa apró, elszigetelt, ellenséges csoportban nyüzsögtek.

Nem hiszek a történelem abszolút meghatározottságában. *Lehetséges*, hogy a tömegek lázadása valóban az emberi társadalomnak egy újszerű, egyedülálló berendezkedéséhez vezet, de az is lehetséges, hogy megpecsételi az emberiség sorsát. Nincs miért tagadnunk, hogy van valóságalapja a haladásnak, ám az a felfogás, amely biztosra veszi a haladást, már módosításra szorul.

Nem kétséges, hogy fejlődése során minden régi kultúra magával görget sok elhalt szövetet és nem kevés megkérgesedett anyagot, ami csak teher és mérgező üledék az élet számára. Létezik nem egy holt intézmény, csökevényként fennmaradt, értelmét veszített érték és tekintély, túlbonyolított megoldás, akárcsak sok nyilvánvalóan elavult norma. A *közvetett* akciónak, a civilizációnak mindezek az elemei egy egyszerűsítést hajszoló korszakot igényelnek.

A romantikus szerelem fája is nyesésre szorul, hadd hulljon le róla az ágaira tűzött rengeteg művirág, akárcsak a napfényt elrejtő, örülten burjánzó liánok, csigadíszek, tekeredő és kusza fonadékok.

De nem szabad beleesnünk a XIX. század vezetőinek a legfőbb hibájába: abba, hogy nem voltak elég éberek, nem voltak mindig résen. Ha valaki a napos oldalon sodródik, és teljesen eltompultan áll, az, amikor felbukkan valamely veszély, pontosan a felelősségvállalásban nem tölti be a küldetését.

A ma uralkodó ember primitív lény, egyfajta *Naturmensch*, aki a civilizált világból lép elő. A világ civilizált, lakója ellenben nem: meg sem látja a világban a civilizációt, úgy kezeli, mintha természet volna.

Ma szüntelenül a technika nagyszerű fejlődését emlegetik, azt ellenben nem tapasztalom, hogy akár a legkiválóbb nyilatkozók is tudatában lennének, hogy mennyire drámai jövőt hoz ez a fejlődés. A technika *lényege szerint* tudomány, a tudomány pedig nem létezik, ha önmagában, a maga tisztaságában nem kelt érdeklődést, ha az emberek többé nem lelkesednek a kultúra általános elvei iránt. Ha elsorvad ez a buzgalom – s láthatóan ez történik –, csak egy ideig maradhat életben a technika, addig, ameddig még tart forrásának, a kultúrának a lendítő ereje. Ezzel tehát azt akarom mondani, hogy a technika iránti mai érdeklődés önmagában semmit sem garantál, legkevesbé a haladást vagy a technika fennmaradását. Vajon végiggondolták, hogy mi mindennek kell együtt lennie az emberi lélekben ahhoz, hogy továbbra is legyenek olyanok, akiket valóban *tudós embereknek* nevezhetünk? Komolyan azt hiszik, hogy amíg van *dollár*, lesz tudomány is? Ez a sokakat megnyugtató gondolat tulajdonképpen a primitívségnek újabb bizonyítéka. Felsül az, ki arra számít, hogy Európa pusztulása után az észak-amerikaiak *folytathatnák* a tudományt!

Roppant érdemes volna ezt a kérdést mélyebben megvitatni, s részleteiben kimutatni, melyek a kísérleti tudomány, következképpen a technika vitális történeti előfeltételei. S még ha mindezt feltárnánk is, akkor sem várható, hogy a tömegember tudományt szerezne róla. A tömegember nem ért az észérvek nyelvén, csak a saját bőrén tanul.

Vajon milyen érvekkel lehetne azt elérni, amihez nem vezeti el ezeket az embereket sem az autó, amin jönnek-mennek, sem az injekció, ami *csodásan* megszünteti a fájdalmaikat? Oly nagy a szakadék a tudománytól kapott nyilvánvaló előny és a tudomány iránt tanúsított érdeklődés között, hogy semmilyen ábrándos elképzeléssel nem áttathatjuk magunkat: csupán barbárságot szülhet az efféle magatartás. *Kiváltképp akkor, ha – mint majd látni fogjuk – ez a tudomány iránti közöny maguknál a szakemberek tömegénél, tehát orvosoknál, mérnököknél talán még világosabban megjelenik, mint bárhol másutt, mert ők is alapvetően ugyanolyan lelkülettel szokták gyakorolni a hivatásukat, mint az az ember, aki az autója használata közben vagy egy doboz aszpirin vásárlásakor semmiféle közelebbi rokonszenvet nem érez a tudomány, a civilizáció iránt. Nekem az a legriasztóbb, hogy oly nagy szakadék választja el egymástól a hasznot és a hálát.*

Az az európai ember, aki most kezd uralkodni, a süllyesztöböl bújik elő, és tulajdonképpen egyfajta primitív, barbár lény *ahhoz a bonyolult civilizációhoz képest*, amelybe beleszületett. Ő a „vertikális hódító”.

A civilizáció műalkotás, így művész és mester kell hozzá. Ha élvezni akarsz a civilizáció előnyeit, de nem törődsz a civilizáció fenntartásával..., hát akkor megjáró! Egykettőre civilizáció nélkül maradsz. Egy kis figyelmetlenség, s mire körül nézel, hűlt helye az egésznek! S mintha leválnék a faliszőnyeget, ami eddig eltakarta a természetet, újból feltűnik eredeti állapotában az ősvadon.

A romantikusokat minden korban magukkal ragadták az erőszakos jelenetek, ahol is a természet és az embernél alsóbbrendű világ ismét ránehezedett a halovány női testre, és bikát állítottak Pasiphae mellé, Antioptét pedig a kecskebak alá helyezték.

Oktalanság volna kinevetni a romantikusokat, nekik is igazuk van. Ezeknek a jámborul fonák képeknek a mélyén egy hatalmas, örök kérdés lappang: az, hogy milyen kapcsolatban áll egymással a civilizáció, valamint az, amit eltakar: a természet. A racionális és a kozmikus világ.

Minél fejlettebb egy civilizáció, annál összetettebb. Roppant bonyolultak a ma fennálló gondok. Közben egyre kevesebb az olyan ember, aki feléri ésszel ezeket a problémákat. A problémák roppant bonyolultsága és az elmék fejlettsége közötti szakadék csak nőni fog, ha nem tesznek valamit ellene, és ez a civilizáció elemi erejű tragédiájához vezethet.

A római birodalmat a fogyatékos technika tette tönkre. Most ellenben az ember vall kudarcot, mert nem tud lépést tartani saját civilizációja fejlődésével.

Minden új nemzedéknek birtokba kell vennie a kifinomult eszközöket. A történelmi tudás elsőrangú eszköz egy ősi civilizáció megőrzésére és folytatására. Ma hihetetlen mértékű a „műveltebb” emberek történelmi tudatlansága.

A XIX. század utolsó harmadában vette kezdetét – egyelőre rejtetten – ez a hanyatlás, a barbárságba való visszatérés, tehát egy olyan naivsághoz és primitívséghez való visszatérés, ami arra az emberre illik, aki nem ismeri a múltját.

Ennek az alapvető visszaesésnek két ékes példája a bolsevizmus és a faszizmus, tehát az Európában és környékén most kialakuló két „új” politikai irányzat. Mindkettő a tömegember jellegzetes mozgalma. Úgy viselkednek, mintha máris letűntek volna, mintha már az élő jelenben is a régmúlt faunájához tartoznának.

Ezért érdektelenek a történelmi távlat szempontjából az oroszországi események, ezért nem beszélhetünk ott új emberi életről, hanem pontosan annak ellentétéről.

A bolsevizmus és a faszizmus egyaránt csalóka hajnal, nem a holnap, hanem egy hajdan volt, egyszer vagy többször már eljátszott nap hajnalát ígérik.

Kétségtelen, hogy túl kell lépnünk a XIX. századi liberalizmuson, de aki antiliberálisnak vallja magát, mint (a bolsevik és) a fasiszta, pontosan ezt nem tudja elérni.

Ha valaki Péter-ellenes, az azt jelenti, hogy egy olyan világ híve, amelyben nem létezik Péter. A Péter-ellenes – ahelyett, hogy Péter után foglalna helyet – visszakanyarodik eléje, visszamegy az előző helyzetig, amelynek a végén elkerülhetetlenül ismét Péter bukkan elő.

A múlt – lényegét tekintve – *revenant* (azaz: visszaható). Ezért csak úgy lehet túl lépni rajta, ha nem dobjuk ki. Ha számolunk vele.

A múltnak megvan a maga igaza. Ha nem ismerjük el, ki fogja követelni magának, és melleleg azt is érvényesíteni fogja, amiben nincsen igaza.

A liberalizmusnak is megvolt a maga igaza, s azt el kell ismernünk. De nem volt mindenben igaza, s amiben nem volt, abban nem kell követnünk, abban meg kell vonnunk tőle a bizalmat.

Európának nincs menekvése, ha nem helyezi valóban korszerű emberek kezébe a sorsát, akik érzik, hogy reng alattuk a történelem talaja, akik ismerik az élet jelenlegi szintjét, s elvetnek minden elavult, vadonba illő megoldást. A teljes történelemre van szükségünk, ha nem akarunk visszaesni.

Összefoglalás. Most mindenütt az új típusú tömegember forgolódik, és érvényre

juttatja belső barbárságát. Valójában az emberi történelem elkényeztetett gyermeke ő. Csakis a civilizáció teremtette jóléti világban tűnhet fel az említett vonásokkal és jellemmel rendelkező ember.

Hajlamosak vagyunk azt hinni, hogyha valaki egy bőséges világba születik bele, annak az élete jobb, életszerűbb és magasabb minőségű, mint azé, akinek az egész élete küzdelem az ínség ellen. Ám ez tévedés! Épp az élet megvalósítása során felbukkanó nehézségek serkentik és mozgósítják az ember tetterejét és képességeit.

A fölös lehetőségekkel rendelkező világ automatikusan mindenféle súlyos torzulást és bűnös jellemet alakít ki az emberben.

Ne tévesszük össze az anyagi eszközök gyarapodását, sőt a gazdagságát sem a fölösleggel! A XIX. században növekedtek az élet kényelmi lehetőségei, s ez hozta létre a fentebb említett pazar – mennyiségi és minőségi – fejlődést. De elérkezett egy pillanat, amikor a civilizált világ fölös, túlzottan gazdag és kényelmes formát öltött az átlagember képességéhez mérten. Az a látszólagos biztonság, ami a haladással együtt járt, demoralizálta az átlagembert, és valami teljesen hamis, csonkító, bűnös önbizalmat gerjesztett benne.

Őszinte sajnálatomra határozottan rá kell mutatnom, hogy ez a roppant műveletlen ember, ez a legújabb barbár: egyenes ági terméke a civilizációnak, elsősorban civilizációnk XIX. századi változatának. Nem kívülről tört be a civilizált világba, nem is valami titokzatos, spontán fejlődéssel alakult ki, mint ebihal a medence vizében, hanem civilizációnk természetes gyümölcséeként.

Sorsunk nem egyenlő azzal, amit szívesen megteszünk. Világos, kontúros vonásai inkább abban a tudatban láthatók és ismerhetők fel, mely szerint azt kell tennünk, amihez nincs kedvünk. A lezüllés, a lealacsonyodás tulajdonképpen az az életmód, ami annak jut osztályrészül, aki elutasította, hogy az legyen, aminek lennie kell. Nem hal el benne az igazi lény, csupán vádló árny, kísértet lesz belőle, mely szüntelenül érezteti vele, hogy mennyivel hitványabb életet él, mint amelyet élnie kellett volna. A lezüllött ember: életben maradt öngyilkos.

Az általános, mindent elsöprő komédiázás vihara tombol most Európában. Szinte minden állásfoglalás, amely elhangzik, s amellyel kérkednek, velejéig hamis. Erőfejtésnek csak akkor látni nyomát, amikor ki-ki megpróbál megfutamodni saját sorsa előtt, szemet huny annak nyilvánvalósága és mélyből jövő szólítása előtt, s kerüli a szembesülést azzal, *aminek lennie kell*. Viccelődve folyik az élet, s annál több a humor, minél szomorkásabb a választott álarc.

Az „áramlatok” és az „elsodortatások” korszakát éljük. Szinte senki sem szegül el a művészetben, az eszmékben, a politikában vagy a társadalmi szokásokban támadó, múló forgószekleknek. Ezért dívik ma mindenütt a retorika.

A mediterrán civilizációban, alighogy csúcspontjára ért Krisztus előtt a III. század tájékán, feltűnik a cinikus. A cinikus nyüzsgő alakja minden szinten, minden utcasarkon felbukkant. A cinikus tulajdonképpen csak szabotálja a korabeli civilizációt. A cinikus, a civilizáció élősdiye abból él, hogy tagadja a civilizációt, épp ezért meg van győződve, hogy nem fog felsülgni.

Nem is lehet más magatartást várni ettől az embertípustól, aki beleszületett egy

túlságosan is jól szervezett világba, és annak csak az előnyeit látja, a veszélyeit ellenben nem.

* * *

Ki gyakorolja ma a társadalmi hatalmat? Ki határozza meg szellemi alkatával a kort? Nem kétséges, hogy a polgárság. És a polgárságon belül ki tekinthető meghatározó emberfajtnak? Nem kétséges, hogy a szakember. És ki a szakember legtökéletesebb, legtisztább képviselője? Nem kétséges, hogy a tudós.

No mármost: az a helyzet, hogy a mai tudós a tömegember prototípusa. És ez nem véletlen, s nem is a tudós egyéni fogyatékoságának tulajdonítható, hanem annak, hogy civilizációnk gyökere, a tudomány automatikusan tömegemberré formálja, tehát primitívvé, modern barbárrá teszi. Közismert jelenségről van szó, de csak dolgozatunk keretében tárul fel a teljes értelme, és nyer bizonyítást a súlyossága.

A tudós szakosodik, nem a tudomány. A tudomány nem szakosodhat. Ugyanis, ha szakosodna, akkor megszűnne igazi tudomány lenni.

A tudós nemzedékről nemzedékre egyre szűkebb szellemi térbe kényszerült visszavonulni. Mivel a tudományos munka hatósugara beszűkült, a tudósok minden nemzedéke egyre lazább kapcsolatba került a tudomány többi ágával, a világegyetem átfogó értelmezésével, pedig kizárólag ez méltó az európai tudomány, kultúra és civilizáció nevére.

A XIX. század olyan emberek irányítása alatt indul útjára, akik enciklopédikusan éltek, de munkájuk eredménye már magán viselte a specializáció nyomát.

Amikor 1890-ben a harmadik generáció veszi át Európa szellemi irányítását, egy olyan tudóstípus tűnik fel, amilyenre még nem volt példa a történelemben. Ez az ember csak egy adott tudományt ismer mindabból, amit egy értelmes személynek tudnia kell, és még abból a tudományból is csak azt a kis területet ismeri jól, amellyel kutatóként foglalkozik. Sőt odáig megy, hogy erénynek tekinti, hogy semmiről sem tud semmit, ami kívül esik az általa művelt szűk szakterületen, és dilettantizmusnak nevezi az átfogó tudás iránti igényt.

A szaktudós remekül „tudja” a világnak egy apró zugát, minden másról azonban fogalma sincs.

Hajdan egyszerűen fel lehetett osztani az embereket tudósokra és tudatlanokra. A szaktudós tudatlan tudós, ami roppant súlyos vád, hiszen ez azt jelenti, hogy olyan emberről van szó, aki nem tudatlan módjára fog viselkedni a számára ismeretlen területeken, hanem azzal a fölényességgel, amire szakterületének tudósaként igényt tart.

És pontosan így viselkedik a szakember. Primitív, roppant tudatlan emberre valló nézetei vannak a politika, a művészet, a társadalmi szokások és a többi tudomány kérdéseiben, de határozottan és önelégülten hangoztatja őket, és – képtelen módon – nem hallgat az adott terület szakembereire. A civilizáció a specializációval hermetikusan bezárta ezt az önelégült ember saját korlátai közé, ám mivel emberünk belülről erősnek és értékesnek érzi magát, szakterületén kívül is hatalomra vágyik. Amiből az is következik, hogy jöllehet a specializáció maximumát képviseli, s ebben a minőségében a tömegember szöges ellentéte, végül mégiscsak úgy viselkedik az

élet szinte minden területén, mint a kvalifikálatlan ember, mint a tömegember. Mindenki maga is meggyőződhet arról, hogy a „tudós emberek” – s nyomukban persze a sok bankár, mérnök, orvos, újságíró, tanár és így tovább – mily ostobán gondolkodnak, ítélnék és cselekednek ma a politika, a művészet és a vallás területén, nemkülönben az élet és a világ dolgaiban. Nagyrészt ők képviselik és jelképezik ma a tömeguralmat, barbárságuk pedig az európai erkölcsi hanyatlás legközvetlenebb oka. Ők a legékeesebb, legvilágosabb példa, hogy a legutóbbi évszázad *saját hajlamára* hagyott civilizációja mi-
képpen idézte elő a primitívségnek és a barbárságnak ezt az újjáéledését.

Ebben az a legrosszabb, hogy a tudományos pecsenyesütő tacsokói a tudománynak még csak a belső fejlődését sem biztosítják. Ugyanis a tudománynak időnként szüksége van egyfajta újbóli alapvetésre, amihez elengedhetetlen az integrálásra való törekvés.

Newton még nagyobb filozófiai tudás nélkül alkotta meg fizikai rendszerét, Einstein ellenben csak úgy juthatott el ragyogó szintéziséhez, hogy előtte elmélyedt számos filozófus és pszichológus eszméiben. Ez az elmélyülés *szabadította fel* Einstein elméjét, és nyitotta meg a felfedezéshez vezető utat. De nem állhatunk meg Einstein-nél! Most kezdődik a fizika történetének legmélyebb válsága, és csak egy újabb, az elsőnél organikusabb enciklopédia tudja majd a fizikát megmenteni.

A tudományos pályának napjainkban megfigyelhető sorvadása aggasztó tünet mindenki számára, akinek világos fogalma van a civilizáció lényegéről, tehát arról a fogalomról, amit civilizációnk csúcsa, a tipikus „tudós” általában nem ismer. Ő is abban a hiszemben él, mint a tömegember, hogy a civilizáció csak egyszerűen van, úgy, mint a földkéreg vagy az őserdő.

* * *

A közügyek jól szervezett rendjében a tömeg nem cselekszik önállóan. Azért jött a világra, hogy irányítsák, befolyásolják, képviseljék, szervezzék – sőt azért is, hogy megszűnjék tömeg lenni, vagy legalábbis feltámadjon benne ez iránt a vágy.

Az ember – akarja, nem akarja – olyan lény, kinek alkata megkívánja, hogy találjon magának egy felsőbb tekintélyt. Ha magában sikerül rálelnie, akkor kiváló ember; ha nem, akkor tömegember, s a kiválóktól kell megkapnia ezt az élményt.

A XVIII. század vége felé Franciaországban már roppant gyenge az állam, s minden oldalról szorongatja a kiterjedt, felbolydult társadalom. A társadalom és a közhatalom közötti óriási erőkülönbség tette lehetővé a Forradalmat.

A Forradalommal a polgárság megkaparintotta a közhatalmat, és egy jó nemzedéknyi idő alatt erős államot teremtett.

Mára az állam már remekül működő roppant gépezet; eszközeinek mennyisége és pontossága oly nagy, hogy bámulatos hatékonysággal tevékenykedik. Minthogy a társadalom szívében található, egyetlen gombnyomással mozgásba lendíthetők a karjai, s a társadalom bármely kis szeletét villámgyorsan eléri.

A mai állam a civilizáció leglátványosabb és legismertebb alkotása.

Ez jelenti ma a legnagyobb veszélyt a civilizációra: az életem eluralkodó etatizmus, az állam szüntelen közbeavatkozása; az, hogy az állam eltünteti a társadalom minden spontaneitását, tehát megszünteti a történelmi spontaneitást, pedig végered-

ményben az tartja fenn, élteti és mozgatja az emberek sorsát. A társadalomnak az államért kell majd élnie, az embernek pedig a kormány gépezetéért. Az állam először teljesen kiszipolyozza a társadalmat, aztán maga is lesoványodik, csont és bőr lesz, és elpusztul. Mégpedig a gépek rozsdahalála éri el, ami sokkal nyomorúságosabb vég, mint egy élőlény halála.

Ez a szomorú sors jutott a római civilizációnak. A császárkori állam bámulatos gépezet volt, ám alighogy kiteljesedett, kezdetét veszi a társadalmi hanyatlás. Elbürokratizálódik az egész élet. És mi történik? Apad a vagyon, az asszonyok alig szülnek. Militarizálják a társadalmat, militarizálják a világot. Már minden hiába! Nőttön-nő a nyomor, napról napra természetlenebbek az anyaméhek. Már katona sincs elég. Kénytelenek idegen katonákat besorozni a hadseregbe.

A társadalom először élete jobbítására szolgáló eszközként teremti meg az államot, később azonban az állam felülkerekedik. Az európai nemzetek olyan korszaknak néznek elébe, amelyben nagy nehézségek sújtják majd belső életüket, mégpedig rendkívül égető gazdasági, jogi és közéleti bajok. Hogyne félne akkor az ember, hogy a tömegek uralma meg fogja semmisíteni az egyén és a közösség függetlenségét? Erre a mechanizmusra az utóbbi harminc év egyik legriasztóbb jelenségét idézhetjük példaként: azt, hogy a rendőri erők minden országban, óriási mértékben felduzzadtak. Ez óhatatlanul a népszerűség növekedés hatására következett be. Egy mai nagyváros lakói feltétlenül igénylik, hogy a rendőrség irányítsa a forgalmat, hogy békésen jár hassanak – kelhessenek, intézhessék az ügyeiket. Csakhogy a közrend őrei egyszer csak maguk fogják megszabni, hogy milyen rendet érvényesítenek.

Második rész

A tömegek lázadása az emberiség alapvető erkölcsi hanyatlásával esik egybe.

A hatalom gyakorlója határozza meg a korszellemet. Az uralom a hatalom szabályos gyakorlása. Az uralom mindig a közvéleményre támaszkodik. A földkerekségen még soha senki nem uralkodott úgy, hogy lényegében ne a közvéleményre alapozta volna az uralmát.

Az az igazság, hogy janicsárokkal nem lehet uralkodni. Talleyrand Napóleonnak: „A szuronyokkal, uram, mindent meg lehet tenni, de rájuk ülni nem lehet.” Az erőszak legfeljebb a közvélemény pótlékeként hódíthat tért. Az uralom valójában egy vélemény túlsúlya, tehát az uralom végeredményben szellemi hatalom.

Az emberek többségének nincs véleménye, ezért kívülről és erővel kell eljuttatni hozzájuk valamely nézetet, mint gépbe az olajat. Ezért fontos, hogy hatalma legyen a szellemnek, mert így érhető el, hogy a véleményalkotásra képtelen embereknek – azaz a többségnek – legyen véleménye. Vélemény híján az emberi együttélés merő káosz lenne, sőt: történelmi nihil. *Ha nincs valaki, aki uralkodjék*, elhatalmasodik a káosz az emberiségen.

Nem mondható, hogy ne volna bája egy ilyen korszaknak, mégis a nagy korokban a vélemény élteti az emberiséget. Ezért van rend.

A háború utáni korszakban most egyre többször halljuk, hogy Európa már nem uralkodik a világban.

Vajon ki követi Európát a világalomban?

Európa, amely háromszáz éven át uralkodott a világban, elbizonytalanodott. Nem kétséges, hogy még a legjobb esetben is túlzásnak tekintendő, ha egy ilyen egyszerű képletbe szorítja bele az ember a mai, végtelenül sokrétű történelmi valóságot, ezért kell arra emlékeztetnem, hogy a gondolkodás szükségképpen túlzás. Aki nem akar túlozni, annak hallgatnia kell, sőt ki kell kapcsolnia az értelmét, s keresnie kell a módját, hogyan hülyülhet el.

Én valóban azt hiszem, hogy most ténylegesen a fent említett jelenség játszódik le világszerte, s minden más ennek következménye, feltétele, tünete vagy kiszínezése.

Ne legyenek olyan naivak, hogy ha Európa vagy a Nyugat hanyatlásáról hallanak, mindjárt csak Spenglerre gondolnak! Már könyvének megjelenése előtt is mindenki emlegette a hanyatlást, s épp annak köszönheti sikerét a mű, hogy a legkülönbélebb okokból és értelemben már mindenki fejében ott volt ez a sejtelem vagy aggodalom.

Ma tökéletesen gyermeteg képet fest a világ. Ha egyszer híre kel egy iskolában, hogy elment a tanító, elszabadul és rosszkodik a gyermeksereg. Egytől egyig elfogja őket a gyönyörűség, hogy lerázhatják a szabályok igáját, hogy szétvethetik a házat, és maguk irányíthatják a sorsukat. De ha nincs szabály, ami megszabná a tennivalókat és a feladatokat a gyerekeknek, akkor csak egyetlen dolgot művelhetnek: ugrabugrálnak.

A régi nem azért régi, mert előregedett, hanem mert már létezik egy új elv, amely újdonságánál fogva érvényteleníti a korábit.

Európán valójában és elsősorban három ország értendő: Franciaország, Anglia és Németország. A földgolyónak általuk határolt részén érlelődött ki az az emberi életforma, amely megszabta az egész világ szerveződését. Ha most – mint mondják – ez a három nép hanyatlásnak indult, életprogramja pedig vesztett érvényességéből, nem meglepő, ha a világ is demoralizálódik. És ez való igazság: mindenki – nemzet és egyén egyaránt – demoralizálódott.

Ez a fajta demoralizáció egy ideig szórakoztató, sőt valamelyest illúziókat ébresztő. A hitványabbak úgy érzik, hogy megszabadultak egy nagy tehertől. A tízparancsolat annak a kornak a nyomasztó jellegét őrzi, amelyben kőbe vagy bronzba vésték a törvényeket. A parancsolni szó etimológiailag azt jelenti, hogy terhelni, valakinek valamit a kezébe adni. Aki parancsol, az óhatatlanul bosszantó. A hitványabbak az egész világon megunták, hogy terheket és feladatokat bíznak rájuk, s most ünnepi hangulatban élnek ebben a súlyos imperatívuszoktól megfosztott korszakban. De nem tart sokáig az ünnep! Ha nincsenek parancsolatok, amelyek egy bizonyos életmódra kényszerítenek bennünket, akkor életünk csupán lehetőségek halmaza marad. És a világ legkiválóbb ifjúsága már ebben a rémisztő lelki helyzetben van. Üresség-érzetük épp abból fakad, hogy szabadok, hogy nincsenek kötöttségeik. Egy élet, amely csupán lehetőség, sokkal inkább tagadja önmagát, mint a halál. Mert az élet egy meghatározott tett elvégzésére – egy feladat teljesítésére – szóló kötelezettség, s amilyen mértékben igyekszünk kibújni az alól, hogy feltegyük valamire a létünket, ugyanolyan mértékben fog kiürülni az életünk. Hamarosan majd hatalmas kiáltás tör fel a bolygónkon, egy eget verő – végtelen sok kutya vonítására emlékeztető – jajszó,

hogy legyen már valaki vagy valami, aki parancsot oszt, s megszabja ki-ki feladatát vagy kötelességét.

Uralkodni nem más, mint feladatot adni az embereknek, felvállaltatni velük a sorukat, keretbe illeszteni az életüket: megfékezni a szertelenségüket, ami többnyire csak lustaság, üresség, kiábrándultság.

Nem volna nagy jelentősége, hogy megszűnik Európa uralma, ha lenne, aki a helyére lépne. De ennek nyoma sincs! New York és Moszkva semmi újat nem jelent Európához képest. Mindkettő az európai uralom egy-egy szelete, amely a leválással elveszítette értelmét.

Tulajdonképpen mind a kettő nyilvánvalóan abba a kategóriába sorolható, amelyet már több alkalommal is „a történelmi kamuflázs *jelenségének*” neveztem. A kamuflázs *lényegében* olyan valóság, ami nem az, aminek látszik. A külseje nem árulja el, hanem éppen elfedi a lényegét. Ezért téveszti meg a legtöbb embert. Így csak az nem esik bele a kamuflázs *csapdájába*, aki tudja, hogy létezik kamuflázs. Ugyanez a helyzet a délibábbal is. A tudatnak kell felülbírálnia a szemet.

Moszkva esetében létezik egy hártavékony eszmeréteg – a marxizmus –, amelyet Európában és Európa valóságára, gondjaira eszeltek ki. Oroszország körülbelül annyira marxista, mint amennyire rómaiak voltak a germánok a Szent Római Birodalomban. A sztálini marxizmusban az a döntő, ami orosz, nem pedig az, ami kommunista.

Egészen hasonló a helyzet New York-kal is. Jelenlegi erejét tévedés azzal magyarázni, hogy milyen elveket tisztel. Azokban végül is egyetlen szempont érvényesül: a technika. Micsoda véletlen! Ez is európai, s nem amerikai találmány. És még képesek komolyan azt állítani, hogy Amerika lényege a gyakorlatias, a technikán alapuló életfelfogás! Ahelyett, hogy azt mondanák: mint minden gyarmat, Amerika is ősi – elsősorban európai – fajok megtisztulása és megújodása. Amerika ezzel még csak történelmének a kezdeténél tart. Most jönnek majd a gondok, viszályok, konfliktusok. Még sok mindent el kell érnie, többek között nem egy olyan dolgot, amely homlokegyenest ellentétes a technikával és a praktikizmussal. Én mindig is azt tartottam – vállalva a túlzás kockázatát –, hogy Amerika tulajdonképpen a legújabb találmányok által *kamuflált*, primitív nép. Amerika még nem szenvedett: hiú ábránd azt hinni, hogy rendelkezik az uralkodáshoz szükséges erényekkel.

Vajon az európai nemzetek hanyatlása nem afféle *a priori* szükségszerűség volt-e, hogy egy nap majd létrejöhessen az Európai Egyesült Államok, amelyben a formai egység veszi át az európai sokféleség helyét.

Az uralkodás és az engedelmesség funkciója minden társadalomban döntő jelentőségű. Ha nem világos, hogy ki parancsol, és ki engedelmeskedik, akkor minden más terület is zavarosan és nehézkesen működik. Sőt – néhány zseniális kivételtől eltekintve – ez minden embert lelke legmélyén felbolygat és meghamisít. Minthogy az ember minden elemében társas természetű, személyes lényében gyötrik azok a változások, amelyek tulajdonképpen csak a közösségre hatnak közvetlenül. Ezért van az, hogy elegendő kiválasztani és megvizsgálni egyetlen személyt, s minden további adat nélkül kikövetkeztethető, hogy országában milyen szinten áll az uralom és az engedelmesség tudata. Az elaljasodás tulajdonképpen nem más, mint egy rendelle-

nességnek megszokott dologként, fennálló állapotként való elfogadása. Minthogy képtelenség normálissá alakítani azt, ami lényegében bűnös és rendellenes, az egyén a helytelenhez való alkalmazkodás mellett dönt, s ezáltal azonosul a magával vonzott bűnnel vagy rendellenességgel. Ez a mechanizmus az ismert népi bölcsességet idézi fel bennünk: „Hazugság csak hazugságot szül”.

Minden nemzet élt át olyan korszakokat, amelyekben illetéktelenek igyekeztek őr uralom alá vonni, de valamely erős ösztöntől hajtva összeszedte minden erejét, s meghiúsította a szabálytalan hatalmi törekvést. Elvetette az átmeneti rendellenességet, s ezzel helyreállította a közerkölcsöt.

Egy olyan társadalom, melynek állama, hatalma, uralma eredendően csalárd, nem rendelkezhet azzal az erővel és hajlékonysággal, amit megkíván a történelemben való tisztességes helytállás nehéz feladata.

Tehát egyáltalán nem meglepő, hogy mihelyt felmerül egy halovány kétely, egy kis bizonytalanság a felől, hogy ki is uralkodik a világban, máris mindenki elindul – a közéletben és a magánéletben egyaránt – a demoralizálódás útján.

Ismételtem: az emberi élet természetéből eredően kívánja, hogy feltegyék valamire; legyen az dicsőséges vagy szerény vállalkozás, jeles vagy köznapi küldetés. Különös állapot ez, de kérlelhetetlenül bele van kódolva lényünkbe. Az élet egyrészt az, amit mindenki önmagától és önmagának cselekszik. Másrészt: ha tulajdon életemet, amely csak nekem fontos, nem állítom valaminek a szolgálatába, akkor az tartás és *forma* nélkül ziláltan pereg.

Az utóbbi években egy rettenetes látványban van részünk: cél híján végtelen sok eltévedt emberi élet bolyong saját labirintusában. Minden imperatívusz, minden parancs megszűnt. Akár ideálisnak is tűnhet ez a helyzet, hiszen minden élet teljesen szabadon azt tehet, amihez kedve van, s csakis önmagával foglalkozhat. Ám nem az történt, amit várni lehetett, hanem épp az ellenkezője! A szabaddá tett élet bezárul önmagába, üres és tétlen lesz, s minthogy valamivel csak meg kell tölteni, frivol módon kitalálja vagy tetteti magát, s mindenféle látszatfeladatot végez, amire semmilyen igazi, őszinte indíték nem készíti. Ma ez, holnap valami más, emennek az ellentéte. Elveszítettnek érzi magát, ha önmagával szembesül. Az önzés kész útvesztő. Érthetően. Ha önző módon úgy döntök, hogy csak a saját életemben lépdetek, nem jutok sehová, csak egy helyben topogok.

Eszközök nélkül nem lehet uralkodni. Az uralkodás: nyomás-gyakorlás másokra. De nem csak ebből áll! Ha csak ez volna, csupán erőszak volna. A parancs szól valakinek, egyszersmind valamit megparancsolnak. S amit megparancsolnak, végül is nem egyéb, mint hogy az alárendelt vegye ki a részét egy feladatból, egy nagy történelmi küldetésből. Ezért nem létezhet uralom életprogram nélkül. Pontosabban: uralmi életprogram nélkül. Mint Schiller mondja: „Amikor a királyok építkeznek, van mit csinálniuk a fuvarosoknak.”

A nagy népek és a nagy emberek látszólagos egoizmusa valójában egyfajta keménység, ami nélkülözhetetlen annak a magatartásában, aki egy feladatra teszi fel az életét.

A csellengő ember nem tart sehová, nincs terve, se küldetése, és egyszerűen azért lép ki az életbe, hogy hátha mások életével feltöltődhet egy kicsit.

Ha az európaiak megszokják, hogy nem ők uralkodnak, nem kell több, csak másfél nemzedék, és az óvilág erkölcsi tehetetlenségbe, szellemi sivárságba és mindent elborító barbárságba sülyed. A nyugati lelkek tetterejét csak az uralmi eszmény és az abból származó felelősség fegyelme tudja fenntartani. Ha ez nincs meg, fokozatosan elzúllik az európai. Közönséges, kicsinyes, üres lény lesz belőle, olyan, mint amilyen a görög hanyatlás és az egész bizánci történelem idején volt az ember.

A demoralizálódás veszélye nem fenyegeti azokat a népeket, amelyek egy-egy külön világban élnek (Kína, India), valamint azokat, amelyek történelmüknek még csak a kezdetén tartanak.

A teremtő élet előfeltétele, hogy legyen egy olyan rend, amely teljesen egészséges, roppant tisztességes, és állandó ösztönzéssel ébren tartja a méltóságtudatot.

A tudomány világossága nem annyira a tudósok fejében van, mint abban, amit megfogalmaznak. A mindig egyedi, konkrét vitális valóság az, ami alapvetően zavaros és bonyolult. Aki el tud benne pontosan igazodni, aki minden vitális helyzet zűrzavarában megsejti az adott pillanat rejtett szerkezetét, tehát aki nem téved el az életben, az nevezhető igazán tisztánlátó elmének.

Nézzétek csak meg, hogy a környezetetekből hányan bolyonganak elveszetteen az életben; úgy élnek – jó vagy rossz sorban –, mint a holdkórosok, a leghalványabb fogalmuk sincs, hogy mi is történik velük. Persze fületek hallatára szövegesen nyilatkoznak magukról is meg a környezetükről is, ami azt is jelenthetné, hogy minderről van elgondolásuk. Ám a legfelületesebb elemzéssel rájöttök, hogy véleményük egyáltalán nem tükrözi a szóban forgó valóságot, ha pedig mélyebben megvizsgáljátok, azt látjátok, hogy nem is igyekeznek a valósághoz igazodni. Épp ellenkezőleg: gondolataikkal eltakarják a valóságról, a saját életükről alkotott képet. Ugyanis az élet átmeneti zűrzavar, amelyben elveszetteknek érzi magát az ember. Sejti, hogy így van, de retteg, hogy szembesülnie kell a rémisztő valósággal, s egy délibábos függönyt von maga elé, amelyen minden ábra roppant világos. Nem zavarja, hogy nem valósak az „ideái”, neki azok csak védőernyőül kellene, hogy oltalomra leljen az étellel szemben, – meg afféle hűhónak, amivel elhessentheti a valóságot.

Világosfejű embernek az nevezhető, aki megszabadul az efféle délibábos „ideáktól”, szembenéz az étellel, megérti, hogy az életben minden kérdéses, és elveszetteknek érzi magát. Mivel ez a való igazság – tehát, hogy az élet nem más, mint hogy az ember elveszetteknek érzi magát –, aki ezt felismeri, az máris elindult azon az úton, hogy megtalálja magát, hogy ráleljen az igazi valóságára. Akkor már szilárd talajon áll, s mint a hajótörött, szemével ösztönösen keres valamit, amiben megkapaszkodhat, s akkor ez a tragikus, izgatott, tökéletesen nyílt tekintet – mivel a menekülés múlik rajta – egyszerre rendet teremt élete zűrzavarában. Csak ezek az igaz eszmék: a hajótörött eszméi. Aki nem érzi valóban elveszetteknek magát, az menthetetlenül elvesz, vagyis sosem talál rá a saját valóságára.

Ez minden területre érvényes, még a tudományra is. Csak az jut el egy új tudományos igazsághoz, aki előzőleg minden korábbi tudását ízekre szedte, s akinek már véres a keze, mert végtelen sok közhelyet pusztított el.

A politika sokkal valóságosabb, mint a tudomány, mert csupa egyedi helyzetből áll,

amelybe az ember – akarva-akaratlanul – egyszer csak belekerül. Ezért könnyebb itt megkülönböztetni, hogy ki a tisztánlátó és ki a szokványos elme.

Az európaiakra *most* köszöntött rá az a korszak, amelyben Európából nemzeti eszmény lehet. S ez ma sokkal kevésbé utópisztikus elképzelés, mintha valaki a XI. században Spanyolország vagy Franciaország egységét jósolta volna meg. Minél hívebb marad igazi lényegéhez a Nyugat nemzetállama, annál egyenesebb út vezet el az egész földrészt átfogó, óriási államhoz.

Halvány fogalmam sincs, hogy mi, akik bolygónknak ezen a részén élünk, mi más fontos feladatot *végezhetnénk el*, mint hogy megvalósítjuk azt az álmot, amit az Európa szó jelent immár négy évszázada.

Szerencsénkre a nemzetállam eszméje, amelyet az európaiak – tudatosan vagy öntudatlanul – megteremtettek, nem azonos azzal a filológusi, tudósi eszmével, amit hirdettek nekik.

* * *

Tekintsük most át esszénk gondolatmenetét!

Súlyos erkölcsi válságban van ma a világ, ami sok más tünet mellett a tömegek féktelen lázadásában nyilvánul meg.

Nincs többé „idők teljessége”, mert ahhoz tiszta, egyértelmű, előre meghatározott jövő kell, olyan, mint amilyen a XIX. században létezett. Akkor abban a hitben éltek, hogy tudják, mit hoz a holnap. Most ellenben ismét kitágul a horizont az ismeretlen felé, mert *nem* tudni, *ki fog* uralkodni, és miképp fog megszerveződni földünkön a hatalom.

Nem tudni, hogy a közeljövőben milyen súlypont felé haladnak az emberi dolgok, amiért is az egész világ életén botrányosan eluralkodott az ideiglenesség. Ma minden, de minden, ami a közéletben és a legszemélyesebb dolgokig a magánéletben történik, átmeneti jellegű. Olyan ellentmondásos életstílussal állunk szemben, amely igyekszik őszinte lenni, ugyanakkor csupa hamisság. Csak akkor valódi a létezés, ha tetteinket kétségbevonhatatlanul szükségesnek érezzük. Csakis egy elkerülhetetlen cselekvéssorból jöhet létre önálló gyökérzetű, hiteles élet. Minden más, amit kényünk-kedvünk szerint elfogadhatunk vagy elutasíthatunk, csak az élet meghamisítása.

Korunk két történelmi hatalmi struktúra közt támadt úr, azaz interregnum eredménye; aközött van, ami volt, és ami lesz. Ezért nem tudják a férfiak, hogy igazából melyik intézmény mellé álljanak, amint a nők sem tudják, hogy igazából milyen férfit is akarnak. Az európaiak képtelenek úgy élni, hogy ne lelkesítse őket valamilyen nagy közös ügy. Ha nincs előttük ilyen cél, elzúllenek, ellustulnak, s a lelkük összetörik. Csírájában ezt látjuk magunk körül.

Az eddig nemzetnek nevezett közösségek elérték fejlődésük csúcspontját. Már nincs mit tenni velük, csak túlhaladni lehet őket. Noha még sosem volt ennyi vitális szabadságunk, mindannyian úgy érezzük, hogy már minden népnél kibírhatatlan a levegő, mert börtönlevegő az. S a nemzetek, melyek egykor mind nagy, nyitott, szelős terek voltak, most provinciákká és „vidékké” lettek. Mégis, az elképzelt európai szupernemzetben nem tűnhet el, nem szabad eltűnnie a sokféleségnek sem, ami mindig is hozzátartozott a nyugati élethez.

Csak az élénkítheti meg ismét Európa szívverését, ha eltökéljük, hogy a földrész népeiből egyetlen nagy nemzetet hozunk létre. És akkor visszatér Európa önbizalma, és késedelem nélkül sokat és nagy fegyelmet követel majd magától.

A helyzet sokkal veszélyesebb, mint amilyennek általában ítélik. Telnek az évek, s fennáll a veszély, hogy az európaiak hozzászoknak a jelenlegi erőtlen élethez, megszokják, hogy se másnak, se önmaguknak nem parancsolnak. Így pedig apránként semmivé lesz minden magasabb rendű erény és képesség. Most valóban rázúdulhat Európára a fékezhetetlen, diadalmas kommunizmus.

A polgár nem gyáva. Mindenki tudja, hogy Oroszországban csak azért győzhetett a bolsevizmus, mert nem volt polgársága. A fasizmus, ez a petit *bourgeois* (kispolgári) mozgalom sokkal erőszakosabbnak bizonyult, mint az összes munkásmozgalom együttvéve.

Az európai ember nem látja, hogy a kommunista berendezkedésben növekednék az emberi boldogság, mindazonáltal nagyon is lehetségesnek tartom, hogy az elkövetkezendő években lelkes fogadtatásban részesíti Európa a bolsevizmust.

Bármit tartalmaz is a bolsevizmus, kétségtelenül egy hatalmas emberi vállalkozásra tett kísérlet. Képzeljük el, hogy a szovjet kormány herkulesi erővel szervezett „ötéves terv” eléri célkitűzéseit, és nemcsak helyreáll a hatalmas orosz gazdaság, hanem nagyszerű fejlődésnek is indul. E csodás vállalkozás ragyogó jellege tüzes, új csillagzatként tündököl majd a földrész egén. És ha Európa eközben a mai méltatlan, vegetatív életét folytatja, akkor hogyan tudná elkerülni eme nagyszerű vállalkozás fertőző hatását? Ha találnak az európaiak valamit, ami értelmet ad életüknek, és megmenekíti őket létük ürességétől, nem nehéz elképzelni, hogy visszanyelik a kommunizmus elleni érveiket, és ha nem is a tartalma miatt, de a benne lévő erkölcsi gesztus miatt, a vonzásába kerülnek. Úgy látom, hogy a nagy európai nemzetállam felépítése az egyetlen vállalkozás, amelyet szembe lehetne állítani az „ötéves terv” sikerével.

Nagyon becstelen dolog volna, ha az antikommunizmus az ellenfél anyagi nehézségeibe vetné minden reménységét. Ebben az esetben a kommunizmus csődje egyetemes kudarcot jelentene: minden és mindenki, a mai ember kudarcát. – Nem volna tisztességesebb és hasznosabb, ha a Nyugat egy új morált, egy új élet-programot hirdető biztatást állítana szembe vele?

Európa erkölcs nélkül maradt. Nem arról van szó, hogy a tömegember egy most születő erkölcs kedvéért lemond egy elavult morálról, hanem arról, hogy életét semmiféle erkölcsnek nem akarja alávetni. Életmódjának épp ez a lényege.

Egy szót se higgyetek el, ha azt halljátok, hogy a fiatalok „új erkölcsöt” emlegetnek! Amikor „új” erkölcsről beszélnek, valójában egy újabb erkölcstelenséget követnek el, s a legkényelmesebb fortéllal végzik a porhintést.

Gyermetegek volnánk, ha szemére vetnénk a mai embernek, hogy nincs erkölcse. Egyáltalán nem venné zokon, sőt hízelgőnek találná a vádat. Az erkölcstelenség mára már kelendő bővli lett, s bárki hivalkodhat vele.

Ha most figyelmen kívül hagyjuk a múlt folytatását jelentő csoportokat, a mai kor képviselői közt egyetlenegy sem akad, akinek az életfelfogása ne abból állna, hogy neki mindenhez joga van, de nincs semmiféle kötelessége. Lényegtelen, hogy reakciónak vagy forradalmárnak tünteti-e fel magát.

Napjainkban külön platformot hoztak létre az „ifjúságnak” mint olyannak. Talán nincs is korunknak még egy ilyen groteszk vonása. Hihetetlennek tűnik, pedig már oda jutottunk, hogy a fiatalságot *zsarolásra használják*. Valójában az *egyetemes zsarolás korát* éljük, ami két egymást kiegészítő fíntor alakjában jelenik meg: az *erőszakos zsarolás* és a *tréfálkozó zsarolás* formájában. Egyikkel is, másikkal is mindig egy a cél: az alsóbbrendű, a közönséges ember úgy érezze, hogy mentesülhet mindennemű alávetettségtől.

A tömegembernek egyszerűen nincs erkölce, mert az erkölcs eredendően alávettség-ézés, szolgálat és kötelességtudat. Ez a figura nem képvisel semmilyen új civilizációt, ő csak tagad, és tagadása mögött valójában élődsiség rejlik.

Milyen lényegi fogyatékoságokban szenved a modern európai kultúra? (Mert nyilvánvaló, hogy ezek a fogyatékoságok szülik a ma uralkodó embertípust.) Erre a nagy kérdésre azonban itt nem adhatunk választ. Ahhoz teljes mélységben ki kellene fejtenünk az emberi életről alkotott elméletünket.

Lehet, hogy hamarosan már kiáltanunk kell.

(Az olvasat kísérőjéül szükségesnek érzem közzétenni *A tömegek lázadása* első magyar kiadásának előszavát, mert tapasztalatom szerint – sajnos – sokaknak nincs, *nem lehet* fogalmuk a nagy spanyol gondolkodó- kilétéről. A fordító Puskás Lajos érdeme a valójában rövid életrajz és vázlatos pályakép.

a szerk.)

*José Ortega y Gasset, a szellemi Spanyolország vezére s a mai európai gondolkodás egyik legkimagaslóbb egyénisége Madridban, 1883-ban született, de munkássága révén egy korábbi, az úgynevezett 98-as nemzedék körébe tartozik. E csoport – a regeneradores, újjáalkotók – többi tagja 1898 körül, a santiago de cubai nemzeti szerencsétlenség – a spanyol – észak-amerikai háború – idején fog hozzá Spanyolország szellemi felemeléséhez; az ő munkáját folytatja később a fiatalabb Ortega y Gasset mindjárt első műveiben, a „Meditaciones del Quijote”-ben, a „Vieja y nueva politica”-ban s az *España invertibrada*”-ban, melyek a szinte már hagyományos spanyol problémákkal foglalkoznak s a nagy elődök, a portugál Oliveira Martins, a spanyolok közül pedig Pio Baroja és Azorín (José Martínez Ruiz) nemes kezdeményezéseit követik. A granadai misztikus költő és filozófus, az *Idearium España* korán, éppen 1898-ban elhalt szerzője, Angel Ganivet tartozik még e körhöz és a baszk származású Miguel de Unamuno, a nagy író és gondolkodó, kinek munkássága, legalább egy részében, a magyar közönség előtt is ismeretes. A spanyol problémák gondolatköre azonban Ortega y Gasset munkásságában egyre bővül, egyre átfogóbbá válik: az „El tema de Nuestro tiempo”, „La deshumanización del arte” és főleg a „La rebelión de las masas”, „A tömegek lázadása”, melynek magyar fordítását itt kapja kezébe az olvasó, már a kor és Európa általános kérdéseinek felvetésével és a közös európai feladatok kijelölésével foglalkozik.*

1923-ban indítja meg a *Revista del Occidente* folyóiratot, mely valósággal új korszakot jelent a spanyol szellemi életben. Különbözik nemcsak mint szerkesztő és az *El Espectador* kötetének írója, hanem mint a madridi egyetemen a filozófia tanára is, egész a legutóbbi időkig – a

forradalom kitöréséig – állandó és hatalmas befolyást gyakorol a spanyol szellemi életre és különösen a madridi egyetemi ifjúságra, melynek haladó csoportja a Residencia de Estudiantes intézmény keretébe tartozott. (E szellemi otthonnak hosszabb-rövidebb ideig oly európai egyéniségek voltak a vendégei, mint Chesterton, Bergson és Keyserling.) Ortega nagy hatására jellemző, hogy a *Gaceta Literaria* és az *El Sol* című napilap teljesen az ő szellemét követte s az ő célkitűzéseit vallotta magáénak egészen szinte tegnapig, amikor az új Európáért, a spanyol-latin-amerikai kapcsolatok kimélyítéséért és helyreállításáért küzdött.

Ma...? Párizsban él s onnan kíséri figyelemmel hazája s Európa eseményeit. A maga helyén végzi a kötelességét: időnként utazásokat tesz Latin-Amerikában, előadásokat tart, ír, dolgozik.

Az Emmausi vacsora

A Deák-téri gyülekezet tulajdonában lévő, az Emmausi vacsorát ábrázoló festmény dr. Szitányi Rudolf presbiter ajándékaként került jelenlegi helyére. A kép a magyar művészettörténeti irodalomban a 17. századi, Itáliában működő holland festő, Matthias Stomer műveként ismert.¹

A félhomályos szobabelsőben, a megterített asztal körül ülő alakokat sejtelmes fényhatásokkal világítja meg a gyertyaláng, csak az arcokat és a kezeket – a művész szándéka szerint legfontosabb részleteket – kiemelve. A két baloldali szereplő – a tanítványok – élénk gesztusokkal kísért felindulása és döbbenete ellenére a festmény hangulatát mégis a Krisztus lényéből áradó nyugodt komolyság és áhítat határozza meg. A kép egységes, sötét tónusából csak Krisztus ruháinak vörös és kék színei emelkednek ki, s a tanítványok arca mellett az asztali csendélet kapott nagyobb hangsúlyt, a két álló figura, mellékszereplőként alig sejthető a dísztelen háttérben. A jelenet a legrészletesebben a Lukács evangélista által elmondott történet egy epizódját ábrázolja.² A keresztthalála után feltámadott Krisztus az Emmausba vezető úton két tanítvánnyal találkozott, akik nem ismerték fel. Kérésükre – „Maradj velünk, mert immár beestvéledik és a nap lehanyatlott”, – velük együtt ült asztalhoz és felfedte magát: „...mikor leült velök, a kenyeret vévén, megáldá és megszegvén, nekik adá. És megnyilatkozának az ő szemeik.” Tulajdonképpen ez az utolsó vacsora – bár nem így nevezzük –, amelynek során a feltámadás bizonyítást nyert. A keresztény gondolkodásban ennek az eseménynek érthetően rendkívüli jelentősége van és az európai művészet ikonográfiájában ennek megfelelő helyet foglal el.³ Ábrázolásának hagyományai már a Krisztus utáni első századokban kialakultak, s a különböző műfajokban, a könyvfestészetben, a szobrászatban és a festészetben előforduló megfogalmazásainak gyűjteménye köteteket tölt meg.⁴ Néhány éve, 1997-ben, Padovában a téma teológiai vonatkozása-ira is kiterjedően, különös tekintettel ökumenikus jelentőségére, egész kiállítást szenteltek az Emmausi történetnek.⁵ A legkorábbi, kéziratok miniatúráin, templomi oszlopfők reliefjein fennmaradt ábrázolások után a téma a reneszánsz korszakában vált népszerűvé, különösen a kolostorok refektóriumainak, ebédlőtermeinek díszítéseként. Számos magas-

rendű, a téma eukarisztikus jelentését is érvényre juttató alkotás mellett – gondoljunk csak Tiziano, Tintoretto, (1. kép) Veronese, vagy az északiak közül Dürer alkotásaira – a művészek nem jelentéktelen csoportja az Emmausi vacsora életképszerű, világi ábrázolási lehetőségeit ragadta meg. A keresztény művészet nagy ikonográfusa, Réau megállapítása szerint az Emmausi vacsora nemcsak számszerű előfordulásában, hanem a megfogalmazás értelmezésében és jelentőségében is a vallásosság emelkedő vagy süllyedő görbéjének felel meg az egyes történelmi korszakokban.⁶ A protestáns reformáció és a katolikus ellenreformáció lelki megrázkódtatása a 17. század emberét minden korábinál érzékenyebbé tette azzal a dogmával szemben, amely szerint Krisztus valóságosan jelen van az úrvacsorában.⁷ Ez meg is magyarázza, hogy miért a 17. században születtek a téma természetfeletti kisugárzását, misztikus jelentőségét a legteljesebben kifejező alkotások. Az itáliai Caravaggio (London, National Gallery (2. kép); Milano, Brera), vagy a holland Rembrandt (Paris, Louvre) (3. kép) néhány évtizeddel későbbi műveit idézve, csak az Emmausi vacsora legmélyebb művészi megfogalmazásaira emlékeztetünk. A 17. század művészetében nagy változásokat idézett elő az a szellemi földrengés, amelyet a 16. században a reformáció indított el, s amely a katolicizmuson belüli reformirányzatokra is rendkívüli ösztönzőerőként hatott. S minthogy az ellenreformáció tanainak hirdetésében fontos szerepet szánt (ellentétben a protestantizmussal) az ábrázoló művészeteknek, a katolikus Egyház megújulásával foglalkozó Tridenti (Trento) zsinat – 1542-1563 – határozatai az Egyház és művészet viszonyára is kiterjedtek, nagyobb beleszólást és ellenőrzést igényelve az egyházi célokat szolgáló műalkotásokkal kapcsolatosan. Az ellenreformáció eszmei irányítói világosan megfogalmazták elvárásaikat is a művészettel szemben, közöttük a legfontosabb a mindenki, a gyermekek és a tanulatlan tömegek számára is világosan érthető, valószerű és az érzelmekre is ható előadásmód. Mivel az Egyház a világi műfajok elterjedése és jelentőségének növekedése ellenére a művészetnek még mindig a legnagyobb megrendelője volt, ez az igény szerencsésen összetalálkozott a 16. század utolsó két évtizedében jelentkező új művészi irányzattal. A későmanierizmus bonyolult formalizmusát elutasító, az ellenreformációs tanokat a manierizmusban gyökerező, művészileg kifáradt, igénytelen művekben közvetítő mesterek törekvéseivel szembeforduló, a természet tanulmányozására alapozott, korszerű művészeti irányzatok indultak el, amelyeknek legnagyobb zászlóvivői a lombard származású Caravaggio és a bolognai Annibale Carracci voltak. Mindkettejük művészete Rómában teljesedett ki, ott érkezett el csúcspontjára az 1600-as év körül. Mindkettejük számára a legfőbb mérce a természet volt, de a valószerű hatást más eszközökkel és szempontokkal keresték. Annibale a természet szelektív felhasználásának útját járta, csak az antik művészet és a reneszánsz legnagyobbjainak műveiből leszűrt klasszikus kánonnal egyeztethető mértékben és változatban, a természet hibák nélküli, „javított”, eszményített visszaadására törekedett. Vele ellentétben Caravaggio megengedhetőnek tartotta a természet szépítés nélküli ábrázolását is, képeinek szereplőit környezete egyszerű, hétköznapi alakjai közül válogatta, vallásos tárgyú műveit többnyire a legszegényebb rétegeket képviselő, népies figurák felhasználásával festette meg. Művészi eszközei között kitüntetett jelentősége volt a meg-

világításnak, a valóság illúzióját adó, egyben szimbolikus jelentéssel is felruházott fénynek, a fény és árnyék drámai párbeszédének. Mindkét mester művészi hatása rendkívül nagy volt, a bolognaiak eszményített, „klasszikusnak” mondott irányzatának, és a többnyire „naturalistának” nevezett, Caravaggionak is. Utóbbi fény-árnyék hatásainak drámaisága, népies szereplői számos követőre találtak nemcsak az itáliai, hanem az Itáliába látogató északi, holland, flamand, német, francia mesterek körében is. Ugyanis az 1600-as években Itália példátlan méretű művészvándorlás színhelye volt. Az Európa távoli tájairól elindult festőket és szobrászokat elsősorban Róma vonzotta az antik művészet egyre nagyobb számban megismert műveivel, és a reneszánsz legnagyobbjainak, Raffaellónak és Michelangelónak alkotásaival. Többnyire Velencén keresztül érkeztek, majd a Medici hercegek székvárosán, Firenzén keresztül érték el végcéljukat, Rómát, de sokan továbbhaladva eljutottak Nápolyig, amely akkor a spanyol uralom alatti Dél-Itália, a nápolyi alkirályság fővárosa volt, sőt tovább, mint az Emmausi vacsora feltételezett mestere, egészen Szicíliáig.

A Caravaggio hatása alatt dolgozó festők utolsó hullámához tartozó, korábban Matthias Stomerként emlegetett festőről, ahogy ez gyakori, szinte általános jelenség a caravageszk mesterek esetében, nagyon kevés adat ismert. Nem tudni, mikor és hol született, s azt sem, hogy mikor és hol halt meg. Elsőként egy római adat tesz róla említést. A San Nicola in Arcione plébánia anyakönyvében találkozunk 1630-ban (majd 1631-32-ben is) „Signor Mattheo Stom fiamingo pittore”-val, aki 30 éves és a Strada dell’Ormo lakója.⁸ Ebből feltételezhető, hogy 1600 körül született. A következő adat, a messinai Ruffo gyűjtemény – a korszak híres, hatalmas magángyűjteménye – 1648 körül készült leltárának bejegyzése szerint Honthorst tanítványa volt. Erre a leltár készítője – jó megfigyeléssel – a képek stílusából következtetett. A későbbi, már a 17. század végéről és a 18. századból fennmaradt adatok műveire vonatkoznak, és közvetetten utalnak arra, hogy Rómából Nápolyba, majd innen Szicíliába távozott; hogy pontosan mikor, azt csak találgatni lehet. Az 1652-ben festett, Bergamo melletti, Chiudono templomában lévő Mária mennybevételét ábrázoló oltárképe alapján feltételezik, hogy élete végén talán visszatért északra. Mindössze négy jelzett képe ismert: a Tóbiás az angyallal (Hága, Bredius Muzeum), egy Emmausi vacsora (magángyűjtemény), az egykori messinai kapucinus-templom Szent Cecília mártíriumát ábrázoló oltárképe, amely elpusztult az 1908-as földrengés során, és a Palermo melletti Caccamo Ágostonrendi templomának oltárképe, egyetlen datált műve 1641-ből, amelyet 1971-ben elloptak, de 1973-ban megkerült.⁹

Jelzéseiben a Stomus – latinus – vagy több esetben a Stom formát használta, hevesebb tehát a továbbiakban a mestert így nevezni.

E bőségesnek nem nevezhető adatok ellenére mára már a 200 képet is meghaladja ismert életműve, amelyeknek túlnyomó többsége stílusa alapján, a stíluskritikával volt meghatározható. Ezt nemcsak rendkívül egyéni, könnyen felismerhető stílusa tette lehetővé, hanem az a tulajdonsága is, hogy pályája két ismert évtizede során stílusa nem változott alapvetően és gyakran ismételte önmagát. Munkásságának legjobb ismerőjét, Benedict Nicolsont ez a sajátossága arra a megállapításra vezette, hogy egy gyűjteményes Stom-kiállítás katasztrofális hatású lenne.¹⁰ Nem is volt pél-

da ilyen vállalkozásra annak ellenére, hogy a 17. századi mesterek feledésbe merült életművének rekonstruálásával az utóbbi 30-40 évben egymást követték a monografikus kiállítások.

Nicolson a Stom-művek kronológiáját logikai úton alakította ki, természetesen feltételesen. A római gyűjteményekben említett művei nem azonosíthatók, viszont nagyszámú képének nápolyi, illetve szicíliai származása alapján tartós működésére lehet következtetni ezeken a területeken. S minthogy a szicíliai munkái nagy méreteikkel is különböznek a nápolyi gyűjteményekből származó képeitől és minthogy egyetlen datált műve – 1641-ből a Palermo melletti Caccamo templomának oltárképe a Sant' Isidoro Agricola, Nicolson visszafelé indult el életműve, stílusa alakulásának rekonstruálásában. A feltételezhetően legkésőbbi csoport, a szicíliai művek elég jól megkülönböztethetőek a nápolyiaktól, a monumentális méretű művek erős fény-árnyék kontrasztja a szereplők arcának, kezeinek, ruházatának gyűrött, ráncolt formáit emeli ki sajátos módon, amelyet Nicolson „égetett agyag” (baked clay) módszernek nevezett el. A figurák mozgása mesterkélt és stilizált, a kontúrok kemények. Ezzel szemben a nápolyi művek fény-árnyék hatásai kiegyenlítettebbek, átmenetekben gazdagabbak, közelebb állnak Honthorst – az egyik legnagyobb holland Caravaggio követő, aki közel egy évtizedet töltött Itáliában, főleg Rómában – stílusához. Honthorst műveivel Stom Firenzében, útban Róma felé találkozhatott a Medici-gyűjteményben, majd Róma templomaiban, s többek között a Santa Maria della Scala – ma is helyén lévő – oltárképe, a Keresztelő János lefejezése is¹¹ közvetíthette számára nagy honfitársa stílusát, amelynek néha itáliai kortársai is a hatása alá kerültek. Ilyen mester a sienai Francesco Rustici, mint ahogy ezt a Szépművészeti Múzeumban lévő, Salomé ábrázoló képének átmenetekben gazdag fény-árnyék hatásai és típusai is elárulják. A nápolyi eredetű Stom-képek stílusában ugyanakkor Caravaggio közvetlen hatása mellett – amelyek forrása a római és nápolyi templomok oltárképeiben bőségesen kínálkozott – a festő fiatalkori flamand és holland műhelyekben szerzett tapasztalatainak nyomai is felfedezhetőek. A fénytelített, fémes csillogású színekkel festett művekben Abraham Bloemaert – későmanierista mester, aki maga is Caravaggio bűvkörébe került késői műveiben – hatásának feltételezése mellett¹² az utrechti iskola legnagyobbjainak, Teodor van Baburen-nek és Terbrugghennek a művei is inspirálták munkái egy jelentős csoportjában. Ezekben a feltételezhetően korai – vagy legalább is a ma ismert művek között a korábbi – alkotásokban az alakok tiszta, telt formálása és az idealizált típusok alkalmazása a jellemző, amelyekben a ruharedők formálása, egyes típusok a feltehetően Antwerpent is érintő utazása során megismert flamand mesterek, Rubens, Jordaens művészetének visszhangjai. Újabb feltételezés szerint ma ismert, 200-nál több képe nem lehet csak az itáliai évek termése, hiszen Honthorst műveivel otthon is találkozhatott,¹³ akinek színskálájára emlékeztetnek meleg láng-színei, az aransárga és barna mellett a gyakran rezes vörös, téglavörös és sötét árnyalatok. Ez a feltételezés logikus, de nem bizonyítható, mivel az ismert művek provenienciája, származása kizárólag Itália területére korlátozódik. Legjobbnak a nápolyi korszak tűnik, amikor a szicíliai képeken gyakori túlzó, bombasztikus hatások még nem jelennek meg.

Stom néhány világi tárgyú kompozíciója mellett (antik mithológiai vagy zsáner jelenetek) túlnyomó többségében bibliai tárgyú képeket festett, s ezek között a legnagyobb számban a Pásztorok imádása és az Emmausi vacsora fordul elő – a másolatokon kívül az utóbbi tárgyban 8 képe ismert, nem nehéz tehát stílusának alakulását követni ebben a témában. A Nicolson által a szicíliai periódusba helyezett, a legkésőbbi változat a Pommersfeldeni Emmausi vacsora.¹⁴ A heves fény-árnyék hatások kiemelik a kompozíció négy alakjának mély barázdákkal szántott vonásait, („égetett agyag”), a kenyeret éppen megtörni készülő Krisztussal szemben az egyik tanítvány mind arckifejezésének, mind kézmozdulatának túlzó megformálásában már szinte az eredeti szándék is visszájára fordul (inkább „távozz tőlem, Sátán” hatását kelti). A nápolyi korszakból való a legtöbb ábrázolás, amelyek között a göttingeni (Kunsthistorisches Seminar)¹⁵ változat stílusa nyilvánvaló átmenetet képez a szicíliai művekhez. A legkiérleltebbek közé tartozik a nápolyi (Museo di Capodmonte¹⁶), valamint Grenoble-i múzeum példánya.¹⁷

A mesterséges megvilágításnak itt is a számára oly kedvelt, Honthorst műveiből átvett módszerét alkalmazta: a középre helyezett gyertya fénye világítja meg az asztal körül ülő három alakot, az éppen a kenyeret megtörtő Krisztus komoly arcát és a két tanítványt, akik spontán, heves mozdulatokkal fejezik ki meglepetésüket. A kompozícióban kiemelt fontosságú asztali csendélet részletei utalnak a jelenet eukarisztikus jelentőségére: a Krisztus kezében tartott, megtörtetett kenyéren túl a tányérra helyezett bányálapocka ugyancsak Krisztusi üzenettel és a sótartóban a só, amelynek szimbolikus jelentésére („Ti vagytok a föld sója”) csak a legújában hívta fel a figyelmet a holland kutató, Paul Eeckhout.¹⁸ A Grenoble-i kép stílusában még jelen van Honthorst fény-árnyék kezelésének bársonyossága, füstös-párás hatású lágy átmenetei, de érzékelhető Caravaggio erőteljesebb, dinamikusabb, drámaibb fény-árnyékainak ismerete és hatása is.

Hogyan illeszkedik ezek közé a művek közé a budapesti Emmausi vacsora? (4. kép) Itt is, mint Stom kompozícióinak többségén – és eltérően elődei többségének módszerétől – Krisztus nem a kompozíció középpontjában, hanem a jobboldalon foglal helyet, ezzel fokozva a drámai hatást. Az asztal körül ülők kiegészülnek a két fogadós alakjával, akik közül az öregasszony ráncos, petyhüdt arca előlegezi a későbbi Stom-szereplők karakterét. Bár a fény és árnyék ellentétei nem nélkülözik a drámaiságot, átmeneteik szelídebbek a későbbi alkotásoknál, közelebb állnak, talán a legközelebb Honthorst módszeréhez. A Honthorsttal való kapcsolatra utal a baloldali apostol arctípusa, jellegzetes, karakteres profilja, amely rokonságot mutat több Honthorst-típussal, néha szinte szószерinti idézetként, az Uffiziben lévő, 1620-ban festett Pásztorok imáadását ábrázoló kép¹⁹ baloldalán látható pásztorok egyikének profilját, a másiknak testtartását és kézmozdulatát megismételve. De nagyon hasonlít a Szórakozó társaságot ábrázoló,²⁰ ugyancsak az Uffiziben lévő kép baloldali, félig háttal ülő szereplőjének profiljához is. Az öregasszony típusa is megtalálható Honthorst több képén is, többek között a római Santa Maria della Scala templom oltárképén, a Keresztelő János lefejezésén,²¹ amelyet Stom bizonyosan láthatott. Ezek a szoros stíluskapcsolatok arra utalnak, hogy a művész egyik legkorábbi – római – képével van dolgunk, amely telítve van az itáliai, a fi-

renzei és a római Honthorst-művek emlékeivel. Ezt az inspirációt képviseli a kifejezésnek az a visszafogottsága is, amely a szereplők magatartásában, érzelmi reakcióiban tapasztalható. Stom itt sem mulasztja el, hogy az eukarisztiára utaló elemeket bevonja az asztali csendélet részleteibe: a Krisztus kezében tartott kenyér mellett, az asztal szélén a borral telt pohár, középen a tányérra helyezett báránycsont és a sótartó is a jelenet szimbolikus üzenetének hordozói. Kompozicionális elhelyezése ellenére a festmény főszereplője Krisztus, aki finomvonású – a többi szereplő között idealizált – arcának poklot megjárt, súlyos szelídségével, áldó gesztusával megrendítő erővel fejezi ki a megbocsátást, áldozata üdvözítő jelentőségét – mindazt, amelynek az elemzése már meghaladja a művészettörténész illetékességét.

Jegyzetek

- ¹ Szigethi Á.: *Stomer képek /egykor/ magyar gyűjteményekben*. In *Művészettörténeti Értesítő*, XXXIV 1985, 73-78.
- ² Lukács 24,29-31
- ³ Réau, L.: *Iconographie de l'Art Chrétien*. Paris, 1955, II/2,564.
- ⁴ Rudrauf, L.: *Le Repas d'Emmaus*. Paris, 1955
- ⁵ *Incontrarsi a Emmaus*. Padova, 1997, kiállítás katalógus
- ⁶ Réau i.m.II,554-566.
- ⁷ Destot,M.: *Peintures des Écoles du Nord. La collection du musée de Grenoble*. Paris, 1997
- ⁸ Nicolson, B.: *Stomer brought up-to-date*. In *The Burlington Magazine*, CXIX, 1977 April, 230 – a cikk máig a legalaposabb és legteljesebb feldolgozása Stom életművének.
- ⁹ Nicolson,B.: *Caravaggism in Europe*. 2nd ed. Torino, 1989 i-III,I,184, 1542. Szám
- ¹⁰ Nicolson 1977 i.m. 230.
- ¹¹ Judson,J.R.: *Gerrit van Honthorst*. Hága, 1959, katalógus 30. Szám, 6.kép
- ¹² Verdi,R.: *Matthias Stom Isaac blessing Jacob*. Brimingham, 1999, 15.
- ¹³ Verdi i.m. 17.
- ¹⁴ Nicolson 1977 i.m. 15.kép
- ¹⁵ Nicolson 1977 i.m. 241., 49 szám; Pariset, F-G.: *Le repas d'Emmaus par M.Stomer de la Coll. Christian Cruse a Bordeaux*. In *Oud Holland*, 1953, IV.,kép
- ¹⁶ Nicolson 1989 i.m.184., 1503 szám és kép
- ¹⁷ Nicolson 1977 i.m. 241., 51. szám;Destot i.m.152-154. a teljes irodalommal
- ¹⁸ Eeckhout,P.: *Philippe de Champagne et les symboles du sel*. In *Revue Belge d'archéologie et d'histoire de l'art*. LXI 1992, 163.
- ¹⁹ Judson i.m.kat.19. szám, 12 kép
- ²⁰ Judson i.m. kat.194. szám, 9 kép
- ²¹ l. a 11. jegyzetnél

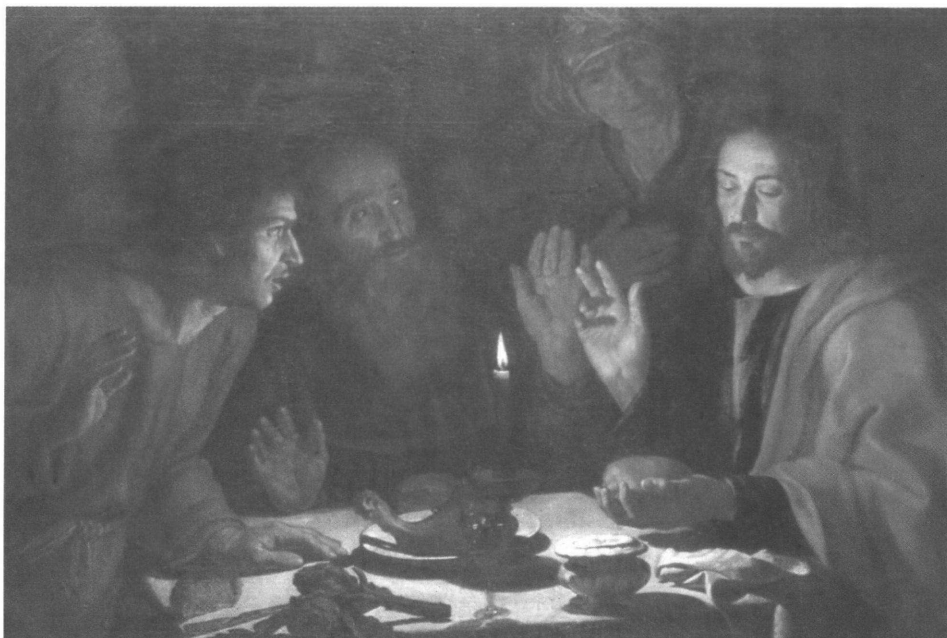
1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

Gondolatok egy képről

A közölt tanulmányban szereplő festmény szerint az emmausi tanítványok a kenyér megtörésében ismerik fel az Idegent. Megvilágosodnak, arcuk visszaveri a Vendég sugárzó fényét. Jézus van a középben. A felismerés pillanatának vagyunk tanúi. A sötét háttéren felragyog a fény. A novellisztikusan megírt, megragadó történet több teológus szerint a mindenkori keresztény istentisztelet maradandó paradigmája. Az úton ballagástól az értetlenségen, majd az igei megvilágosodás eseményén keresztül az imádságból asztalközösséggé lett barátságig, és a tanúságtévő útra kelésig minden jelentős mozzanat megtalálható, ami a keresztény istentisztelethez tartozik.

Szomorúan, deprimáltan ballagnak ketten az úton. Egyre távolodnak a múltbéli emlékek helyétől és egykori hitüktől is. Amint beszélgetésükből kitűnik: csalódtak. Reménytvesztettek. A Credo-t már csak múlt időben tudnák mondani: hittünk... Átlagemberek, Lukács csak egyikük nevét jegyzi fel, nem a tizenkettőből valók. Volt tapasztalatuk a hatalmasan cselekvő Jézusról, de most már vége lett mindennek. Keserűek.

Melléjük lép Jézus. Már nemcsak ketten járják az utat. Hárman vannak és éppen a harmadik a legfontosabb. Jelenléte minőségi változást hoz. Új dimenzióba kerülnek. Ők idegenednek el és az Idegen segít rajtuk. Jézus nemcsak jelen van, nemcsak azt tudja, mi van bennük, ismeri szomorúságukat, hanem dialógusba is kezd. Provokálja, kérdezi őket. Vagyis előhívja hangjukat, hadd fogalmazzák meg saját maguk szomorúságuk okát. Mai lélektani ismereteink szerint már az is segít az emberen, ha magának kell kifejezni, artikulálni baját, kavargó gondolatait és érzéseit. Többször kérdez az Idegen: miről beszélgettek? – mi történt szerintetek? – hát nem ennek kellett logikusan történnie? A nehézkes, szellemileg lassú tanítványokat válaszra bátorítja Jézus. Nemcsak kérdez, hanem magyaráz is az Idegen, tanít, értelmez, új színbe öltözteti a régi írásokat. Interpretálja az ősi prófétai szavakat. Mózesről a teljes Írásig száján s kezében kinyílik a Szentírás, a régi tekercesek tartalma megvilágosodik. Íme a viva vox humana fontosabb, mint a sacra scriptura, a viva vox evangelii hitre bátorítja az elcsüggedt lelkeket.

Könyörgésre fogják a dolgot: imádkoznak, szinte erőszakosan könyörögnek. Unszolják Őt: maradj velünk! Minden esti imádságunk prototípusa, minden asztali áldásunk őse, minden várakozásunk kifejeződése ez: maradj velünk, légy vendégünk!

És az Idegen bement velük vacsorázni, letelepedett az asztal mellé és a hálaadás szavaival mondott kenyértörésről felismerték Őt. Közben hevül, melegszik, felizzik a szívük, felparázslík a régi hit, ráismernek a Mesterre. Már van mondanivalójuk, már nemcsak a múltat emlegetik, már erejük is van ismét útra kelni éjszaka. Visszamennek az elhagyott gyülekezetbe és egymásnak hirdetik: él az Úr! Feltámadott! Bizonyal feltámadott!

Énekeskönyvünk magyar dallamairól

Örömmel vettem részt a Debrecen mellett, 2000. július 26-29-ig megrendezett III. Országos Evangélikus Ifjúsági Találkozón. Számomra, mint biztosan nagyon sokak számára, gazdagító alkalmak voltak az áhítatok, beszélgetések, szórakoztató programok. Születtek bennem kérdések is. Ezek közül egy azóta sem hagy nyugodni. Ez a nyugtalanság késztetett evangélikus énekeinknek egy bizonyos szempontú áttekintésére. Mielőtt beszámolnék ennek a munkának a tapasztalatairól, hadd elevenítsem fel akkori élményemet...

A tábor utolsó estjén egy szép zenés meditációt hallhattunk – láthattunk. Szépek voltak a gondolatok, a vetített képek, érdekes volt a zene. A végére mégis hiányérzetem támadt. A gondosan összeállított anyagban egyetlen magyar dallamot sem hallottam. Ekkor fogalmazódott meg bennem a kérdés: hogyan lehet az, hogy a világról, az életről, Isten ajándékairól való gondolkodásunk során egyetlen dallam sem tűnik fel azok közül, melyek évszázadok óta velünk élnek, melyek értékeire, szépségeire mi döbbenhetünk rá igazán, melyekbe – ahogy Kodály Zoltán írta – századokon át belefolyt a magyar érzelmi élet minden patakja, nyomot hagyott benne a magyarság minden lelki élménye. Amelyik zene, ismét Kodály szép képét idézve, *a magyar lélek tükre*. Vagy lutheránus hagyományaink olyan szorosan kötődnek a nyugat-európai zenekultúrához, hogy egy ilyen meditációs összeállításban sem kaphat legalább kis helyet ennek a tájnak és népnek a zenei hagyománya, vagy a hagyomány újszerű megfogalmazása? Ez a kérdés indította el kíváncsiságomat. Vajon evangélikus énekeskönyvünk anyagában milyen arányban szerepelnek néphagyományunknak, sok évszázados zenetörténetünknek azok az értékei, melyek a hívő, protestáns emberek lelki gazdagodását szolgálhatják?

A Magyarországi Evangélikus Keresztyén Egyház 1982-ben kiadott énekeskönyvében a 40-591. számok alatt sorakozó énekek 308 dallammal szólalnak meg. Az énekek és a dallamok száma közötti különbség abból adódik, hogy sok énekünk a régi „ad notam” mintájára azonos dallammal hangzik. A 331-es ének (Ki dolgát mind az Úrra hagyja...) dallam például nyolc ének szövegéhez kapcsolódik. Hét énekünk felett áll a dallamjelzés: Már búcsút veszek tőled (505.). Hat olyan dallamot is találunk, melyre hat-hat különböző szöveg keletkezett. Érdekes kérdés, vajon miért ezek a dallamok vonzzák a legtöbb szöveget énekeskönyvünkben? Most azonban figyelmünket a 308 dallam felé kell irányítani.

Hogyan különböztethetők meg a dallamok, melyek ezen a tájon születtek, vagy legalábbis a történelem során beleolvadhattak kultúránkba, hasonulhattak ízlésvilá-

gunkhoz, magunkénak fogadtuk el őket? Nincs könnyű helyzetben az ilyen irányú érdeklődő. Talán a dallamok felett olvasható rövid jellemzés, forrás, név alapján kezdetjük el ezt a munkát.

A *népdal*, *magyar népdal*, *magyar népi dallam* jelzés egyértelműen néphagyományunkból eredezteti a dallamokat. A *históriás ének* a népzene, műzene határán, hagyományunk és zenetörténetünk jellegzetes ritmikájú és melodikájú rétege. A dallamok legnagyobb részénél a vonalrendszer felett egy-egy gyűjtemény, város, évszám szerepel. Itt olvashatjuk jelentős magyar zenetörténeti forrásainkat is, mint *Huszár Gál énekeskönyve 1574*, *Boroszlói kézirat*, *Eperjesi graduál 1635*, *Cantus Catholici 1674*, *Kolozsvári* –, *Debreceni énekeskönyvek stb.*

Ha a megjelenés helye, mint magyar zenetörténeti forrás nem is jelenti a dallamok magyar eredetét, az évszám jelzi, hogy talán több évszázada ismert a dallam és már sajátunknak érezhetjük. Végül szép számmal vannak olyan dallamok, melyeknél szerzőik nevét olvashatjuk: Kodály Zoltán, Gárdonyi Zoltán, Kapi Gyula, Sulyok Imre, Szokolay Sándor, Trajtler Gábor stb.

Énekeskönyvünk 308 dallamából 91 különült el így, a dallamok feletti információk alapján. Ezek a hagyományból kerültek kötetünkbe, magyar történeti forrásokból vettük, vagy magyar zeneszerzők írták.

Népdalok és Históriás énekek

47, 130, 322, 403, 528, 529,
531, 532, 534, 535, 537, 538,
539, 541, 545, 546, 547, 549, 551

(Bizonytalan meghatározások)

129, 175, 235, 372, 379, 437, 511

Zenetörténeti források dallamai

41, 48, 50, 77, 79, 80, 91, 92, 101,
158, 164, 168, 173, 179, 189, 191,
208, 222, 229, 230, 233, 234, 258,
275, 276, 309, 346, 363, 365, 366,
378, 404, 405, 412, 414, 420, 422,
431, 494, 523, 548, 550

Szerzők által írt műdalok

66, 71, 88, 106, 127, 261, 398, 401,
408, 415, 430, 432, 464, 472, 516,
527, 536, 542, 569, 573, 577, 578, 581

A fenti rendszerezés során szükségessé vált egy *Bizonytalan meghatározások* csoport megnyitása is. Ezeknél a dallamoknál ugyanis a jelzések nem adnak biztos tájékoztatást sem a melódiák eredetére, sem forrásaira. A *Csángó népi dallam* (129.) pontatlan és félreérthető. A dallam gyökereire ugyanis a XVI. sz.-i forrásokban is rátalálhatunk. Népi változatait Erdély szerte éneklék. A *Régi magyar dallam* meghatározás a keletkezés idejére nézve aligha értelmezhető (175., 372.). A *Magyar népi dallam* jelzés is pontatlan, mert közismert annak latin gyökere: *Ascendit Christus hodie...* (235.). Egy magyar énekeskönyvben talán több információ kellene egy dallamról, mint az, hogy *magyar dallam*, bár van, ahol ez is bizonytalan (379., 437., 511.). A század megjelölése pedig elég felületesen tájékoztat. A dallamok jelzései alapján történő ilyen kiválasztás talán közelít a magyar zenei anyag felé, de biztonsággal nem tárja azt fel. Ezek a jelzések ugyanis helyenként pontatlanok, másrészt a dallamok más-más jellemzőjére utalnak, nem egységesek.

Énekeskönyvünk 19 dallama felett áll a jelzés: *népdal, magyar népdal, vagy históriás ének*. (Érthetetlen egyébként a népdal és a magyar népdal megkülönböztetés.) Az 539-es ének dallama az eligazító jelzés szerint népdal. Valóban megtalálhatjuk változatait a Magyar Népzene Tára III/B. *Lakodalom* kötetében (Bp. 1956.) a 104-106. dallamokban. Az itt lakodalmi tus-ként jelzett énekek azonban a XVIII – XIX. sz. fordulóján népszerű műdal folklorizálódott változatai. A vidám bordal első lejegyzését *Kerengő tus* címmel Pálóczi Horváth Ádám, *Ötödfélszáz énekek* c. gyűjteményében találjuk meg 341-es sorszámmal. (Bp. 1953.) Így ez a dallam aligha tekinthető népdalnak, és énekeskönyvünkben való későbbi megjelenését is meg kellene gondolni.

Ez a po-hár búj-dos-sék, Él-jen a ba-rát-ság!
Kéz-rül-kéz-re a-das-sék, Él-jen a ba-rát-ság!

Él-jen, él-jen, él-jen az Él-jen, él-jen, él-jen az

Él-jen a ba-rát-ság!

Amint erre már Ferenczi Iлона tanulmánya is rávilágított (Lelkipásztor, 1993. 3. 111. l.), énekeskönyvünk három históriás éneke közül egy (47.) meghatározása helytelen. Szép régi dallamunk nem históriás ének. A név alatt ugyanis melodikai és ritmikai

szempontból is jellegzetes XVI. sz.-i dallamokat értünk. A fenti, később keletkezett dallam nem illik ebbe a stíluskörbe. Kéziratos és nyomtatott régi forrásaink sem jelentik természetesen azt, hogy a bennük közzétett dallamok magyar eredetűek. A 378. ének dallama pl. 1744-ben jelent meg a *Kolozsvári énekeskönyv*-ben:

Kv 1744. 285. 1.

Oh ár-tat-lanság' Bá-ránnya, E' Vi-lágnak ki vagy ár-ra,
Megtar-tó - ja, táp-lá - ló - ja, Id-vez légy E - gek' Ki-rá - lya!

Papp Géza megjegyzése szerint a dallam ismeretlen eredetű. (A XVII. század énekelt dallamai RMDT II. Bp. 1970.) A benne lüktető mazurka ritmus -bár éneklünk ilyen dallamokat, hogy csak a legismertebb, Bartók Béla által Vésztőn gyűjtött, *Hej Vargáné* kezdetűre utaljunk – külső hatásként érkezett a magyar hagyományba.

Tempo giusto. ♩ = 92-96. Muz. Fo.774b).Vésztő, (Békés vm.) 1909. B

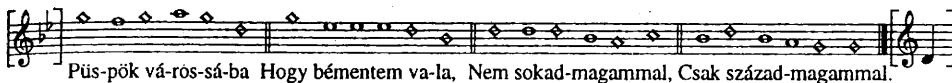
Hej, Var-gá- né ká-posz- tát főz. Kon-tya a- lá ü- tött a gőz;
Hány- ja- ve- ti fa- ka- na- lát: Ki- nek ad- ja Zsu- zsa lá- nyát?

Szólni kell még egy furcsa bizonytalanságról. Vajon a magyar szerző által írt dallam tükrözi-e zenei gondolkodásunkat, hagyományunk melodikai és ritmikai jellegzetességeit? A spirituálék stílusában írt dallam, vagy a jambikus verseléshez illő felütéses ritmika – bár szerzőként magyar név olvasható a dallam felett – saját zenénknek tekinthető?

A fenti példák arra figyelmeztetnek, hogy énekeskönyvünk magyar zenei jellegzetességeinek felismerése bonyolult feladat. Nem állapíthatjuk meg egy szűkebb anyagról sem a tiszta, jellegzetes magyar eredetet. Ennek ellenére a 92 dallam mégis képviseli énekeskönyvünkben a magyar zenét, úgy, ahogy ezt Kodály Zoltán szemléletes képével *Mi a magyar a zenében?* c. tanulmányában 1939-ben megfogalmazta: „Általában egy zenedarab magyarságának sokféle fokozata lehet. Mint mikor a bort vízzel keverik: erős bor még kétannyira hígítva is borizú, másrészt vegyi elemzés kimutathat néhány csepp bort olyan vízben is, melynek már semmi boríze.” (Visszatekintés, Bp. 1964.)

A fenti munkában Kodály Zoltán a magyar zene jellegzetességeit a magyar népzene ősi rétegéből mutatja ki. Elsőként két elvet említ: *Az egyik az ötfokúság, a másik a párhuzamos szerkezet.* Megtaláljuk-e ezt énekeskönyvünk anyagában?

523. énekünk forrásaként Pálóczi Horváth Ádám, Ötödfélszáz énekek c. 1813-ban kiadott gyűjteményét olvashatjuk. Ott, Rákóczy Sámuel, *Püspök várossába...* kezdetű éneke. A dallam pentaton, kvintváltó népdalunk első lejegyzése. Bővebb információt a Magyar Népzene Tára X. kötetében találhatunk, ahol a Kodály, Kászonimpéren gyűjtött, *Azhol én elmegyek* dalunkat és a 117. típus gazdag változatköreit is megismerhetjük.

Ilyen pentaton, kvintváltó népdalunk szól még, átköltött szöveggel az 532., 535. sz. alatt is.

A XVI. sz. históriás énekeinek gyökere népzenénk legrégebbi világáig, a siratókig vezethető vissza. Sirató stílusú népdalunk, népénekünk az 551-es. Zsoltározó dallamot is találunk énekeskönyvünkben. Az 537-es ének dallamát Vikár Béla gyűjtötte a XIX- XX. sz. fordulóján, majd Kodály jegyezte le Gyergyóújfaluban, 1910-ben. Régi dudadallamaink ún. kis kvintváltó szerkezete tűnhet fel a *Ne szállj perbe énvelem* (412.), vagy a *Felvirradt az Isten napja* (534.) kezdetű énekünkben. Az új stílusú magyar népdal szerkezeti jellegzetességeire is felfigyelhetünk pl. a 48. vagy 437. énekünk megszólalásakor.

Amint ez a néhány példa is mutatja, énekeskönyvi anyagunkban jelen vannak a magyar népzenében kimutatható zenei sajátosságok. Itt kell megfogalmazni azt a véleményünket is, hogy bár szép törekvés dallamainknak a népzenéből történő *frissítése, gazdagítása*, a választások nem mindig szerencsések. Említettük már a népies műdal eredetű ivónótát.

Az 541-es töredék-dallam sem jó képviselője gazdag és értékes népzenénknek. Az 534-es ének dallamában a *Csillagoknak teremtője* kezdetű népdalra ismerünk. A dallam vége azonban érthetetlen módon egy másik népdalunk záró sorát veszi át. Sajnálom ebben az esetben is az elmaradt ismert, régi szép szöveget. Az új szövegek pedig nem egyenrangú társai a dallamoknak. Egyetértek Ferenczi Ilonának, a 130. ének szövegére utaló megjegyzésével, kritikájával. (Lelkipásztor, 1993. 10.) Sajnos parlando dallamaink stílusos gyülekezeti éneklésében sem bízom egyelőre, mint pl. a korábban említett szép csíki dallam (537.) megszólalásában.

Ad-e a korábban idézett Kodály tanulmány további segítséget a magyar zenei jellegzetességek megismerésében? A már említett *Mi a magyar a zenében* című írásban ezt olvashatjuk: „*Mint a nyelve: a magyarnak zenéje is szűkszavú, lapidáris. Kis terjedelmű, nagy súlyú remekművek sora. Párhangnyi dallamok, mintha kőbe vésve álltak volna századok viharát. Oly végleges formájuk, mintha nem változtak volna ezer év óta.*”

A 173. énekünk jelölt forrása az 1774-es Debreceni énekeskönyv. Csomasz Tóth Kálmán *A XVI. sz. magyar dallamai* c. munkájában (RMDT I. Bp.1958.) láthatjuk azonban az ennél jóval korábbi, *Cantus Catholici* -ban való 1651-es első megjelenését. Gyönyörű karácsonyi dallamunkra ráillik Kodály Zoltán jellemzése. Három sor építkezése szép egyensúlyt teremt. Kvart hangterjedelemben *szó* és *do* között felfelé mozdul az első sor, majd *lá* hangon megáll. Kvart hangterjedelemben *mi* és *ti* között ereszke-

dik le a második sor. A két, egymásnak ellentmondó történést oda-vissza skálaszerű megismétléssel összefoglalja a harmadik sor.

Szép ka - rá - csony ün - ne - pén, Csil - lag - fé - nyes
es - té - jén Jé - zus jött el sve - le a re - mény.

Dallamunkat Erdélyben kántálók, regölők is éneklik. Énekeskönyveink dallamainak komoly próbája az, hogy mennyire terjed el a nép ajkán és szólal meg egyházi alkalmaktól függetlenül is. Szendrei Janka–Dobszay László–Rajeczky Benjámin munkája, a *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben*, (Bp. 1979.) 220 hagyományban rögzített változatát ismeri 164 sz. énekünknek. Amint a szerzők írják: „A magyar dallamtörténet egyik legbecsesebb emléke...” ez a dallam. Dobszay László–Németh István: *A magyar népének népzenei felvételeken* c. hangzó gyűjtemény 211. száma alatt hallhatjuk szép középkori dallamunk 1960–70-es népének-felvételeit. Folytathatnánk a sort a *Cantio Optima*, Bornemissza Péter versének szép, veretes dallamával, (322.) Balassi Bálint könyörgésének gyönyörű énekével (404.), vagy a *Gondviselő édes Atyám* kezdetű szép, lefelé ereszkedő dallamunkkal (346.).

Aztán jöhetnek azok a dallamok, ahol a bor, azaz a magyar zene íze már csak sejtethető, mégis magunkénak érezzük őket, legyen akár idegen eredetű is. Talán a visszatérő szerkezet ismertsége (233. szlovák eredet) a vágáns ritmus kedveltsége (405. gregorián eredet), a Volta lüktetés elfogadottsága (189., 222.) is hozzájárult e dallamok népszerűsödéséhez. Énekeskönyvünk 23 magyar szerző által írt dallamot tartalmaz. XVI. sz.-i mesterektől ma is közöttünk élő zeneszerzőkig, muzsikusokig, évszázadokat ível át a névsor. A kritika néhány kompozíciót feleslegesnek, színvonaltalannak tartva áteresztene egy képzeletbeli rostán. Az idő és a gyakorlat azonban elvégzi majd ezt a válogatást. Az anyag nagyobb fele bizonyára értékes, szép magyar egyházi dalként szolgálhatja a gyülekezeti éneklést Isten dicsőségére.

Milyen tanulságot adhat ez a vizsgálódás, melyet a Magyarországi Evangélikus Keresztény Egyház 1982-es kiadású énekeskönyvének dallamai között végeztünk? Mindenekelőtt azt, hogy énekeskönyvünk gazdag magyar énekkincset tartalmaz. Kodály Zoltán idézett megfogalmazására visszautalva, lehet ez az énekkincs a protestáns, evangélikus lélek tükré. Őrzése, ismerete, megbecsülése szép feladatunk. Az is tanulság, hogy a dallamok természetes igényű bővítését a régi értékek nagy tisztelete mellett alapos körültekintéssel, a keresztyéni buzgóság mellett a lehető legnagyobb szakmai és esztétikai felkészültséggel szabad csak végezni.

Ha évszázados értékeinket jobban ismerjük, becsüljük, szeretjük, akkor majd egy elkövetkezendő ifjúsági tábor zenei meditációjában talán megszólalhat szívünkben egy-egy magyar dallam is.

Írott és hangzó források a vizsgált dallamokhoz

41. *számú ének* Csomasz Tóth Kálmán: *A XVI. sz. magyar dallamai* Bp. 1958. 130. (A későbbiekben RMDT I.), Szendrei Janka – Dobszay László – Rajeczky Benjámin: *XVI-XVII. Századi dallamaink a népi emlékezetben* Bp. 1979. 4 változat (A későbbiekben SZDR), Dobszay László – Németh István: *A magyar népzene népi zenei felvételeken* Bp. 1997. 322. (A továbbiakban MNMF)
47. RMDT I. 186. SzDR. 1 változat, MNMF 318.
48. RMDT I. 213. Kodály: *A magyar népzene példatára*, szerk.: Vargyas Lajos Bp. 1973. (A későbbiekben K-V) 391, 409, 424,
50. Papp Géza: *A XVII. Század énekelt dallamai* Bp.1970. (A későbbiekben RMDT II.) 171. SzDR 6 változata, MNMF 410.
66. Kapi Gyula kompozíciója
71. Sulyok Imre kompozíciója
77. RMDT I 23. SzDR 5 változat MNMF 309.
79. RMDT I.196.SzDR 1 változat MNMF 321.
80. RMDT I. 172.
88. RMDT I. 36.
91. RMDT II. 21
92. RMDT I. 118. SzDR 13 változat, Szomjas-Schiffert György: *Hajnal vagyon, szép piros...* Bp.1972. MNMF 213.
101. Csak az énekeskönyvben megadott forrás
106. Fasang Árpád kompozíciója
127. Sulyok Imre kompozíciója
129. RMDT I.44, RMDT II.103. SzDR 6 + 7 változat, K-V 44.o. Hungarian Folk Music 1964, MNMF 209
130. Bereczky-Domokos-Olsvai-Paksa-Szalai: *Kodály népdalfeldolgozásainak dallam-, és szövegforrásai* Bp. 1984. (A későbbiekben BDOPSz) 345.
158. RMDT II. 319. SzDR 2 változat MNMF 454.
164. RMDT II. 1. SzDR 30 változat *Magyar Népzene Tára* II. Bp. 1953 (A későbbiekben MNT) MNMF 211.
168. Csak az énekeskönyvben megadott forrás. Zsasskovszky-Tárkányi: *Katolikus egyházi énektár*. Eger 1855.
173. RMDT I.129. SzDR 2 változat MNMF 336.
175. Csak az énekeskönyvben megadott forrás
179. RMDT I.182. SzDR 6 változat MNT.II.32. MNMF 204.
189. Csak az énekeskönyvben megadott forrás
191. RNDT II.179. Lajtha László: *Sopron megyei virrasztó énekek* Bp.1956. 77-78.
208. Csak az énekeskönyvben megadott forrás
222. RMDT II.36.
229. RMDT II. 253. SzDR 1 változat MNMF 443.
230. RMDT I.84
233. RMDT II.321
234. RMDT I.7. SzDR I. 66 11 változat MNMF 330.
235. RMDT I.121. SzDR I 120-121 14 változat MNT II. 152, 57-58, 61-68, MNMF 214.
258. RMDT I. 171.
261. RMDT I. 15. SzDR I/235. 5 változat Kodály Zoltán: *Árgirus nótája Visszatekintés* Bp.1964. Lajtha: *Sopron megyei virrasztó énekek* 163. Dobszay: *A magyar dal könyve* Bp.1984. 562.
275. RMDT I.127.
276. RMDT I.93. SzDR 1 változat MNMF 348.
309. RNDT II.62. SzDR II/62a 2 változat
322. RMDT I.103. Dobszay : *A magyar dal könyve* 567.
346. Hasonlóság a RMDT I.106. Ezen túl az énekeskönyvi forrás.
363. RMDT I.46. SzDR 14 változat Lajtha: *Sopron megyei virrasztó énekek* 101-105 MNMF 312.
365. RMDT II. 120.
366. RMDT II.303.
372. RMDT II.351.
378. RMDT II 356.

379. Csak az énekeskönyvben jelölt forrás
398. Szokolay Sándor kompozíciója
401. Trajtles Gábor kompozíciója
403. RMDT I.27.
404. RMDT I. 18. SzDR 15 változat MNNF 304.
405. RMDT I. 63. SzDR 1 változat MNNF 333.
408. Berecz Imre kompozíciója
412. RMDT I. 232. SzDR 4 változat MNNF 338.
414. Csak az énekeskönyvben jelölt forrás
415. Kapi Gyula kompozíciója
420. Csak az énekeskönyvben jelölt forrás
422. RMDT II. 312. SzDR 1 változat
430. Kálmán Farkas kompozíciója
431. Csak az énekeskönyvben jelölt forrás
432. Sulyok Imre kompozíciója
437. Csak az énekeskönyvben jelölt forrás
464. Dóka Zoltán kompozíciója
472. Rezessy László kompozíciója
494. Zsasskovszky-Tárkányi: *Katolikus egyházi énektár* Eger, 1855.
511. Csak az énekeskönyvben jelölt forrás
516. Csak az énekeskönyvben jelölt forrás
523. Pálóczi Horváth Ádám: *Ötödfélszáz énekek* Újabb kiadás Bartha-Kiss, Bp.1953.250. (A későbbiekben PHÁ) MNT X.568-616.
527. Rezessy László kompozíciója
528. MNT I. 411.
529. MNT II. 105.
531. MNT II. 878.
532. MNT II. 141.
534. BDOPsz 407, 163.
535. K-V 62.o.
536. Kodály Zoltán kompozíciója
537. Dobszay: *A magyar dal könyve 277.*
538. MNT II. 918.
539. PHÁ 341. MNT III. 104-106
541. Torz dallam. Dobszai: *A magyar dal könyve 154 és 219.*
542. Kodály Zoltán kompozíciója
545. Csak az énekeskönyvben jelölt forrás
546. MNT II. 551.
547. MNT II. 561.
548. Az énekeskönyv forrása, MNT II.395.
549. Az énekeskönyv forrása
550. Énekeskönyv forrása, MNT II. 595.
551. Paksa Katalin-Németh István: *Magyar népzenei antológia IV. Hanglemezalbum dallamai* Bp. 1994. 73. Ugyanitt hanglemezen, vagy MNNF 661.
569. Vándor Gyula kompozíciója
573. Vándor Gyula kompozíciója
577. Győri János Sámuel kompozíciója
578. Bonkáló Éva kompozíciója
581. Gárdonyi Zoltán kompozíciója

LÁZÁR VIKTÓRIA

„Ez a Jézus senkinek se jó –
Elveti angol és zsidó”¹

William Blake Jézus képe

A Fiúnak ajánlom

A felvilágosodás ellenhatásaként több mű is született a romantika korában, amelyben a szerzők a történeti Jézust próbálták integrálni saját rendszerükbe (Schleiermacher: *A keresztény hit* (1825), Coleridge: *Egy kereső lélek vallomásai*). Karl Barth ezt írja a romantikusok erőfeszítéséről: „A valóság történeti, objektív eleme, az Úr Jézus problémás gyerek (Sorgenkind) a teológus számára; még pedig olyan problémás gyerek, aki tiszteletet érdemelne, és valamelyest meg is kapja, de attól még problémás gyerek marad.”² Tegyük hozzá, a romantika művészei számára még problematikusabb Jézus személye: nincs köztük olyan, aki ne állna meg „meghallgatni” őt, követőivé csak kevesen válnak, sokan tisztelik őt – érezve, hogy kivételes, velük rokon személyiséggel találkoztak – de ez a tisztelet már a saját rendszerükbe illesztett, a maguk módján értelmezett Jézusnak szól.

William Blake, angol költőt és rézmetszőt (1757-1827) a magyar irodalomtörténészek a preromantikusok közé sorolják, de ez inkább csak a születési évszám miatt érvényes, mert Blake eszméinek, stílusának, művészi hitvallásának nem voltak közvetlen követői. T. S. Eliot ezt írja róla: „Ez a minőség nincs meg semmiben, ... ami egy korszak vagy egy divat kóros voltát példázza; csupán azokban a dolgokban van meg, amelyek az emberi lélek lényegi betegségét vagy erejét tanúsítják.”³

Először a preraffaelita festők tartották őt követendő példaképnek akvarelljei és rézkarcai alapján. William Blake ugyanis ugyanúgy hagyománytörő volt a maga korában azzal, hogy képein határozott kontúrokat⁴ rajzolt, mint a fél évszázaddal később alkotó preraffaeliták (D. G. Rossetti, W. H. Hunt stb.) visszatérve a Raffaello előtti festő- és rajzstílushoz.

Blake nem csak festőként, rézmetszőként és könyvnyomtatóként alkotott (ez utóbbiban a preraffaelita William Morris lesz majd a követője, aki az angliai szecesszióban az iparművészetet kelti fel Csipkerózsika-álmából), hanem költőként is. Magyarországon főleg *Az ártatlanság dalai* és *A tapasztalás dalai* című kötetei ismertek, prófétai írásainak és

költevényeinek többnyire még csak részletei jelentek meg magyarul.⁵ Nincs meg a teljes fordítása annak a versének sem, amely vizsgálódásunk alapját szolgáltatja – *Az Örökkévaló Evangélium*.

Az *Örökkévaló Evangélium* (kb. 1818) nem egy szerves költemény. Egymás mellé logikusan illeszthető töredékekből áll, de ezek sorrendje vitatható. Más a kritikai kiadás (szerk. D. V. Erdman⁶), és a Keynes-féle kiadás⁷ szövege: noha a fő részek meg-egyeznek, néhány rövidebb „versszak” tekintetében (helyükben, vagy egyáltalán a vershez tartozásukban) eltérnek egymástól. A klapancia hatást keltő páros rímekkel megírt vers ironikus hangneméhez illik is ez a fajta kétértelműség: „S hol fehéret olvasok, te látsz feketét.”

Dolgozatom első felében e vers alapján kívánom megvizsgálni, milyen *nem* volt Blake Jézusa, majd a második részben azt (segítségül híva Blake más, ún. „prófétai” műveit is), hogy milyen *volt* ez a Jézus és mit képviselt a költő számára.

Szeretném előrebocsátani, hogy sem teológiai, sem dogmatikai szempontból nem minősítem William Blake Jézus-képét. Mivel egy költőt és műveit tárgyaljuk, ezért saját rendszerén belül irodalomtudományi szempontok szerint kell megvizsgálnunk.

I.

1.

„Alázatos volt-e, vagy bármi tette
Jézusnak alázatot mutatott-e?”

Blake verse agresszív hangvételével lázad a konvencionális vallásosság Jézus-képe ellen – s mint ilyen, nem egyedülálló Blake költészetében. Az intézményes vallás által a maga képére formált Jézus „alázata”, „gyöngédsége”, „szüzessége” és „engedelmessége” azért irritálja Blake-et, mert felismerte, mennyire manipulálható ezekkel a szövegkörnyezetükből kiragadott fogalmakkal a hívók serege.

Blake szerint Jézus már gyermekként sem volt alázatos, amikor megszőkött szüleitől, akik háromnapos keresés után végre megtalálták, s kétségbeesett kérdésekre csak ezt válaszolja: „Földi szülők nem kötnek engem / Atyám dolgait kell cselekednem.”

Amikor később a farizeusok titokban felkeresték éjjel, akkor sem volt szelíd és alázatos: „Büszke volt, pénzt el nem fogadott.” Az alázat a megalkuvás jele lenne, az Antikrisztus tulajdonsága, aki – Jézussal szemben – pontosan megfelel az emberi elvárásoknak: „Lett volna csúszó-mászó Antikrisztus, / Kedvünk kereste volna, annyi biztos”.

De Blake még tovább megy:

*„Alázat: Kétség; tép, nyomorgat,
Kiolítja a Napot s a Holdat,
S tüskés szárai elfödik
A lélek drágaköveit.”*

Blake terminológiájában a kétség kulcsfogalom. Alapvetően a felvilágosodásnak arról a jelszaváról van szó, ami Blake-et egész életében indulatos kifakadásokra ragadtatta, mert aki kételkedik, az látni akar, aki pedig csak a szemének hisz, az a magasabb rendű igazságokat nem ismeri fel:

*„Az élet a Lélek Őt Ablakán át
nem látja, csak torzult világát,
S hited lesz egy hazug világ,
Ha csak szemekkel s nem szemedén át
Látod, mit az éj ad s elvesz az éj,
Míg fényárban a lélek álma mély.”*

Blake 1795-ben készült festményén: *Jézus megjelenik az apostoloknak feltámadása után*, minden tanítványa arcra borulva imádja a Feltámadottat, kivéve Tamást, aki tágra nyitott szemmel nézi Mesterét. Nem véletlenül tartották a felvilágosodás apostolának a kételkedő Tamást. És ezért vádolja földhözragadtsággal a felvilágosodás angol filozófusait, Newtont és Locke-ot, aki szerint értelmünk és felismerésünk egyetlen forrása az érzéki tapasztalat. Blake így ír a Milton c. költeményében:

*„... imé jövök ... Ihlet fölségében,
Hogy elvessem Bacont és Newtont s Locke-ot
Albion tetejéről,
hogy letépjem piszkos gunyáit és Képzletbe
öltöztessem,
Hogy ellökjem a Költészettől mindazt,
ami nem Sugalom.”⁸*

Ezt írja Thomas Buttsnak 1803 áprilisában kelt levelében: „... lehet, hogy a Kétely Kedvességből fakad, de a Kételyek mindig veszedelmesek, Különösen, ha Barátainkban kételkedünk. Krisztus nagyon határozott ezen a ponton: »Aki Nincs Velem, az Ellenem Van.«⁹

Láthattuk tehát, hogy az alázat Blake-nél nem más mint kétség,¹⁰ a kétség pedig mindenféle szellemi látásnak, az ihletnek és a képzetnek az ellensége. De a kétség áttevődhet az alkotói folyamatról magára az alkotói módszerre is, amennyiben a művész nem ragaszkodik látomásához, amelyet határozott körvonallal meg is tud jelezni: hiszen a „Próféták is leírták, hogy amit ők látomásaikban láttak imaginatív és halhatatlan érzékeikkel (akárcsak az apostolok), azok nem párafelhők vagy semmik, hanem olyan rendezett és aprólékosan kidolgozott alakok voltak, amit halandó és múlandó természet soha nem tudna létrehozni.”¹¹ Mert aki világos és egyértelmű kontúrok nélkül alkot, az „kiolt és összemos”, mivel „egyetlen karakter vagy kifejezés sem létezhet határozott körvonal nélkül” ... „Hagyjuk csak ki ezt, és magát az életet hagyjuk ki; minden káosszá válik újra, az Örökkévaló Vonalát még azelőtt kell felrajzolniunk, mielőtt ember vagy állat létezett volna.”¹²

Blake számára elvi kérdés volt a módszer (ezért készítette saját kezűleg metszeteit és könyveit), ezért haragudott azokra az alkotókra, akik a természetből alkottak az *emlékezet* által, és nem közvetlen ihletből. „Tiziano lelkülete különösen aktív, ha kétegyeket kell ébreszteni ... és ha már felébresztette őket, könnyen elrabolja a Művész-től látomását, ... akinek így teljesen meggyengül a képzelete.”¹³ A képzelet szerepére írásom második felében még részletesebben kitérek.

2.

„Szűz volt-e Jézus? vagy adott-e leckét
Arról, hogy mi is a Szüzesség?”

Blake számára a szüzesség az élettagadás egyik formája: nem erényt lát benne, hanem egy neurózist, ami további neurózisok forrása. „Ne kapjon szűz nevet a hervadt szentséges ledér, ki csak sóvárog s nem cselekedik! Mert szent mind, ami él.”¹⁴ Az *Örökkévaló Evangéliumban* a házasságtöréssel vádolt asszony történetét eleveníti fel, mert itt újra szembekerül a farizeusok életidegen álszent törvénye az emberi természet szeretetvágyával. „De szégyennek, bűnnek mért nevezik / A Szerelem Szentélyét, hol Isten lakik?” A férfiatól és nőtől elvitatott szabad szerelem, a merev szabályok között paráznasággá, „garázda vággyá” torzul. S a házasságtörő nő is azért kér kegyelmet Jézustól, mert az igazi szeretet parancsát megszegte, és hagyta, hogy a farizeusok törvényei, szabályai félrevezessék.

Amikor a megkövezésre váró nőt elé hozzák, akkor lázad fel Jézus Jehova törvénye s a farizeusok túlzott jósága ellen: „Ha csak Jó vagy – Isten lehetsz, / Vagy farizeus – mást nem tehetsz.” A túlzott jóság, az erkölcsi perfekcionalizmus is lehet ellentéte az emberiségnek, a szellemi befogadásnak, akár a képzelet kibontakozásának is. Eszünkbe juthat itt Hamvas Béla fohásza: „Istenem, Atyám, óvj meg engem a jó emberektől!! ... és a jótettektől és azoktól, akiknek nincsen szükségük Krisztusra, és akik nem tudják, mi a bűn és az alázat, és az elveszettség és a sírás és az éhség és a félelem és a lét megtörése, és nem tudják, mi az, koldusnak lenni, és csak a koldus látja meg az Isten országát, ámen.”¹⁵

Hadd említsek még egy párhuzamos gondolatot a magyar költészetből, egy olyan költőtől, akinek „pere volt az Istennel”, de egyúttal olthatatlan szomjúsággal vágyódott a vele való közösségre. József Attila így ír a *Bukj föl az árból* negyedik versszakában:

„És verje bosszúd vagy kegyed
belém: a büntelenség vétek!
Hisz hogy ily ártatlan legyek,
az a pokolnál jobban éget.”

3.

„Gyöngéd volt-e Jézus? Vagy adott-e leckét Arról, hogy mi is a Gyöngédség?”

Ez a harmadik kérdés Jézussal kapcsolatban, amire Blake egyértelműen nemet mond. Ezt alátámasztandó újra idézi Jézus gyerekkori szökését és válaszát, ahol most a hangsúly az engedelmesség megtagadásán és a szavak keménységén van. Ez a rész jóval rövidebb az előző kettőnél, és sajnos nincs magyar fordítása, ezért nehéz idézni, de négy sor erejéig mégis érdemes lenne megnéznünk egy fontos gondolatot. Blake szerint eredetileg az „Isteni Emberség” (Divine Humanity) és a „Sátáni Önzése”¹⁶ (Satan the Selfhood) együtt léteztek az ember testében. Ezért volt hatalmas dolog, amit Jézus tett, amikor „Ostorral kiverte a kananita kereskedőt / Értelme Templomából, / S testében megkötözte / A Sátánt s minden pokoli seregét”^{*} – mert a saját testében lakozó Sátánt győzte le. A sátáni önzés (Selfhood) egy filozófiai hozzáállás, tulajdonképpen a szenzualizmus, amely tagadja az isteni hatást, s a világot kizárólag az érzékekkel tartja felfoghatónak.

Végül idézzük fel a *Menny és Pokol Házasságához* kapcsolódó egyik *Emlékezetes Ábrándot*, ahol az Angyal és az Ördög párbeszédét olvashatjuk, ami mintegy összefoglalja Az Örökkévaló Evangéliumot:

(Angyal) „Nem Jézus Krisztus szentesítette-e a tízparancsolat törvényét?”

(Ördög) „Ha Jézus Krisztus a legnagyobb ember, őt kell legjobban szeretni. Halld meg hát, hogyan szentesítette a tízparancsolat törvényét. Nem gúnyolta-e ki a szombatot és ezzel a szombat Istenét is? Nem ölte-e meg azokat, akiket miatta megöltek? Nem védte-e meg a törvénytől a házasságtörő asszonyt? Nem tanúskodott-e hamisan, amikor nem volt hajlandó védekezni Pilátus előtt? Nem volt-e kapzsi, amikor tanítványaiért imádkozott, s amikor arra biztatta őket, hogy a port is verjék le lábukról, ha nem akarnak nekik szállást adni? Mondom néked, nincs olyan erény, amely ne szegné meg a tízparancsolatot. Jézus csupa erény volt, s szíve sugallatának engedelmeskedett cselekedeteiben, nem a szabályoknak.”¹⁷

II.

Vizsgáljuk most meg, hogy kit látott Blake Jézusban, milyen volt számára az igazi keresztény és az igazi vallásosság, az Örök Evangélium.

1. Jézus a Képzelet

A Laokoon-csoportot ábrázoló rajzát Blake 1820-ban saját gondolataival írja körbe képvers-szerűen, többnyire szentenciák formájában. Itt találjuk ezt a megvilágosodásként ható mondatát: „Az ember Örök Teste a Képzelet, azaz Isten maga, az Isteni Test: Jézus: akinek mi Tagjai vagyunk.”¹⁸ A Képzeletet, mint az ihlet forrását Blake

mindig szigorúan elválasztotta az emlékezettől, mert ez a természetre támaszkodik. A Laokoon-aforizmák között találjuk ezt is: „... a Természet, aki elrontja, majd elpusztítja a Képzelet művészetét”. S hogy ez utóbbi mennyire elidegeníthetetlen az embertől, azt a Milton c. költeményében olvashatjuk:

*„A Képzelet nem Állapot, hanem az Emberlét maga.
A Szeretetből Állapot lesz, ha a Képzeletről leválik.
Az Emlékezés minden időn Állapot...”¹⁹*

A képzelet más romantikus költők számára is újra felfedezett kincs volt – John Keats így fogalmaz levelében: „Én nem hiszek másban, csak a Szív érzelmeinek szentségében és a Képzelet igazában. Mindennek, amit a Képzelet Szépségként megragad, igaznak kell lennie...”²⁰ Blake egyedülálló abból a szempontból, hogy számára a Képzelet összeforrt Jézussal, egy volt vele – ugyanaz a személy élteti a hívőt, mint a költőt, s ami a hívőnek a hit, az a költőnek a képzelet. Aki kételkedik Jézusban, kételkedik a Képzelet létjogosultságában is:

*„... ok Jézus gyilkosai,
akik tagadják a Hitet s az Örök Életet csufolják,
Kik állítják: a Költészetben a Képzeletet leronthatják
Az Emlékezetből elölvont Természet utánzása által.”²¹*

Az elmúlt években tapasztalható ezoterikus divathullám miatt sokan megkedvelték Blake prófétai, misztikus írásait, melyekben saját maga teremtette istenek, mitológikus alakok küzdenek egymással. Ez valahol természetes is egy olyan korban, amikor az észérvek, a logika és a bizonyíthatóság, kézzelfoghatóság újra lételemünké lett. S ugyan Blake-nek bevallottan voltak látomásai, nem szabad figyelmen kívül hagyunk a fentebb idézett kijelentéseit, melyekben nagyon határozott költői ars poetica és hitbeli meggyőződése fejeződik ki.

1970-ben, Poigny-ban tartottak konferenciát a költői képzeletről. Itt hangzott el Pilinszky János előadása,²² melyben sok közös gondolatot találunk Blake-vel:

„A »teremtő képzelet«, ... amennyiben azt a végső, immár elemezhetetlen egyszerűséget törekszik elérni, ahová ... csak a föltétlen engedelmesség árán találhat haza. ... Az engedelmes képzelet érintkezésbe léphet azzal az abszolút szabadsággal, szeretettel, jelenléttel és otthonossággal, amivel Isten a világot teremtette.”

Ha felidézük, amit Blake a kétségéről mondott, ami ugyanúgy pusztító a hitben, mint a művészi alkotás folyamán (mert kézzelfogható, szemmel látható bizonyosságot akar), meglepődünk, hogy Pilinszky ugyanezt tartja problematikusnak:

„Ha mármost korunkat nézzük: képzeletünk sorsa meglehetősen nyugtalanító és tragikus. ... Eredendő gyöngeségének engedett, amikor a tudományoktól alkalmasint elirigyelte a bizonyosságot. Azóta tükör-életet él, s a stílus bizonyosságában kívánja megélni azt, amit egyedül ... »szemlesütve« szabadna megvalósítania.”²³

2. Jézus követője

Ha Jézus a Képzelet, akkor ebből logikusan következik, hogy követőinek alkotóknak kell lenniük: „Jézus és Apostolai és Tanítványai mind Művészek voltak.” Ez a kijelentés csak első olvasatra meghökkentő. Ha a »művész« vagy »alkotó« szót »kreatívra« cseréljük, hirtelen hihetetlenül »modern« lesz Blake. Hány és hány tanfolyam, könyv, módszer próbálja megtanítani az embereket a kreativitásra, az önálló gondolkodásra – de ezt nem szokás összekötni, vagy logikusan kikövetkeztetni a teremő Istenbe vetett hittel.

A *Jeruzsálem* c. költeményében ezt részletesen ki is fejtí Blake:

„Aki megveti és gúnyolja másban a szellemi tehetséget, azt kevésységnek és önzésnek minősítve: Jézust gúnyolja, adományozóját minden szellemi tehetségnek, melyek a tudatlanságot-szerető képmutató előtt mindig bűnnek látszanak. ... Vállalkozók tehát minden keresztény, amennyire tőle telik, nyíltan és nyilvánosan az egész világ előtt valamilyen szellemi foglalkozásra.”²⁵

Ezért választja Blake *Az Örökkévaló Evangélium* narrátorának Arimáthiai Józsefet, aki szerinte „egyike azoknak a gótikus művészeknek, akik katedrálisokat építettek az általunk sötétnek nevezett korban, ... akire nem volt méltó a világ; így volt ez minden korban a keresztényekkel”.

3. Az Örök Evangélium

Ahogy a természet – mint láttuk – nem lehet az alkotás forrása, úgy a hit sem alapulhat természetes valláson. („Nincs Természetes Vallás”, „There is No Natural Religion” címmel Blake tételesen is kidolgozta ezt az állítását.) *Az Örökkévaló Evangéliumban* Jézust Kajafás vádolja a Tízparancsolat megszegésével. De ugyanő mond ítéletet Jézus felett a *Jeruzsálem* soraiban, ahol még egyértelműbbé válik, hogy Kajafás a „természetes vallás” papja:

„ ... A vallás kereke.
 Feleltem sírva: »Ez Jézus parancsa,
 E mindent sújtó, gyilkos, szörnyű kard?«
 Felelt: »Jézus meghalt, mert küszködött
 E kerék forgása ellen, a neve
 Kajafás, halál homályos hírnöke
 S minden bűnnek, bánatnak, büntetésnek
 Természet ellen: s ez a Természetes Hit!«”²⁷

Ennek a „természetes hitnek” mond ellent Jézus és az általa képviselt értékek, hiszen – Kajafás is ezzel vádolja – jobban tisztelte az embert, mint a szombatot, nem volt elég alázatos ahhoz, hogy elfogadja a farizeusok felsőbbtségét, és ahelyett, hogy ítélt volna, megbocsátott: „Jézus szelleme az állandó bűnbocsánat.”²⁸

Az „örök evangélium” kifejezés eredetileg a Jelenések könyve 14. részének 6. ver-

sében olvasható: „És láttam, hogy egy másik angyal repül az ég közepén: az örök evangélium volt nála, és hirdette azoknak, akik a földön laknak, minden népnek és törzsnek, minden nyelvnek és nemzetnek.” Ezt tartja Blake a legősibb és -egyetemesebb szövetségnek, ami az egész emberiséget összeköti, mert átöleli mindazt, ami az ember számára nélkülözhetetlen: „Jézus evangéliuma nem Allegória, hanem Minden Létezőnek Örök Látomása vagy Képzete.”²⁹ Itt ér össze újra Blake hitről és művészetéről alkotott hitvallása.

Milyen volt William Blake Jézusa? Minden, ami ihlet, szeretet és bűnbocsánat, és semmi, ami képmutatás, kényelmes, konvencionális vallásosság. Forradalmár volt – de az emberek gondolkodásában akart radikális változást elérni. És ez kényelmetlen. Ezért választottam írásom címéül *Az Örökkévaló Evangélium* e két sorát: „Ez a Jézus senkinek se jó – elveti angol és zsidó.”

Befejezésül álljon itt Blake hitvallása, amely emelkedett hangnemével éles ellentétben áll *Az Örökkévaló Evangélium* nyugtalanító agresszivitásával, noha tartalmában nagyon is harmonikusan egészíti ki azt.

„De én nem ismerek más kereszténységet, sem más Evangéliumot, mint testnek is, léleknek is szabadságát, hogy a képzelet isteni művészetét gyakorolják – mert a képzelet az örök-igaz világ, melynek a tenyészet csak halvány árnyéka, és melyben örök képzeleti testünkben élünk majdan, amikor ez a tenyésző, halandó test nem lesz többé. ... Unszollak benneteket Jézus nevében! Mi más az ember élete, mint művészet és tudomány?”³⁰

Jegyzetek

- ¹ William Blake: *Az Örökkévaló Evangélium*, fordította: Képes Géza.
- ² Karl Barth: *Die protestantische Theologie im 19. Jahrhundert*, Zürich, Evangelischer Verlag, 1947. 412-413. old.
- ³ T. S. Eliot: William Blake, in: *Káosz a rendben*, Gondolat Kiadó, 1981.
- ⁴ A „Mindenható vonala”, a kontúrok világos jelzése Blake-nél elvi kérdés. Erre később még visszatérünk.
- ⁵ William Blake: *Versék és próféciai*. Válogatta és szerkesztette: Szenczi Miklós. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1959. Ahol más utalást nem teszek, ott én is ebből a kötetből idézem a magyar fordítást.
- ⁶ *The Prose and Poetry of William Blake*, 1965.
- ⁷ *The Complete Writings of William Blake*, szerk. Sir G. Keynes, 1957.
- ⁸ Milton, 269. old.
- ⁹ To Thomas Butts, April 25, 1803. In: Keynes, 866. old.
- ¹⁰ Fontos itt megjegyeznünk, hogy Blake számára igenis fontos és pozitív tulajdonság volt az alázat, csak éppen nem a „farizeusi” értelemben. *Az Örökkévaló Evangéliumban* idézi Jézus szavait („Tanuljátok meg tőlem, hogy én szelid és alázatos vagyok.”) az alázatról szóló részben. A vers angol fordításban itt viszont nem a »humble« szó szerepel (a »humility« melléknévi alakja), hanem a »lowly in heart« kifejezés. A már korábban idézett sor folytatása:

„Büszke volt, pénzt el nem fogadott,
Írástudókra nem sokat adott.
Művészettel formálta szavait:
»Kövess: szívem alázatos, szelid,
Kapzsiság hálója így nem fenyeget,
S Falánkság csapdája nem árt neked.«”

- ¹¹ *Descriptive Catalogue*, Number III. *Sir Jeffrey Chaucer and the nine and twenty Pilgrims on their journey to Canterbury*. Keynes, 607. old.
- ¹² *Descriptive Catalogue*, Number XV. *Ruth*. — *A Drawing*. In: Keynes, 617. old.
- ¹³ Idézi: Kathleen Raine: *William Blake*, Thames & Hudson, London 1970. 25. old.
- ¹⁴ *A szabadság éneke*, ford.: Nagy László,
- ¹⁵ Hamvas Béla: *Karnevál* – I-II. Magvető Kiadó 1985. II. kötet, 563–566. old.
- ¹⁶ Itt nem arra a tulajdonságra utal Blake, amivel a másokét kívánjuk: az a »selfishness«. A »selfhood« inkább jelent önmagáért valót, önmagára támaszkodót, de mivel a magyar fordításban is az »önzés« szó szerepel, én is ezt használom jobb híján.
- * Saját fordításom
- ¹⁷ Fordította: Szenczi Miklós
- ¹⁸ *The Laocoon Group*, Keynes, 580. old.
- ¹⁹ Fordította: Tóth Eszter
- ²⁰ Keats levelei, Válogatta, fordította: Péter Ágnes, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999. 31. old.
- ²¹ *Milton*, 270. old.
- ²² „A »teremtő képzelet« sorsa korunkban” címmel. Megjelent: Pilinszky János *Összegyűjtött versei*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987. 75-77. old.
- ²³ uo.
- ²⁴ *Laocoon*, Keynes, 582. old.
- ²⁵ *Jeruzsálem*, 296. old.
- ²⁶ *Joseph of Arimathea*, Michaelangelo képe nyomán készült metszet; a szöveg a kép alatt olvasható. (1773)
- ²⁷ *Jeruzsálem*, 296. old.
- ²⁸ *Jeruzsálem*, 272. old.
- ²⁹ *A Descriptive Catalogue*, Keynes 638. old.
- ³⁰ *Jeruzsálem*, 295. old.

Anna-Maija Raittila versei

Bede Anna fordításában

Anna Maija Raittila a magyar irodalom kiváló finn fordítója. Hazájában is népszerű, közismert, sok kötetes költő. A Diakonia 1980-ban, 86-ban, 92-ben és 93-ban közölte verseit.

1928-ban született Joensuu-ban. Gimnáziumi evangélikus hitoktató 1976-ig, első verseskötetének megjelenéséig, mely tíz kiadásban látott napvilágot.

Azóta szabad író és fordító. Magyarból számos költő és író: Ady Endre, Pilinszky János, Mészöly Miklós, Konrád György, Móra Ferenc, Sütő András, Illyés Gyula, Túrmezei Erzsébet és mások köteteit fordította, s több magyar antológiájában vagy ötven költőnk hangját megszólaltatta.

Gyakran járt Magyarországon és Erdélyben.

A MEGVÁLTÓ ÉS MAGDOLNA

*A finn ősz erdejében az Úr Jézus
egy fekete ruhájú, kontyos leánnyal
találkozott.*

*Már nem nyílt virág, csak a nyárfák
rezegtek sóváran, fázósan,
mint a hajadon szíve.*

*Fákon és földön halódó lombok
lángjai lihegték.*

*És a Mester ruhája fehér,
arca magas, mint a júniusi ég,
meleg tenyere a leány vállát érintette
s a fájó test beléremegett,*

*erein átzúdultak
az elszalasztott évek,*

*hófúvás szele, sugarak játéka, cinkék dala,
parti sötétből a gyöngyvirág levélcsövecskéi
patak-kavics, tó-iszap, nagy vizek villogása.
Imé fölkel a Fény, a liget kinyílott,*

*feldalolt! Hullámok ölelik Magdolna nyakát...
Hajcsárúton, hideg sárban patanyomok,
barmok párája, émelyítő szaga,
sásnak mély zúgása, darvak krúgatása,
ember sírása.*

EZ AZ ÚT

*Tedd csak a talpad erre az útra
a sárga őszi partra.
Lépésedtől a gyalogútról
madárraj csap fel.
Nem látják szárnyuk ragyogását,
csak Ő, ki a szárnyakat olvasni tudja,
ki írni tudja,
Ő látja csak.*

*Ti szürke szárnyak,
bennetek van az úthoz erő, s az irány,
messzi tengerek méz illata,
sziklarés menedéke.
Nem tudjátok, csak útra keltek,
amikor a leghidegebb és legsötétebb nap felkél,
úttalan utakon,
ahol az út már beteljesedés,
minden szárnycsapás
megérkezés,
merre csak mertek szállni, szürke szárnyak.*

FEKETE HARKÁLY

*Kiáltás hasított a hófúváson át
Csőr-kard csörrent a kéreg alá.*

*Befűtta az utakat a hó
nem látunk most messze
nem látunk szívtől szívig
Fekete harkály, éles láng
aggódón dobogó;
Fülelni kell a gyökerekben
s a föld mély hálózataiban*

*a férgek jeges odvaiban
Szív kell hogy dobogjon a hótorlaszok alatt.
Kezünkkel arcunk előtt
várni kell a barlangokban
a szélre. A csönd nyíló barázdáira.
A déli tenger hordta magokra.*

HEGYEN

*Szakadék szélén nőtt virágnak
fohásszá kell válnia
ha senkije sincs
még olyan sem
ki véletlenül arra járna
hogy letapossa vagy letörje*

*Otthonomnak add a szikla szorítását
s erőt hogy virágozzak virággal
Otthonomnak add
s tedd egészen enyémmé
a perzselő s csak egyszer virágzó
élet veszélyét.*

MÉLY FOLYÓ

*Semmi sem marad meg bennem
Oly sokáig csak álltak helyükön a partok
s most nekiiramodnak túlcserdülnek.
Honnan hirtelen e kezek lábak szemek
segélykiáltások fojtott sírások?
Hol a kásás hó, annyi télnek hava?
Semmi sem marad meg bennem.
Partjaim elrohannak,
körém futnak az árkok.*

*Te mély folyó!
Hogyan törsz rajtam át?*

NOVEMBERI LEVÉL

*Ha nevét kimondom korlátokat rajzolok köré
Ő eljön ha az ajtók zárva vannak is Vagy ha ajtóid
nincsenek is oly szegény vagy – az éjszakád
nyitva mint erdő Minden sötétedő köd-
cseppen átsüt a fény – A bodzagallyak
mint dárdák
átszúrják az éjszakát*

Yaşar Kemal elbeszélése

Az új török elbeszélés egyik legnagyobb mestere 1922-ben Hamite faluban született (Adana környéke). Kurd származású. Az iskolát korán félbehagyta, saját bevallása szerint több, mint negyven különböző munkát próbált. Közben fél szemét is elvesztette. A nyomorból az irodalmi tehetség fölemelte ugyan, de az átélt keserű élmények lerakódtak műveiben.

Életének, körülményeinek ismeretében nem meglepő, hogy a népköltészet igen erős hatással volt rá: maga is foglalkozott gyűjtéssel. Többször jelölték Nobel-díjra. Néhány évvel ezelőtt – politikai okokból – Finn-, majd Németországba menekült.

Hatalmas életművéből most csupán azt a két regényt említjük, amely magyarul is olvasható: A sovány Mehmed (ford.: Koryürek Péter, Magvető 1963.) és az Ördögsekerek útján (ford.: Tasnádi Edit, Magvető 1983.) Az alábbi novellában nincstelen gyermekekről olvasunk. Fontos azonban egy lélektani meglátás: a gyermek görcsösen, de másként szégyenkezik, mint a felnőt.

Az ágynemű

Mintha tegnap történt volna.

Abban az évben a középiskola harmadik osztályába jártam, Durmuş Ali barátom pedig másodikos volt. Mindketten pénz nélkül... Otthon, a faluban neki is csak özvegy anyja, nekem is csak özvegy anyám... Saját magukat is nehezen tartották el.

Durmuş Ali abban bízott, hogy majd ingyen kap szállást. Levizsgázott és biztos volt abban, hogy a lehető legjobban megfelelt. Ami engem illet: gyötört a kétség. Hova menjek, mit csináljak? Két éve már, hogy éjszakai műszakban dolgoztam, de az idén nem vettek föl. Iskolásokat a gyárban alkalmazni tilos! Miért tilos? – valahogy nem értettem. Hiszen mostanáig milyen szépen ment: dolgoztam is, tanultam is.

Egy kurus nélkül... Még egy faodú sincs, ahova behúzódhatnék. Egyedül a nagyvárosban teljesen egyedül. Még egy ág sincs, amibe fogózzam. A szívemben kibíráhatatlan keserűség, indulat.

Egy ideig az állomás előtt, az ecetfák tövében éjszakáztunk Durmuş Alival. Aztán ennek is vége lett. Így nem mehetett tovább. Az éjjeliőrök sem hagytak békén. Napközben pedig iskolában voltunk: s féltünk, hogy ellopják az őrizetlenül hagyott pokrócot, ágyneműt. Volt egy hűséges barátom, Yusuf. Nagyon ragaszkodott hozzám. Valahogy megtudta, hogy az ecetfák alatt alszunk.

Egy napon pironkodva kinyögte:

– Ha talán a lapos tetőnkön aludnátok...

Úgy örültünk, mint a bolondok. Ölelkeztünk, puszkoltunk Durmuş Alival.

– Hurrá – fújtatott Ali. – Valahogyan csak megszünök, testvér. Az egy napi uraság is uraság.

Mert az világos volt, hogy a tetőn addig maradhatunk, amíg kezdődnek az őszi esők. Aztán megint Isten kezében!

Az ágyneműt rögtön összekaptuk, odavittük a házhoz. Yusufék a vásártér mellett laktak, egyetlen szobában. A motyónkat szétterítettük a tetőn.

Itt nincsen éjjeli őr, itt semmi sem zavar. Még a tetőn is a család, az apai tűzhely melege...

Ennyi nyomorúság után megint volt hálóhelyünk. Istenem, de szép is az élet!

Esténként, amint bekaptuk a vacsorát, már a tetőn voltunk. Alaposan beburkolóztunk, a takarót az állunkig föl húztuk. Az éjszakák kissé ugyan hűvösesek voltak, de az égen hatalmas, ragyogó csillagokat láttunk. Folyton azokat bámultuk. Voltak olyan esték, amikor az eget teljesen betöltötték a csillagok. Ilyenkor úgy örültünk, mint senki más. Tele voltunk reménnyel. Abban bízunk, hogy a szűkölködés, a szenvedés után beköszöntő szép napok valahogy még szebbek. A remények, a tervek inkább tőlem származtak: én mondogattam. Durmuş Ali hallgatta, jóváhagyta.

Időnként megálltam:

– Nem így van, Durmuş?

– Dehogyan, testvér – felelte. – Sötétségből világosság.

Még ezt a szólást is tőlem tanulta.

A hűvös tető, a csillagfényes éjszakák, az utca reggelig eltartó lármája, reményeink és álmaink: mindez pontosan egy hónapig, november elejéig tartott. Aztán megjött az eső. Átkozott, borús, sötét. Télelő Çukurovában.

Csak éppen hogy felhősödni kezdett, az iskolában máris riadtan bújtunk össze Alival. Egyszerre szakadt föl belőlünk: – Jaj, Istenem, most mi lesz?

Amikor pedig már szemerkélt, úgy éreztük, itt a világ vége. Durmuş Ali hazaszárguldott, a holmit az eresz alá dugta, aztán futva visszatért.

Esős napokon megvártuk, amíg mindenki eltakarodik a környékről. Csak éjfél után mentünk haza – vagyis az eresz alá. Óvatosan befészkelődtünk. Rettentően féltem: hátha meglátja valaki, hogy az eresz alatt hálók. Megölt volna a szegényen.

Durmuş pedig olyan csöndben volt, mintha ott sem lett volna.

Az is előfordult, hogy nem ébredtem föl idejében. Ahogy a szemem kinyílt, látom, hogy a barátom anyja meg a szomszédok már fölkeltek: jönnek-mennek az udvaron. Gyorsan a fejemre húztam a pokrócot, görcsösen összehúztam magam, rejtőztem. Amikor a léptek közeledtek, dermedten lapultam. Végre megszűnt a dobogás. Kipattantam a fészekből, magamra kaptam a ruhát, menekültem. Időnként eszembe villant, hogy öltözés közben talán meglátott valaki. Előntött a forróság, szédültem, egész nap nem bírtam megnyugodni.

Nem vitt rá a lélek, hogy lefekvés előtt megnézzem a motyómat. Talán rosszul lettem volna. Az ereszről bepattogzott az esőcsepp, az ágynemű egyre sárosabb volt.

Egy reggel, amikor megint késve ébredtem, siettemben majdnem összeütköztem a

barátom anyjával. Fehér haj, tágranyílt szem, sajnálkozó tekintet... Elfutottak az évek, de a pillantását még most is magamon érzem. Ha ezer évig élnék, az a tekintet akkor is ugyanúgy szegeződne rám. Az iskolában rögtön szóltam Alinak:

– Többet be nem teszem a lábamat abba a házba.

Elképedt:

– Ugyan miért? Hol akarsz lakni?

– Ott biztosan nem.

– Ne csináld már... hol laksz majd?... de miért?

Hiába erőlködött Durmuş, nem tudott meggyőzni. Néhány napig az állomáson, a váróteremben éjszakáztam. Közben mintha elmúlt volna az esőzés.

Durmuş Ali pedig újra kezdte:

– Testvér, kiterítettem a holmit a tetőre, gyere már vissza!

Szót fogadtam.

Pár nap múlva, egy délután megint szakadni kezdett... mint az özönvíz... Durmuş pattant ugyan, de már elkésett. Úszott az ágynemű.

Ismertem egy szállodát, régebben aludtam ott egypárszor. Szálloda, ugyan – ágról-szakadtak szállása: az Édes Otthon Hotel. Akkortájt nagyon olcsón lehetett lakni. Ágyanként ötven kurus. Bizony, csak ötven kurus!

A főnök látta, hogy az ágyneműt hozzuk. Tíz kurusért megengedte, hogy a folyosón háljunk.

A szűk kis folyosóra két ajtó nyílik. A motyónkat – jobb híján – az ajtók elé terítjük. Lekuporodunk az ágynemű mellé, meg se mukkanunk. A falnak dőlünk, nem mozdulunk, nem is nézünk egymásra.

Éjfél lett. Párna-pokróc szétterítve, karnyújtásnyira. Álmosak vagyunk, kegyetlenül álmosak, mégsem lehet bebújni. Szemünk az ágyneműn, szívünkben a vágy: a nyugodt fekhely, a pihenés vágya...

Félig kábán, félig álomban...

Alulról lépések zaja hallatszott, megtörte az éjfél csöndjét. Kinyitottam a szemem: két fiatal nő tűnt föl a lépcsőn. Vigyázva nyitottak ajtót, nehogy a takarókra lépjenek. A karcsúbb, a magasabb most megfordult. Csodálkozva bámult ránk, aztán bement. Megint kijött, megint bámult. Bement, kijött, bement, kijött. Kíváncsi volt. Végül csak megállt, nem szólt. Most hirtelen hozzám fordult: – Van gyufájuk?

Előkotortam, adtam. Csodálkozva nézett. Rágyújtott, engem is kínált, nem fogadtam el. Nem is erőltette.

– Ez a maguké? – bökött az ágyneműkre.

– A mienk.

– Késő van, feküdjenek már le!

A gyöngö villanfényénél szerencsére nem látszott, hogy a két fekhely csuromvíz.

Én: – Hááát... csöppet sem vagyunk álmosak...

Durmuş Alihoz fordult. Ő már aludt.

Oldalbabóktam, Durmuş fölriadt. Az asszony észrevette, mi történt.

– Jobb lesz, ha lefeküsznek.

– Csurom – kezdte volna Durmuş Ali.

Keményen betapasztottam a száját. Az asszony elképedt.

– Valamit mondani akart a gyerek?

– Összehord hetet-havat...

Olyan dühösen mondtam, hogy az asszony bement a szobájába. Utánanéztem. Jól láttam a karcsú derekát.

Odasúgtam Durmuş Alinak:

– Szép volt ez a nő. Meg jó is.

A szobából az asszony nevetése hallatszott.

Megbántódtam:

– Szépnek ugyan szép, de azért piszok egy fehérnép. Ha nem lenne piszok, mit keresne a hotelban?

Többet nem szóltunk. Ha nem ázott volna el az ágynemű, ha nem lettünk volna elkeseredve, ki tudja, miket pletykáltunk, fantáziáltunk volna.

Azt hiszem, elaludtunk.

Három-négy óra tájban ajtónyikorgásra ébredek. Látom, hogy az asszony hálóingben lemegy a lépcsőn. Hamarosan visszajön, megint megáll előttem. Mindene gyűrött, zilált, a melle csupaszon buggyan elő. A szemében ingerültség, meg az alvás mámorra. Csak néz, néz. Engem bámul – én pedig igyekszem összehúzódni. Dühösen behunyom a szememet, kis ideig úgy maradok. Aztán megint ránézek: mozdulatlanul áll.

– Mit bámul ránk? Az ilyen piszkos disznók persze mindig így bámulnak. Ha nem alszunk is, mi köze hozzá? Miért üti bele az orrát? Mindjárt állon vágom – villant át rajtam.

Az asszony megszólalt:

– Kaphatok egy gyufát?

Előkotortam, adtam.

Kihozta a cigarettáját, rágyújtott. Engem is megkínált. Szívesen elszívtam volna egyet.

– A maga cigarettája nem kell – böktek oda.

Kedves, de azért idegesítő mosoly jelent meg az arcán.

– Ugyan miért, ifiúr?

– Nem vagyok ifiúr. Nem kell. Már az előbb is mondtam, hogy nem kell.

– Tényleg – mondta –, miért is nem fekszenek le? Látom, a holmijuk szét van tértve.

Dadogtam:

– Mi... mi az? Mi baja?

– Nézze, a barátja talán el is aludt. Akkor miért nem fekszenek le?

– Nem alszunk, nem tudunk aludni. Nem bírunk elaludni.

– De hát miért?

Mindjárt odanyúl a pokróchoz, észreveszi, hogy csuromvíz – riadoztam. Elborult az agyam, felüvöltöttem:

– Mert nem fekszünk le, mert nem akarunk lefeküdni!

Az asszony összererezte:

– Az Isten áldja meg, mit üvöltözik? Csak a gyereket sajnálom... Ahogy ott kuco-rog. Összefázik szegény.

Keményen oldalba vágtam Durmuş Alit. A fiú összerezzen, fölriadt.

– Ugrás, fickó – kiáltottam. – Kelj föl! Ahelyett, hogy itt hülyén alszol...

A gyerek nem fogta föl, miért ugorjon. Újra lehunyta a szemét. A feje máris előre-kókad.

Megint oldalba böktem.

De nem mertem fölneézni az asszonyra: biztos voltam benne, hogy a pillantásától meghalnék.

– Indíts fickó, feküdj, ott aludjál!

Durmuş félálomban vakargatta az orrát, aztán ügyetlenül vetkőzni kezdett.

– Igaz is – motyogta –, miért itt aludtam?

Megfogtam a kezét és begyömösöltem a vackára.

Alig hallható hang:

– Juj, de hideg, testvér!

– Feküdj nyugodtan, majd átmelegszel – szóltam rá.

Csak már a nő tűnjön el! Gyorsan levetkőztem, bebújtam, fejemre húztam a takarót.

Egy gúnyos hang:

– Adjon Isten nyugodalmas jóéjszakát!

Becsukódott az ajtó. Belülről vidám nevetés hallatszott. Amennyire csak tudtam, összeszorítottam a fogamat.

Az ágynemű csuromvíz. Rettentően fázom: mintha jég között feküdnék. A pokróc a fejemre; a térdemet hasig föl húzom – egészen összegömbölyödök.

Durmuş Ali ráncigálni kezdte a takarót.

– Figyelj, testvér! Megfagyok. Facsarni lehet...

Én csak lapultam. Összeszorítottam a fogamat.

– Nem hallod, testvér? Mondom, hogy megfagyok.

Dühösen rúgtam le a pokrócot:

– Mi van, fickó? Ha megfagysz, megfagysz. Nyugodj el, gebedj meg!

Ismét magamra húztam a takarót. Jeges reszketés fogott el. Mintha egy fészkalja kígyó tapadna meztelen bőrömrre...

– Testvér, esküszöm, rettentően fázom. Belehalok. Minden csuromvíz. Nem halasz?

Hirtelen kipattantam a vackomból. Felöltöztem. Ali ugyanígy tett. Megint a sarokba húzódtunk. Olyanok voltunk, mint akit tóból húztak ki.

Szívemben pedig ott a félelem: ha megint jön az asszony és megint így lát bennünket...

Durmuş Ali foga vacogott. Én is reszkettem.

Ha most jön az asszony...!

Megmarkoltam Ali karját:

– Gyere, fussunk el a parkig! Legalább fölmelegszünk!

Futottunk a parkig. Az aszfaltút teljesen néptelen volt. Aztán elfutottunk az állomásig. Hallgattuk a szívünk dobogását. Átmelegedtünk ugyan, de amikor az ecetfák alatt megálltunk, újra kirázott bennünket a hideg.

Az állomás előtt forró teát árultak: sokan kortyolgatták. Szinte láttam, ahogy a forró teáscsésze gőzölög. A zsebembe nyúltam... hiába...

Durmuş Ali szintén a teáscsészéket bámulta.

Megfeledkeztem magamról: nagyot sóhajtottam. Ali velem együtt sóhajtott.

A nap ugyan még nem kelt föl, de keleten halványult a sötétség. Összekuporodtunk, reszkettünk.

Ali hirtelen hozzám fordult. Mintha most eszmélt volna:

– Csak azt tudnám, testvér, miért kellett belebújnunk a lucskos ágyneműbe?

Mányoki János fordítása

Jaschik Álmos varázsceruzája – Urai Erikánál

Urai Erika nevét már régen ismertem mint gyerekkönyv illusztrátorét, de személyesen csak akkor találkoztunk, amikor megtudtam, hogy Jaschik Álmos tanítványa volt. Ugyanis többszöri nekirugaszkodással, több művészettörténész kolléga, intézmény és a volt tanítványok összefogásával könyv és kiállítás készült Jaschik Álmos tevékenységéről, iskolája működéséről és tanítványai munkájáról. E munkában a Nemzeti Galéria is részt vett, ahol én dolgozom. Beck Zsuzsa – jelenleg építész – után Urai Erika volt a második, akihez eljutottam, hogy az iskoláról és saját későbbi pályájáról faggassam.

Jaschik Álmos 1920–50 között működő magániskolájának Urai Erika 1946–50 között volt növendéke. Nem is végzett utána főiskolát, egyből fejest ugrott a gyakorlatba, először a múzeumi rajzolásba (a Földtani Intézetben), majd a könyvtervezésbe és -illusztrálásba. Beteljesítette Jaschik elképzelését iskolája elsődleges céljáról, aki elsősorban nem egyedi műalkotások készítésére buzdította növendékeit, hanem gyakorlati tervezésre. A művészetet a mindennapok természetes részévé akarta tenni, s egyúttal kenyeret adni a növendékek kezébe. Jaschik a művészi ábrázolás elsajátítását igen átgondoltan fázisokra bontotta, de a tanulmányokat már kezdettől fogva va-

lami gyakorlati feladat megoldásába öltöztette: a perspektivikus és axonometrikus ábrázolást, a szalagformák ábrázolását (azaz a legösszetettebb térformák leképezését), az anyagok faktúrájának, színeinek érzékeltetését, a színharmonikiák és kontrasztok vizsgálatát, a drapériák plasztikáját, a betűrajzolást – a diákoknak könyvborító, plakát, illusztráció, szalvéta, tapéta, csomagolópapír, könyvjelző, hímzés minta stb. formájában kellett papírra rögzítenie. Az egyéni fantázia mellett figyelembe kellett venniük a nyomdai kivitelezés körülményeit. Nagy fegyelmet követelt a többségében igen fiatal tanítványoktól például az, hogy ugyanazt az ábrát különböző raszterrendszerbe kellett átültetni, és a legkülönbözőbb méretű tollakkal, ecsetekkel szép, kalligrafikus vagy egzakt műszaki jellegű betűsorokat róni. Ez a kettősség jellemezte Jaschik óráit: fantázia és drill együtt. Ezt Urai Erika mind-mind hasznosítani tudta pályáján. Ehhez természetesen az is kellett, hogy a 60-as, 70-es években a könyv külsejére is igényes kiadók működjenek. Urai Erika jó partnerei voltak a Corvina, a Móra, az Európa kiadók.

Urai Erika nem jószántából, hanem külső körülmények miatt nem végzett főiskolát, egyetemem. Művészettörténetet kezdett el tanulni (amit abba kellett hagynia) – nem véletlenül, a Jaschik-növendé-

kek közül sokan lettek művészettörténészek, régészek, restaurátorok, építészek. Ugyanis Jaschik másik nagy célja a gyakorlati oktatás mellett egy széleskörű műveltség átadása volt. Nem könyvízü tudásról volt szó, hanem a régi kultúráknak, a természettudományos eredményeknek, a természeti jelenségeknek az egyéni értelmezéséről, új összefüggések megpillantásáról. A tanítványok egybehangzó nyilatkozatai szerint Jaschik egy életre irányt mutatott nekik. Nem maga a tudásanyag volt a lényeg, hiszen az mindenki egyéni pályáján sajátosan bővült, hanem a szemléletről: az érdeklődésről, a sokoldalúságról, a különböző szférák közötti összefüggések felismeréséről.

Urai Erikának nem maradtak fenn iskolai munkái, mint néhány társának egész életműve hordozza Jaschik elveit – természetesen egyéni szemlélettel, ízzel. Az ábrázolási módszerekhez hasonlóan Jaschik a rajzeszközök sorát is következetesen építette be tananyagába: először voltak a fekete-fehér rajzok ceruzával, tollal, fekete és színes tus tollal (annak a számára, aki részt vett az ornamentika gyakorlatokban), aztán jött a színes ceruza, majd az akvarell, tempera, végül a fotószerű ábrázolás temperával és a montázs. Ezt az utat végigjárva nyerte el Erika azt a könnyedséget, amit akvarelljei, ceruzarajzai tanúsítanak. Kedvenc választott eszközei legegyszerűbbek. Figurái, kompozíciói könnyen azonosíthatók, kidolgozta saját egyéni kézjegyét. Mívesen kidolgozott, részletgazdag rajzait sokáig lehet böngészni, mindig föl lehet fedezni bennük valami új, kedves részletet. Bennük van a rácsodálkozás öröme, egy kis mesélés, egy kis magyarázat, a saját környezet és távoli világok felfedezése. Ezek mind együtt teszik ki a

jó gyerekkönyv-illusztrációt. Amit örökölt Jaschiktól, az nem stílus, hanem az alapállás: az érzelmek és a dekorativitás élvezetének nyílt kifejezése, megeleveníítő fantázia, törekvés a harmóniára.

A mese, mitológia tanulmányozása hozzátartozott a Jaschik-iskola mindennapjaihoz. Az egyetemes műveltséghez a mester szerint a történelem és a szépirodalom mellett szorosan hozzátartozott a mitológia és a folklór ismerete, s ebben benne foglaltatott a magyar népművészet elemeinek elsajátítása mellett az érdeklődés és tisztelet más népek művészete, szokásai iránt. Munkássága folyamán Urai Erika saját maga számára a magyar és székely népmeséket, -viselleteket (Magyar népviseletek, Flórián Máriával), mondókákat (Süss föl nap, 1977; Szabad-e locsolni, 1979; Egyedem, begyedem, tengertánc, 1980; Hinta-palinta, tíz arany alma, 1981; Húzzad, húzzad magadat, 1982 Kresz Mária gyűjtései, Móra Kiadó) és a finnugor mondavilágot fedezte fel (Medvefiú, Dausien Kiadó). Nemcsak a mese az, ami foglalkoztatja, hanem tanítani akar. Hogy a gyerekek jobban lássák saját életüket, elébük tárja összehasonlításként más földrészek népeinek szokásait (Weöres Sándor-Károlyi Amy: Hetedhét ország, Kossuth Kiadó, 1975). A Hogyan laknak? (Móra Kiadó, 1986) Hogyan öltözködnek? Hogyan közlekednek? (Móra Kiadó, 1982), Hogyan játszanak? (Pergamon Kiadó) sorozat szép példája ennek a gyönyörködtetve tanításnak, az Autók könyve (Móra Kiadó, 1986) pedig egy mai környezetünkhöz szorosan hozzátartozó technikai eszköz érdekes történetét meséli el, ami a legújabb típusokat ismerő „srácok” számára igazán távoli legenda-számba megy. Talán szokatlan, hogy hangsúlyozom Urai Erika személyes szán-

dékaik, hiszen elvben a kiadó képviseli a programot és bízza meg az illusztrátort. De Erika az átlagosnál aktívabb szerepet játszott, és rajzsorozataival sokszor megelőzte a könyvkiadó megbízását, majd maga kereste a megvalósítás lehetőségét. Több munkája nem is talált kiadóra, vagy csak később. Vannak rajzsorozatai, melyeket külföldi kiadók vállaltak fel.

A közös német-magyar kiadásban megjelent *Gadja der Elefant* (Roth-Corvina, 1972) az indonéziai kultúrát, a *Párnakönyv* (Európa Kiadó, 1966) és legújabb, éppen kiadás alatt lévő rajzai pedig a japán művészetet, szokásokat, játékokat hozzák közel az olvasóhoz. Afrikai mesehez és szibériai népköltészethez (Kőhalmi Katalin: *Sámándobok szóljatok, Európa, 1973*) is készített illusztrációkat. Nemcsak a gyerekkönyvek adtak módot számára az idegen kultúrák átérző tolmácsolására. Az Európa kiadónak az ázsiai irodalomból készített műfordításaihoz tartozott a *Mahabha-rata* és *Kálidasz: Felhőhírnöke* (Európa, 1959) is, melyek a török és japán irodalmi antológiával együtt a felnőtteknek nyújtják az igényes, komplexen tervezett, dúsán illusztrált kiadvány örömét. Urai Erika mindig törekszik arra, hogy hitelesen ábrázolja a választott témát, a szokásokat, viseletet, tárgyakat, környezetet. Ennek érdekében előzetesen hosszan tanulmányozza az adott témakör szakirodalmát. A hitelesség fontosabb a számára, mint az egzotikum.

Mikor beléptem Urai Erika szobájába, először nem is a rajzokat láttam, hanem a könyvespolcon ismerős könyvek borítóit fedeztem fel. Izgalmas volt a felismerés, hogy amit otthon is forgatok, ami meghittan ismerős, az az ő műhelyéből kerül ki. Otthonában láthattam egy-két

eredeti rajzot, akvarellt, könyvmakettet, ami alapján a nyomda kivitelezte a címlapot. Erika lételeme és kedvence a rajzolt betű. Ennek szépségét és jelentőségét a komputerek korában is belátjuk, hiszen ezek nélkül a szabadon fejlesztett formák nélkül nem születhettek volna meg a számítógépeken használt fantáziabetűk sem. Az első, még hagyományosan kifejlesztett, racionális alapon megalkotott betűk után a számítógépes tipográfusok képzelete ugyanúgy felszabadult, mint a 19. századi nyomdászok fantáziája a litográfiával rajzolt díszes betűk nyomán. Aki kicsit is közelkerült a betűtervezéshez, az tudja, hogy itt, más grafikai műfajoknál erősebben kell támaszkodnia a tervezőnek az elődök tapasztalataira. A nagyközönség képzeletét foglalkoztatja egy-egy festmény, freskó, szobor alkotója, de ez a kérdés kevésbé vetődik fel az illusztrációnál, és még kevésbé a betűtervezéssel és a könyv egészével kapcsolatban. Ezért tartom fontosnak ezt a kiállítást, mert része annak, hogy tudatosodjon bennünk, könyvedvelőkben, milyen munka rejlik egy-egy kiadványban már a nyomdába kerülés előtt. Urai Erika learatta a Jaschik-iskola kalligráfiai és tipográfiai anyagának gyümölcsseit is, úgy, hogy egy későbbi kor követelményeihez tudott könnyedén alkalmazkodni. A lexikontól a regényeken és drámaköteteken át a tankönyvekig több, mint ezer könyv ment át Urai Erika kezén.

Mondhatnánk, hogy elég, ha a kiállításon kitesszük magukat a könyveket, amik bizonyára itt vannak a könyvtárban – de az eredeti rajz mindig több. Pedig Erika rajzainak nyomtatói igazán mindig kitétek magukért. Ha ezekre a színes, művesen kidolgozott rajzokra nézek, eszembe jut az egyik Jaschik-tanítvány megjegyzé-

se. A Jaschik-iskolában a legelemibb rajzeszközöket használták: ecsetet, tollat, ceruzát. Az eszközöket gondozni kellett, tisztítani és rendben tartani. Nem volt pazarlás. A mester a legkisebb ceruzacsonkot is becsben és rendben tartotta. Hiszen ebben ugyanúgy jelen van a teremtés lehetőségé, a varázserő, mint a vadonatúj, márkás különlegességben. Sőt, talán még inkább. Ennek a végtelenül egyszerű esz-

köznek, a színes ceruzának s ezáltal a gondos, harmonikus munkának a szeretete látszik Urai Erika munkáin, s láthatóan Jaschik Álmos varázsceruzája meghálálja a megbecsülést.

Urai Erika kiállítása, Pataki István Művelődési Központ Könyvtára – megnyitó beszéd, 2000. november. 30.

Bakos Katalin

Bach-CD a teológia orgonájáról

A mai CD-dömping idején, amikor ezerszámszámra jelennek meg az új, hifi minőségben szóló korongok, a Bach-évben százszámszámra a Bach-felvételek, menthetetlenül elkerüli az ember figyelmét egy-egy olyan CD, amelyet pedig feltétlenül meg kellene ismernünk. Különösen is azért, mert minket, evangélikusokat több vonatkozásban is érint.

Egyik fontos vonatkozás, hogy a „J. S. Bach: Orgonaművek és áriák” az első olyan CD-felvétel, amely teljes egészében teológiánk orgonáján készült. A hangszer zuglói templomunkban áll, az Aquincum Orgonagyár 1984-ben építette. Az orgona a maga kicsinysége ellenére is maradéktalanul visszaadja a Bach-művek kívánta tökéletes barokk hangzasképet. A halk részletekben az egyes fuvolák étellel teliek, a nagy polifon tételek szólamvezetései plasztikusak, a teljes orgonahang pedig tömörségével és ragyogásával a színskála minden régióját hűen adja vissza – és mindez a CD-technika által hallható is a felvételen.

Másik vonatkozás, ami számunkra fontossá teszi a felvételt, hogy fiatal orgonaművésznünknek, *Finta Gergelynek* ez az első CD-je. Finta Gergely immár több,

mint tíz éve kántora a zuglói gyülekezetnek. Hét évvel ezelőtt kapta meg orgonaművész-tanári diplomáját a budapesti Zeneakadémián, de azóta is folyamatosan tanul. Ösztöndíjas volt a herfordi egyházzenei főiskolán, teológiánkon elvégezte a levelező tagozatot. A budapesti Zeneművészeti Egyetem *Dobszay László* által vezetett egyházzenei tanszakát is befejezte, s most ott doktorátusán dolgozik. Részt vesz mesterkurzusokon, amelyekben a különböző korok hiteles orgonajátékával ismerkedik meg.

A lemez összeállításában Finta Gergely igényessége mutatkozik meg. A műsort két nagy orgonamű fogja össze, a kezdő C-moll fantázia és fúga, valamint a záró D-dúr prelúdium és fúga. Tengegyében a háromtétéles G-dúr triószonáta áll. A nagy művek között az egyházi esztendő rendjében korárelőjátékok és két ária sorakozik.

Az orgonadarabokban Finta Gergely játékán megismerszik a stílus teljes ismerete a nélkül, hogy az tudálékossá lenne. Improvizatív beiktatott ékesítései és szép zenei megformálásai mind étellel telítettek. A bejátszott korálfeldolgozásokon hallatszik: ezek a lutheránus or-

gonadarabok a művész zenei anyanyelvén szólalnak meg. Kiváló technikája megbízható és kidolgozott. Ezt elsősorban a felvétel utolsó, virtuózan interpretált darabja, a D-dúr prelúdium és fuga előadása bizonyítja.

A harmadik vonatkozás, amiért e felvétel becses számunkra: hírt ad az Evangélikus Hittudományi Egyetem egyházzenei tanszék munkájának sokoldalúságáról. Finta Gergely ugyanis maga mellé vette művésztársaként *Szűcs Petrát*, aki a teológia hittantanári szakának hallgatója. Szopránénekesünk a Schemelli-gyűjteményből énekel egy dalt (Ich steh an deiner Krippen hier) és egy áriát ad elő a „Was Gott tut, das ist wohlgetan” kezdetű kantatából. Világos és mesterkéletlen hangja megtévesztően hasonlít a lipcsei Tamás-kórus kislány-szólistáira. A kantatátétel hangszer-szólistája *Budaker Dóra*, a Liszt Ferenc Ze-

neművészeti Egyetem tanárképzőse, szintén hittantanár szakosunk. Fuvolahangja kristálytisza és megragadó. Az együttest *Gombos Imola* csellóművész játéka egészíti ki, aki a historikus barokk csellójátéknak teljességgel birtokában van. A fenti szólisták nem ez egy alkalommal muzsikálnak együtt. Finta Gergely ugyanis mint a teológia tanársegédje, az egyházzene tanszék keretében nemcsak előadásokat tart, liturgikus énekszemináriumot vezet, hanem kamarazenei gyakorlatokat is, melyeknek anyagát természetesen az evangélikus jellegű zenei irodalomból válogatja.

A CD meghallgatása élmény. A koronghoz adott kísérőszöveg a zenét és előadóit még közelebb hozza hozzánk. Ez a felvétel magas színvonalú evangélikus zenekultúránk bizonyítéka.

Trajtler Gábor

Az istenismeret rejtett útja

Az elmúlt évtized magyarországi könyvkiadásának sok területen több évtizedes hátrányt kellett ledolgoznia. Ennek következtében a bölcséleti-teológiai könyvkiadás terén az utóbbi években használati értéküket tekintve a kortárs irodalom megjelenítésével egy sorba állíthatók azon klasszikus érvényű művek magyar nyelvű kiadásai, amelyekről a legtöbben tudtak valamit, de csak kevesen voltak, akik kezükbe is vehették ezeket eredeti formájukban. Igaz, hogy Walther von Loewenich *Theologia crucis* (A kereszt teológiája Luthernél) című könyve nem tartozik tipikusan e művek közé, hiszen kézirat fordítása Muntag Andor és Gáncs Aladár munkája nyomán több, mint fél évszázada olvasható, mégis sokan lehet-

nek az érdeklődők között, akik az elmúlt évben megjelent fordítás formájában találkoznak először Loewenich 1928-as disszertációjával.

Loewenich Luther teológiájának középpontját keresve a Pál apostoli „kereszt-teológia” hagyományához érkezik vissza. Pál mindenek előtt 1. korinthusi és római levelében beszél a kereszt botránnyáról és döntő következményeiről. A kereszttről szóló beszéd az Isten értelmes és konzekvens bemutatkozását kereső ember számára bolondság, ám éppen e bolondságnak tűnő beszédben van elrejtve az üdvözítő igazság. „Isten az elrejttségben nyilatkoztatja ki magát, Isten bölcsessége az ember előtt bolondságnak látszik, Isten ereje a gyengeségben telje-

sedik ki, Isten dicsősége a megalázottságban látszik meg, Isten élete az ő Fiának halálában lesz hatalmassá” – foglalja össze az apostol gondolatait a szerző – vagyis nincs módunk Isten közvetlen megismerésére. Míg a korábbi Luther kutatások saját jellegüknek és érdeküknek megfelelően mutatták ki Luther teológiai munkásságának súlypontjait és változásait, Loewenich ezzel a művével bizonyítani kívánja, hogy – a Pál apostoli keresztteológia örököséként – Luther teljes életműve a theologia crucis tanítása köré épül. Ez azt is jelenti, hogy a theologia crucis Luther korai és kései írásainak kulcsa is egyben.

A műben az érvelés kiindulópontja a Heidelbergi Disputációban szereplő két pont, amelyekben Luther kijelenti, hogy „Nem az nevezhető méltán teológusnak, aki Isten láthatatlan dolgait az ő teremtetett műveiben felfogva szemléli. Hanem az, (...) aki Istennek látható műveit, azaz a »hátát« a szenvedésekben és a keresztben szemlélve fogja fel.” E két rövid, 1518-ban tett megállapításban a lutheri teológia teljes programja benne rejlik. *Isten megismerése* tekintetében itt válik hangsúlyossá egyrészt láthatatlan és látható műveinek megkülönböztetése. Az alkotója keze nyomát magán viselő látható teremtettség a Teremtő láthatatlan dolgainak nagyságáról beszél (Rm 1,20 értelmében; vagyis Isten látható és láthatatlan dolgai nem azonosak a világ látható és láthatatlan részével!). Az az általánosan feltételezett út, mely alkotósaiból vezetne az Alkotóhoz – ideértve az ember bármely, így pl. értelmi vagy erkölcsi képességeinek kiteljesedését is – Luther szerint csak elvileg járható. E törekvés gyakorlati megvalósíthatósága ellen maga a gyakorlat beszél, ezt igazol-

ja Pál apostol bölcsekről alkotott véleménye is: „Akik azt állították magukról, hogy bölcsek, azok bolonddá lettek, és a halhatatlan Isten dicsőségét felcserélték emberek és madarak, négylábúak és csúszómászók képével” (Rm 1,22). Másrészt, nem véletlenül hangsúlyos Luther tételében az alanyi vonás. Amíg az igazi Isten műveiben felfogva nem szemlélhető, mert azokban rejtőzködő, addig a „szenvedésben és keresztben” szemlélve felfogható. Ezekben azonban már látható oldalát fedi fel, mégha ez csupán „háttát” jelenti is. Az „Isten háta” ezen a ponton (2Móz 33,17–23 húzódik meg a kép mögött) azt jelenti, hogy már megtörtént tetteiből lehet csupán gondolatait meglátni, és ehhez egyetlen eszköz állhat rendelkezésünkre: a szenvedés és a kereszt eszköze. A kereszt Luthernél egyszerre jelenti Krisztus és a keresztények keresztjét, és ez utóbbiak csak a kereszt és a szenvedés terhe alatt érthetik meg, hogy Istent csak Krisztus keresztjében szemlélve lehet felfogni. Ezzel, de csak ezzel valóságosan létrejön Isten megismerése, amely csak közvetett formában történhet, Isten látható dolgai felől („emberség, gyengeség, balgaság”) a láthatatlanok felé (mindazon tulajdonságok, melyeket szívesen adunk neki: dicsőség, jóság, hatalom). Mivel kinyilatkoztatása is közvetett – hiszen éppen valódi tulajdonságainak ellentétes látszata lepleiben mutatkozik meg Isten Krisztus keresztjének szegényében a keresztet szenvedőnek –, megismerése is csak az lehet. Egy központi jelentőségű szót nem használtunk eddig, amely tartalmi kifejtésének Loewenich a Rejtőzködő Istenről szóló gondolatmenete után egy újabb teljes fejezetet szentel: ez a *hit*.

Luther számára a hit elsősorban a

Zsidókhöz írt levél 11,1-ben olvasható meghatározást jelentette: „*A hit a nem látható dolgok bizonyítéka*”. A hit csak akkor töltheti be a meghatározás értelme szerinti szerepét, ha tárgya „nem látható”, azaz el van rejtve. Loewenich alapvető gondolatnak szánja ezt, amikor három jelentős írása alapján levezeti Luther istenképét, és az elrejtőző és kinyilatkoztató Isten megkülönböztetésének igénye mellett azt is megállapítja, hogy ezek teljesen „fedik” egymást. A kinyilatkoztatás és elrejtőzködés két különálló, de egy aktusba összekapcsolt mozzanata biztosítja az istenismeret hit-jellegét. Ennek megfelelően a hit az elrejtőző Isten megnyilatkozására adott emberi válasz, amelynek tartalmi bemutatása során Loewenich először annak egyéb fogalmaktól való kritikai elhatárolását végzi el, majd pozitív kifejtését adja az igével és Krisztussal való kapcsolatának egységében. E fejezetbeli gondolatai a Luthernél sokszor felvetődő hittapasztalat témaköréhez vezetnek, és ezzel addig a megállapításig jut, hogy a reformátor számára „*a hittapasztalat a Szentlélekben szerzett tapasztalat*”. Ehhez kapcsolódik – mintegy a következmények bemutatásaként – a keresztény ember hiteles életformája, „*a kereszt alatti élet*” jellemzőinek tárgyalása.

Bornemisza Fóliopostillája

Faksimile kiadás, 2000.

A kétezer éves kereszténység és államiságunk millenniumi évében nagyszabású kiadvánnyal gazdagodott a magyar művelődés és vele hazai evangélikusságunk. Most faksimile kiadásban kapható Bornemisza Péter evangélikus prédikátor hatalmas mű-

A keresztény ember élete mint a hit állapota, szintén elrejtett élet. Nem azonos az empirikus étellel, mely a valóságnak csak a felszínét ismerheti, de kívülről nézve mégsem található rajta különleges ismeretetőjegy. Sajátosságához tartozik, ahogy az észlelhető világ és a valóság ellentétbe kerül benne, ehhez hasonlóan a testi és lelki élet kettőssége is csak Isten országa távlatában oldódik fel. A keresztény élet konkrétumaiként megjelenő békeesség, öröm és boldogság is csak a hitben nyeri el sajátos tartalmát, és kívülről nézve, empirikusan ezek is saját ellentétükként tűnnek fel. A fejezet végén Loewenich a „kereszt alatti élet három különösen fontos ismeretetőjegyét” tárgyalja – ez a könyv talán legizgalmasabb része –, az alázat, a kísértés és az imádság területeit érintve, majd a theologia crucis és a misztika kapcsolatának történeti vizsgálatával zárja könyvét.

Loewenich könyve nem kifejezetten könnyű olvasmány. Annak érdekében, hogy Luthert hűen tolmácsolhassa, a reformátorhoz hasonlóan az ő gondolatmenete is spirális. Aki azonban érdeklődik Luther teológiai rendszerének jellege és legfontosabb elemei iránt, örömet lelheti a *Theologia crucis*ban.

Béres Tamás

ve, az 1584-ben megjelent prédikációs kötet. A Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozat XXXIII. tagjaként tette közzé a MTA Irodalomtudományi Intézete Kőszeghy Péter szerkesztésében, a Balassi Kiadó és az Országos Széchényi Könyvtár gondozásában.

Örömmel állapítjuk meg, hogy a kiad-

vány Evangélikus Országos Könyvtárunk példánya alapján, annak felhasználásával készült.

Kevés olyan 16. századi műről tudunk, mely ilyen nagy példányszámban maradt ránk, mint ez a könyv. Nem kevesebb, mint 30 darabot tart számon a Kárpát-medencében a szakirodalom, és ebből nyolc teljes és hibátlan. Hazánkban négyről tudunk (Evangélikus Könyvtár, sárospataki Református Gyűjtemény, OSzK és Egyetemi Könyvtár), de van egy példány belőle Erdélyben és három Szlovákiában is.

Az eredeti kiadványt a Nagyszombat-hoz közeli Detrekő várában kezdték el nyomtatni, majd a hozzátartozó falucskában, Rárbokon, Bornemisza saját majorságában felállított nyomdaműhelyében fejezték be azt az 1584. március 25-én keletkezett kolofon szerint.

Teljes címlapja: *„Predikatioc egesz eszten-dő által minden vasarnapra rendeltetett Euangeliombol. Iratot Bornemisza Péter által. Marci XVI. Mennyetec el e szeles vilagra, predikallyatoc az Euangeliomot minden teremtet alattnac: Az ki hiszen es meg kereztelkődic idu-özül: Az ki nem hiszen elkarhozic. Nyomtatatot Detre-koebe, M D LXXXIII.”*

Alakjáról, ívrét nagyságáról fóliopostillának szokták nevezni megkülönböztetésül Bornemisza korábban közzétett ötkötetes prédikáció-gyűjteményétől. Miként címlapja jelzi, egy teljes egyházi esztendő minden vásár- és ünnepnapjára szóló igehirdetéseit adja ebben közre Bornemisza. Az óegyházi perikóparend szigorú figyelembevételével az evangéliumi textusokat használja fel. Ettől csupán két helyen tér el: pünkösöd napján az ApCsel 2,1-13 verseit véve alapigének, az evangéliumot (Jn 14) pedig hétfőre-keddre hagyva; az egyházi év utolsó vasárnapján pedig Mt 17,1-9 verseit veszi Mt 25 helyett.

Mi is ez a közel másfélezer oldalas könyv? Postilla, vagyis egykötetes igehirdetés-gyűjtemény. „Keresztmetszetet ad a kor egész lelkivilágáról” – állapította meg Féja Géza. „A magyar élet való-ságos enciklopédiáját nyújtja” – írta róla Klaniczay Tibor. „Irodalmi csemege. Félig értekező, félig novellisztikus elemekkel illusztrált valláserkölcsi tanítás” – Varjas Béla szerint.

„Tartalmazza Bornemisza egész világnézetét, erkölcsi hitvallását, gondolatait. (...) Nagyon szép könyv. Élvezet olvasni” – vallotta Nemeskürty István. „Bornemisza Péter humanista volt, és körmondatai a Fóliopostillában már írói ambícióval készültek, mint ő maga is mondja »paraszti módon,« mindenki számára érthetően írt, most nagylélegzetű mondatokat kanyarított, mint minden valamire való ciceroniánus” – tette hozzá Eckhardt Sándor.

Elismerve az irodalomtudósok megá-lapításait, számomra ez a könyv Krisztus-könyv. Minden lapján az értünk eljött, minket megváltó Jézus Krisztus magasztalása hangzik. Az Úr Jézus eljövetelel kezd, az Úr színeváltozásával, s az örök élet gondolatával fejezi be igehirdetését a prédikátor.

Bornemisza Péter lekipásztorok s szívesen olvasó emberek kezébe szánta gondosan szerkesztett, hatalmas munkáját. Tanítani és vezetni akar a Krisztus-ismeretre és a Krisztus-követésre, megtisztult, igaz emberségre. Ingadozókat erősít a hitben, tévelygőket terelget testvéri szóval a helyes útra. Bátorítja a keresztyéneket a helytállásra és a hűségre a kísértő mindenféle támadásával szemben. Vigasztalja és csendesíti a halállal találkozókat. Ezért lesz aktuálissá, használhatóvá és értékessé ez a több, mint 400 éves prédikációs könyv ma is.

Bornemisza Péter nemcsak jótollú író, pompás stiliszta és érti a mesterségét, hanem mindenk fölötte maga is hányatott életű ember, és szoros belső kapcsolatban áll azzal, akiről bizonyosságot tett: Krisztussal. Mélységes, élő, kísértésekben próbált istenhitével szólal meg igemagyarázataiban. Mindig őszintén vall.

Nem szépít s nem retusál. Se magát, se kora embereit nem festi át, hanem nyílt, szókimondó, és leplezetlenül tárja elénk az igazságot. Ne tegyük félre, hanem szánjunk időt az olvasására.

Beszédeiben régi auktorokból, korabeli írásokból, és eseményekből kapunk ízelítőt, s ezek mellett felsorakoztatja saját élményeit, tapasztalatainak gazdagságát. Lélektani és lelkiismereti kérdések elől sem tér ki, figyelve, boncolgatva önmagát.

Pesti polgárcsaládból származott a szerző, s kalandos fiatalsága során Pádua és Bécs egyetemén szívta magába a humanizmust; Szophoklesz Elektráját magyarártva adta ki. 1559 őszén néhány hónapot Wittenbergben tartózkodott, itt döntő változáson esett át, és a lutheri reformáció odaadó képviselője lett. Bár Huszár Gálnál sajátította el a nyomdászati ismereteket, később Mantskovit Bálint lengyel származású könyvnyomtatóval dolgozott együtt.

Hallatlan energiával, tűzzel, lelkesedéssel vállalta küldetését.

Akadályt nem ismert, mert teljesen Istenre hagyta magát. Az *ige* alapján állt, és az *ige* szolgálatára élt.

Maximalistának látszik. Egyszerre mindent szeretne nyújtani ebben a könyvé-

ben is formálódásban, harcokban élő egyháza részére. A lelkészeknek akar segíteni. Sorra veszi az ünnepeket, s az istentiszteleti rend szerint megadja a kezdő énekeket, az imádság szövegét, közli a bibliai igeszakaszt és annak rövid értelmezését, majd tételesen foglalja össze a tanítást, és fejti ki több beszédben is az ige mondanivalóját, értelmét. Végül katekizmus formájában, kérdés-feleletben adja meg a rögzíthető tanulságot. Az egyházi év második felében egyre kevesebb a kérdésfeltevés, inkább bővül a „Mit tanulánk?” fejtegetése. Majd záró imádsággal és záróénekek ajánlásával fejezi be a szakaszt. A Fóliopostilla előszavából megtudjuk, kik voltak Bornemisza főúri támogatói, és azt, hogy eredetileg a könyv végére szánta az ének és káté anyagot, de a terjedelmesség miatt 1582-ben külön adta ki énekeskönyvét. Tervei közt szerepelt a szentekről való prédikációk, sőt az egész Biblia magyar nyelven való közreadása. Mindezekre sajnos már nem kerülhetett sor, mert 1584 nyárelőben váratlanul elhunyt.

„Magyar nyomdában, magyar nyelven, magyar szerzőtől ilyen hatalmas könyv addig még nem jelent meg!” – írta Schulek Tibor és alapvető Bornemisza-monográfiájában. Ezért örömmel köszöntjük s ajánljuk azt a pompás „millenniumi ajándékot”, a faksimile kiadást, amelyhez Oláh Szabolcs irodalomtudós tartalmas, elmélyült tanulmánya is értékes kiegészítés.

Id. Bencze Imre

Német-magyar pietizmus-könyvek

Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus. Ed. Johannes Wallmann, Udo Sträter. Hallesche Forschungen 1. Frankeschen Stiftungen: Halle / Niemeyer: Tübingen, 1998. 374 p.

Sokszínű kötet jelent meg végre egy 1994-ben rendezett nemzetközi szimpózium hozadékaként. A tarkaság a témának is köszönhető: a pietizmus Kelet-Európában valóban változatos jelenségeket produkált, s a konferencia szervezői mindent megtettek, hogy a Finnországtól Konstantinápolyig húzódó régió minden történelmi tája méltó pietizmuskutatóra leljen. A sok színre azonban a kutatások különböző szintje is magyarázatot ad. A kötetben találunk kutatási tervet (Hermann Goltz: 19–48), kutatási beszámolót (Dietrich Meyer: 211–229) és kismonográfiát (Günter Mühlfordt: 49–82) egyaránt. Az előadások néhány kivétellel (Arvo Tering, Christoph Bochsinger) betartják a szerkesztők által figyelembe vett 1700–1750-es időhatárokat. A tanulmányok közül különösen értékesek a történeti teológiai megközelítések (Pentti Laasonen: 5–18, Jan Harasimowicz: 173–210), és a hazai olvasó bizonyára az öt magyarországi tárgyú cikket lapozza fel elsőnek (Gerda Utermöhlen: 109–128, Daniel Vesely: 243–262, Fabiny Tibor: 263–274, Nagy Márta: 275–282, Font Zsuzsanna: 283–298).

Az összeállításnak az a fő problémája, hogy sem a szerkesztők, sem a szerzők (kivéve Jan Harasimowiczot, Font Zsuzsannát és Janis Kreslinst) nem tudatosítják az olvasóban, hogy a hallei pietizmus kelet-európai kisugárzásának több fokozata létezik a politikai, kulturális és

nyelvi határok szerint. Egészen más például a baltikumi, sziléziai, erdélyi, pennsylvaniai németiség kapcsolata Halléval, mint az ugyanott élő letteké, lengyeleké, magyaroké és indiánoké. A nyelvi különbség nehézséget és kihívást jelent egyszerre: irodalmi fordításokra csak az utóbbi esetben kerül sor. Másrészt az sem mindegy, hogy a vizsgált kelet-európai közösség a porosz birodalom keretei között él-e (pomeránok, litvánok), vagy azon kívül, mert csak az előbbi esetben intézményesülnek a hallei peregrináció keretei (ld. a litván szemináriumot: 157–172). A különbségtétel figyelmen kívül hagyása arra is alkalmatlanná teszi a kutatót, hogy felismerje egyes csoportok „hid”-szerepét, pl. a tescheni gyülekezetét a lengyel, a cseh és a szlovák evangélikusok felé, vagy a svéd szolgálatban orosz fogságba esett német katonatisztekét, akik a tobozsi ébredés után svéd, finn, orosz és balti keresztények számára tolmácsolták a hallei kegyességet. S ha már a szerző sem reflektál a többnyelvű közeg kérdéseire, úgy az olvasó is képtelen kitalálni, hogy a futólag említett pietista kiadványok ugyan milyen nyelvűek lehetnek (Krystyn Matwijowski: 231–242, Daniel Vesely: 243–262).

Híven tükrözi ezt az elméleti zűrzavart az a következtetlenség, ahogy a szövegben és a névmutatóban keverednek a különféle névváltozatok. Elsősorban nem a technikai munkatársaknak, hanem a fegyelmezetlen szerzőknek és a vajszívű szerkesztőknek róható föl, hogy pl. Linz (A) német kontextusban szlovákul („Linec”), Oderberg (Bohumín CZ) lengyelül („Bogumino”), Szatmár (Satu Mare RO) szlovákul („Sata Mara”) fordul elő, sok

tulajdonnév ráadásul függő esetben („Bogumino”, „Rezika”, „Brezna”, „Ocovej”). Az index képtelen azonosítani Andrej Bartost Andreas Brtoschsal, Jan Bittnert [Johann] Christian Bütnerrel, Stephan Vesselényit Wesselényi Istvánnal. Hogy Eperjes és Presov, Kolozsvár és Klausenburg (és még egy tucat példa) külön szerepelnek, az már fel sem tűnik. Azonosítja viszont a mutató Zilinát (Zsolna, Sillein SK) Rosenberggel (Rózsahegy, Ruzomberok SK), mivel a szövegben is összecúsúszik a zsolnai (1610) és a rózsahegyi (1707) zsinat. A szepesi gróf Thökoly Imre pedig valószínűleg méltatlannak találná, hogy a névmutatóban mint „Thökoly Bauernführer” szerepel, ilyen az NDK-ban sem esett meg vele.

Summa, a kezdeményezés szükséges, de a feladat megoldása még hátravan. A kötetnek az ad létjogosultságot, hogy a mostanában megjelenő Martin Brecht-féle pietizmus-kézikönyv (eddig három kötet) bántóan keveset foglalkozik egyes országokkal (így hazánkkal is), ezt a hiányt azonban a tanulmánykötet nem pótolhatja, ezért elengedhetetlen lesz egy informatív monográfia kiadása.

Judit Ecsedy: Alte ungarische Bücher mit falschen deutschen Druckorten 1561-1800. Borda: Budapest, 1999. 244 p.

Különleges értelme van annak, hogy Ecsedy Judit bibliográfiáját a pietizmus címszó alatt ismertetem. Magyarországon ugyanis a pietista nyomdatermékekre igen jellemző volt a hamis impresszum használata, ezért aztán a bibliográfiailag itt leírt műveknek több mint a fele a dunántúli pietisták műhelyéből került ki. Az informatív bevezetésben is jelentős részt foglal el a pietista munkák kiadás-

története (19–31). A német változat a magyar eredeti (Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800. Bp. 1996.) számos hibáját korrigálja, s további három darabbal (D3, D52, D71), köztük egy Kis kátéval szaporítja a bibliográfiailag eddig ismeretlen kiadványok csoportját (1996-ban tizenkettő volt). Ecsedy Judit érdeme egy – talán kőszegi – titkos nyomda tevékenységének könyvészeti feltérképezése: Ludvig János kőszegi könyvárus vállalkozásában öt pietista mű jelent meg itt 1735–1736-ban. Minden könyv leírásához címlapfotó is tartozik, s a kötet végén több mutató és életrajzi kislexikon segíti a tájékozódást. Tekintve a hazai pietizmust ismertető idegen nyelvű kézikönyvek hiányát, a bibliográfiát akár korszerű irodalomtörténeti kézikönyvként is használhatják a magyarul nem olvasók.

A D17 és D44 tételek annyiban pontosítandók, hogy a *Gyermekeknek kézi könyvetskéjek* fordítója Sartoris János, s a mű eredetije az *Erbauliches Handbüchlein für Kinder* (H.n. 1735) Johann Jacob Ram-bachtól. D44 esetében a monogramok is feloldhatók: az 1760-as kiadású úrvacsorai káté fordítója M[agdó] A[ndrás] H[osszúfaluból] és approbálója A[damus] B[alog] S[uperintendens].

Johannes Wallmann: A pietizmus. Ford. Szabó Csaba. Kálvin: Budapest, 2000. 185 p.

Johannes Wallmann kézikönyve anynyiban sajátos, hogy a pietizmus történetét Johann Arndttól, tehát a 17. század elejétől kezdi tárgyalni, kitér az alsórajnai és németalföldi református mozgalmakra, a radikális irányzatokra és a herrnhuti testvérközösségre is, és ismertetését a 18. század végével zárja (azaz az ébredési mozgalmakat már nem veszi fi-

gyelembe). Wallmann felfogásánál léteznek természetesen szűkebb és tágabb pietizmusdefiníciók is, de az övé az olvasó szempontjából kifejezetten praktikus: időben és térben jól kijelölhető határokkal rendelkezik, ugyanakkor felekezeti szempontból rugalmas.

Műfajilag a lexikon és a monográfia előnyeit egyesíti a mű: tömören fogalmaz, ám forrásait gondosan megadja, könnyű benne eligazodni, de folyamatosan is olvasható, személyiségek szerint tagolódik, ugyanakkor az időrendre és az eszmei összefüggésekre is figyelemmel van. Annyiban nyújt kevesebbet a pietizmus teljességre törekvő bemutatásánál (ld. Martin Brecht többkötetes kézikönyvét), hogy kimondatlanul ugyan, de a német nyelvterületre szorítkozik, csaldást okozva a pl. tengerentúli vagy skandináv érdeklődőnek.

A magyar fordítás pontosnak tekinthető, nem kísérletezik terminológiai újításokkal, s ahol ez elkerülhetetlen, utal az eredeti kifejezésre. Nagy érdeme, hogy az eredeti bőséges bibliográfiát csonkítatlanul hozza (nem követve azt az elterjedt minimálprogramot, hogy ami itthon nem érhető el, arra ne is hivatkozzunk), kár azonban, hogy az irodalomjegyzéket nem egészíti ki azzal a néhány alapművel, ami magyarul a pietizmusról olvasható (Payr Sándor, Szent-Iványi Béla). A kiadványból sajnos sehol nem derül ki, hogy a Wallmann-mű a göttingeni egyháztörténeti kézikönyv része (*Die Kirche in ihrer Geschichte* O1), pedig az egész sorozat megérdemelné a magyarországi reklámozást. Bizonyára elkerülhetetlen technikai kényszer volt a lábjegyzeteket az olvasót megdolgoltatandó a kötet végére gyűjteni. Ennél az apró kényelmetlenségénél több gondot okoz viszont a használatban

az eredeti névmutató teljes kihagyása. Remélhetőleg még időben észbekap a kiadó, és mulasztását külön betétlapon pótolja addig is, míg az egész, négy kötetre és regiszterre tervezett kézikönyv magyarul majd egyszer megjelenik.

Csepregi Zoltán

Csepregi Zoltán: *Magyar pietizmus, 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietista irodalom történetéhez. Budapest, Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000, 320 I. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36.)*

A 18. századi magyarországi irodalom- és művelődéstörténeti kutatások a legutóbbi időkig meglehetősen ritkán foglalkoztak a felvilágosodás előtti és melletti jelentős szellemi áramlatokkal (pietizmus, janzenizmus, reformkatolicizmus). Ezért külön öröm, hogy a pietizmusról a közelmúltban két kiadvány jelent meg. Magyar nyelven is olvasható immár Johannes Wallmann: *A pietizmus* című alapvető monográfiája (Kálvin Kiadó, 2000), mely (tankönyvként) segítheti az áramlat körüli félreértések tisztázását. Ezzel szinte egyidőben hagyta el a sajtót a hazai pietizmus-kutatás eddigi legszínvonalasabb munkája, Csepregi Zoltánnak a dunántúli pietizmus irodalmi szerepével foglalkozó, 100 levél kiadásával kísért kötete.

A pietizmusról szinte minden e korszakkal foglalkozó szerző megemlékezik, mélyreható kutatást azonban Magyarországon csak kevesen végeztek. Csepregi Zoltán, az Evangélikus Hittudományi Egyetem Egyháztörténeti Tanszékének új vezetője a pietizmus-kutatás németországi eredményeinek ismeretében, hazai kutatók véleményeire figyelve bővítette

ismereteinket eddig feltáratlan adatokkal és ezek értékelő feldolgozásával. Új adatainak többségét a függelékben közölt levelekből (August Hermann Francke hagyatékának alapos kiaknázásából, Haynóczi Dánielhez és másokhoz írt levelekből) merítette.

A forrásokat bevezető terjedelmes tanulmány a pietizmus fogalmi tisztázásával kezdődik. Örvendetes, hogy a szakirodalomban (és a mindennapi szóhasználatban) egyre inkább parttalanná váló pietizmus(kegyesség)-fogalom helyett annak leszűkített változata szerint vizsgálja anyagát a szerző. Eszerint a pietizmus „vallási reformmozgalom, mely az 1670-es évektől kezdve előbb az ortodoxiával, majd a korai felvilágosodással konfrontálódott, s szervezett közösségek alakulásához vezetett.” Vagyis a kegyesség általában vett irodalmi megnyilvánulásai csak akkor képezik vizsgálat tárgyát, ha mögöttük „a vallási élet reformjára törekvő közösség” áll.

Már a tanulmány kezdetén jelzi a szerző „a kutatás csapdait és adósságait”. A korábbi kutatás pietisztikus megnyilvánulások és anyanyelven kiadott könyvek alapján szinte minden dunántúli lelkész pietistának tartott. Újabban a szakirodalom kiadástörténeti vizsgálatai már figyelmeztettek ennek tarthatatlanságára, utalt a pietisták és ortodoxok által is használt könyvekre, azok kiadása érdekében végzett közös munkára. Jó példát talált erre Csepregi is Haynóczi Dániel soproni lelkész személyében, aki kapcsolatot tartott fenn a dunántúli pietista szerzőkkel, sőt gyakran közvetített Bécs és a dunántúliak között.

Érdekesek és tanulságosak a dunántúli pietizmus németországi és bécsi kapcsolatait elemző részek. A pietista esz-

mék Magyarországra kerüléséről szólva Csepregi nemcsak a hallei egyetem közvetlen hatását veszi számba, hanem a többi németországi egyetemen (Jénában és másutt járt) ifjakról is szól. Sőt a hallei közvetlen támogatás decentralizálásának egyik állomásaként foglalkozik a bécsi svéd és dán követségi alkalmazottak, valamint az osztrák protestánsok segítő szerepével.

Az eddigi kutatók is Győrt tekintették a magyar nyelvű pietizmus központjának. A dunántúli gyülekezetek és iskolák vezetésére legtöbbször Győrből kértek lelkészt. Itt működtek, innen indultak a pietizmus legjelentősebb képviselői: Torkos András, Bárány György, Vázsonyi Márton, Sartoris János és mások. Csepregi újra és árnyaltan tárgyalja ezt. Az 1692–1756 közötti itteni lelkészek és tanítók névsorában külön figyelmet szenteltek a wittenbergi diákoknak (Perlaki József, Hegyfalusi György, Csereti Mihály, Torkos András és József, Fábri Gergely) és azok működésének. Azt emeli ki, hogy torzsalkodás nélkül tudtak együtt dolgozni az egyház építése és a magyar nyelvű művelődés érdekében.

A pietisták által kiadott magyar nyelvű egyházi irodalmi műveket (Biblia, katekizmus, ima- és énekeskönyvek, oktatási és ájtatossági kötetek) vizsgálva összegzést olvashatunk az utóbbi években vita tárgyát képező kátéközpontú kereszténység és bibliai kereszténység viszonyáról, valamint az evangélikus egyház dunántúli szervezetének kiépüléséről. Csepregi nyomdatitkokról (hamis nyomdahelyekről), megoldott és megoldatlan szerzőségi kérdésekről foglalta össze és egészíti ki eddigi ismereteinket. A kiadványok tárgyalásának csoportosítása: *Hallei magyar nyelvű kiadvány-*

ok; A „jénai” műhely; Az igaz kereszténység feltámasztása; Búcsú a „kátékereszténységtől”; A Torkos András-féle Újtestamentum; Bárányék bibliafordítása. A kiadványok segítségével lehetett biztosítani a gyermekek tanítását (az iskolák az egyház melegágyai, veteményeskertjei), ugyancsak ezek szolgáltak a felnőttek egyéni bibliaolvasásához és házi áhítatgyakorlataihoz.

Külön kell szólnom a kötet háromnegyedét kitevő forrásközlésről. 12 magyarországi és németországi intézményből 100 levelet (egy centuriát) olvashatunk mintaszerű kiadásban. Az 1700–1756 közötti latin, német és magyar levelek előtt azok minden lényeges részét kiemelő, magyar nyelvű regesztá áll, utána pedig a levelek megértését segítő jegyzetek következnek. 35 levél írója vagy címzettje August Hermann Francke, a hallei pietizmus központi alakja, kilencnek a címzettje annak fia. A Győr-központú pietista szerzők és fordítók (Torkos András és József, Bárány György és János, Vázsonyi Márton, Sartoris János) leveleiből előkerült ismeretlen adatok nemcsak kegyességi művek kiadásáról és terjesztéséről val-

lanak. Mint említettük, Csepregi az eddigi szakirodalomnál árnyaltabban tárgyalja az ortodox-pietista viszonyt. A közölt forrásokból további adalékok elemezhetőek ki e viszony újragondolásához. Például jellemző, hogy az ima- és énekeskönyvszerző dunántúli evangélikus lelkészt, Hegyfalusi Györgyöt kortársai nem említik leveleikben.

A jól megszerkesztett kötetet alapos mutatórendszer (dokumentumok jegyzéke, személy- és könyvcímmutató, helynévmutató), a külföldiek számára készített 10 lapos német nyelvű összefoglalás és térkép zárja.

Végül egy óhajt fogalmazok meg. Jó volna, ha a forrásgyűjtemény további centuriákkal egészülne ki. Várjuk a Csepregi Zoltán által ígért folytatást, a teológiai kérdések tárgyalását. A további centuriákban helyet kaphatnának a Dunántúlon kívüli magyar nyelvű pietista gyűlekezetekre, esetleg a pietizmus magyarországi jelenlétét ugyancsak tanúsító német és szlovák nyelvű gyűlekezetekre vonatkozó szövegek közlések is.

Szelestei N. László

Hitádatás

Evangélikus hozzászólás a Magyar Kateketikai Direktóriumhoz

Köztudomású, hogy a Magyar Katolikus Püspöki Kar Országos Hitoktatási Bizottsága az elmúlt év októberében kibocsátotta és bemutatta új szemléletű, átfogó jellegű direktóriumát. Ez természetesen minket, evangélikusokat is érdekel, hiszen az egyházat, a tanítást és a nevelést elválaszthatatlan valóságnak tekintjük. Ez a publikáció felekezeti

és nemzetközi határokat szel át, egyaránt szól lelkészekhez, hitoktatókhoz, nevelőkhöz, pedagógusokhoz és az egyház egész népéhez, így nekünk is illő és hasznos ismerni, és belőle tanulni, hogy nálunk is jobb lehessen a tanítás és nevelés szolgálata. Ezt a tevékenységet nem szabad iskolákra és intézetekre korlátozni. Az egész életet érinti.

A könyv 2000. október 26-án történt bemutatásakor (Dobogókő-Manréza) én is jelen lehettem sajtóosztályunk akkori

vezetője kérésére. Kötelességemnek érzem a könyv ismertetését és értékelését a Credo olvasói számára.

Bemutatásomnak a „hitátadás” címet adtam. Ezt az új, gazdag tartalmú fogalmat is a Direktóriumból tanultam, mert az új szemléletmód és célkitűzés szerint többről van szó, mint iskolai hitoktatásról, hittanári munkáról. Itt a keresztény gyülekezet hitének átadásáról olvasunk, és a szerkesztők a gyülekezeti tagokat, a tanítványokat célozták meg elsősorban. A hitet ajándékba kapjuk ugyan, így valljuk mi is: a hit az evangélium meghallásából való, de nem tarthatjuk meg magunknak. Amennyire rajtunk áll, tovább kell adnunk, sőt hitünk úgy maradjon meg, ha megosztjuk, továbbadjuk. Ebben segít ez a publikáció, a tanítást és a nevelést egy érem két oldalának tekinti. A hitátadás nem is csupán az iskoláskorúakat érinti, hanem az egész gyülekezet felelősségét, fáradozását. Ez az új szemléletmód és célkitűzés megegyezik az- zal, amit az evangélikusok az elmúlt 20. században német, skandináv és angol nyelvterületen összkatechumenátusnak, tartalmában pedig felnőtt katekézisnek neveztek. (A *Der Erwachsene Katechismus* teológiai és gyülekezeti szintű kiadása ugyanezt a látásmódot képviseli; hasonló skandináv kiadásokra is hivatkozhatnánk, vagy a Katolikus Egyház Katekizmusára, amit már a holland káté vagy a francia katolikus felnőtt hittankönyv is megelőzött). Itt rejtett konszenzusról van szó, ami azt mutatja, hogy az elmúlt század második felében egy hajón utaztunk, hasonló körülmények között kellett szolgálnunk a különböző felekezetekben. A szekularizáció világában lokális tényezőket is figyelembe véve, azonos mandátumunk volt a döntő. Kimondatla-

nul is ökumenikus vállalkozás, ha az új szemléletmód szerint a keresztény tanítást és nevelést hitátadásnak tekintjük.

Nemzetközi jelentőségű a Magyar Kateketikai Direktórium (MKD), abból a szempontból is, hogy 1997-ben, Rómában bocsátották ki a korszakváltást jelentő Katolikus Általános Direktóriumot (KÁD), és ennek átdolgozott változata a most megjelent könyv. A II. Vatikáni Zsinat idején (1964) elfogadott jóindulatú, de nem sok újat tartalmazó zsinati deklaráció csak kiindulópont lehetett. Nem volt novum, hanem a régi elmélet és gyakorlat konfirmatív jellegű irata csupán. Iskolacentrikussága mellett mind az ökumenikus, mind a missziói dimenzió hiánya volt még mindig érzékelhető. A *Gravissimum educationis momentum* kritikásai szerint legfeljebb további fejlesztésre volt alkalmas az irat. Jó vetőmagnak, életcsírának tartotta VI. Pál pápa is (az Evangélium Nuntia di 144. pontjában, 1975-ben). Továbblépést a következő tanítással foglalkozó iratok sem jelentettek. Csak az 1997-ben kiadott KÁD hozott új hangot és irányvonalat a keresztény nevelés teljessége felé. Célja a keresztény nagykorúság elérése, tudatos partícipáció az egyház életében. Életre szóló program a tanulás, tanítás, nevelés együttese. Akik fogalmazták, tudták, hogy hosszú út áll még az egyház népe előtt, amíg a programból valóság lesz. Katolikus körök a Vulgata fogalmazásában szokták idézni Ilés próféta feladatát: „*grandis enim tibi restat via*”, azaz: „még hosszú út áll előtted...” (1Kir 19,7).

A hitátadás az egyházban nemzetközi és felekezetközi feladat. A magyar katolikus munkacsoport elsőnek dolgozta fel az 1997-es KÁD-ot. Figyelemreméltó teljesítmény! Azonos a szántóföld – írják szol-

gálatunk területéről, ahová az ige magvát vetjük. Valóban az, a Direktórium analíziseit és munkaajánlását mi is jól tudjuk használni. Az evangélikus egyház ebben az esetben különösen is megszólított helyzetben van, hiszen tanító egyháznak tudjuk magunkat és világszerte is így ismernek. Amint a rómaiaknál vannak tanító szerzetesrendek, úgy a protestantizmusban minket szoktak nevezni tanító egyháznak (a reformátusok a közéletben otthonosan mozognak, a metodisták és baptisták evangelizálnak, az evangélikusok tanítanak – ez az általános vélemény). Nálunk az Ágostai Hitvallás szerinti egyház-meghatározásunkban is a tanítás szó szerepel: „*ott van egyház, ahol az evangéliumot tisztán tanítják*” – *evangelium pure doctur*. Hitvallási iratainkra a tanfegyelem érdekében lelkészeink esküt tesznek, és regionális egyházaink nem etnikai, hanem konfesszionális alapon szerveződnek. Nem magyar evangélikus egyházzól beszélünk, hanem a Magyarországi Evangélikus Egyházzól, amelyben más nemzetiségek is élnek. Templomaink és paróchiáink legtöbb helyen egybeépültek az iskolákkal, sőt néhol az iskola épülete előbb készült el, mint a templom, például a Pesti egyház esetében. Evangélikus iskoláink Magyarországon szép nevet szereztek, Ordass püspök félreállítására első ízben iskoláinkhoz való ragaszkodása miatt történt. Hétköznapi alkalmaink és egyházi sajtónk nagyrészt a tanítás célját szolgálja. Tanító egyház vagyunk, ez indokolja, hogy az MKD-ra fokozott mértékben figyeljünk.

Az MKD megjelenése nem csupán rövidtávra érvényes esemény. Időszerűsége ma is, holnap is megmarad, sőt növekszik, hiszen ebben az évben kerül gyülekezeti szintre. A 20. század egyik

utolsó dokumentuma már a 21. századra készült, nem lezár egy korszakot, hanem megnyit egy új utat.

A tanulás – tanítás – nevelés hármasa evangélikus gondolkodásunkban is összetartozik. Nemcsak a jó pap tanul holtáig, hanem az egyház egész népe, az egyetemes papság elve szerint. Megtapsztalhatjuk, hogy tanítva is tanulhatunk, hiszen a tanítás interaktív folyamat, kölcsönös gazdagodást jelent. A tanítás egyben nevelés is, nemcsak az intellektust célozzuk meg, hanem a tanuló egész személyiségét növelni akarjuk, amint ezt magyar szavunk még az *educatio* szónál is jobban fejezi ki.

A MKD általános jellemzése

Megnyerő már a publikáció ízléses külseje is. A borítón ötvösművész alkotása látszik, korpuzsos kereszt az első borítón, üres húsvéti kereszt a hátsón. Ez egyben szimbólum is, a megfeszített és feltámadott Úrról prédikál.

Szemléletváltás eredménye a könyv. A régi iskolacentrikus hittanórákra fókuszolt képzés a múlté. Most már a felnőtt képzésből indul ki az MKD és hitátadásra sarkallja az egész gyülekezetet. Talán az első évszázadok keresztény hitátadására is utal ez a szemléletváltás, amikor a család, benne a felnőttek felelőssége volt a hitátadás.

Az MKD új szóhasználata elsajátítandó annak érdekében, hogy jól értsük egymást. Az új bor új tömlőt kíván. Hittanár, hitoktató, vallástanár helyett mindenütt katekétát olvasunk.

A Direktóriumban új emberkép érvényesül. Több oldalról bemutatott, teljesebb emberábrázolás: pszichológiai, társadalmi, egyházi alapon. Teljesebb antropológia ez, és a tanítvány szerepét is

nemcsak a passzív befogadásban, hanem a tudatosan vállalt, aktív participációban mutatja meg.

Új egyházképet is kapunk. A régi inkább jogi és erkölcsi kategóriának megfelelő *societas perfecta* helyett a *populus dei* kép kerül elő, és ezt több más bibliai kép is gazdagítja. Ehhez tartozik az ökumenizmus természetes légköre is.

Új világlátás jellemzi a Direktóriumot, nemcsak e világ elesettségével, hanem eredményeivel is számol, lehetőségeit is elismeri.

Funkcionális látásmód érvényesül az MKD-ben. Az egyház nem csupán „van”, hanem fungál, funkciót végez: evangelizál és misszionál, régi értékeket őriz és újakat is teremt. Mozgalmi jellegű közösség is, nemcsak statikus intézmény. Azért él és szolgál, hogy emberek hitre jussanak, ebben a hitben megőriztessenek és ezt a hitet továbbadják, gyümölcsöztesse mások számára is. Ez is hasonlít az Ágostai Hitvallás egyházmeghatározására, amely szerint az egyházi hivatal arra való, hogy az emberek hitre jussanak...

A dokumentum részletes ismertetése

1. rész: A katekézis az egyház küldetéséhez tartozik. Fogalmát, célját, feladatát világosan határozza meg ez a szakasz. Forrásanyagok a Szentírást, a tradíciót, a liturgiát, a Tanító Hivatal dokumentumait, a Katolikus Egyház Katekizmusát, az egyház történelmét és a mai életet jelöli meg. Már itt előkerül az evangelizációs és missziói jelleg. Az egyház mindennapi életébe akarnak beavatni a szerzők, majd a mai nyelv használatáról beszélnek.

2. rész: A diagnózis pontos felvétele: magyar szántó földnek nevezett szakasz. Hitünk gyökerei, a közelmúlt és a mai

helyzet felmérése. Társadalmi perspektívák, felnőttek, családok, fiatalok, gyermekek helyzete a mai Magyarországon és a média szerepe a hitoktatás eszközeként.

A 3. rész a kateketika címzettjeiről szól, életkor szerinti csoportokról, személyi problémákkal küzdőkről, deviáns, amorális, fogyatékos emberekről, öregekről, betegekről, drogosokról, alkoholistákról, szociálisan halmozott hátrányban élőkről.

4. rész: A közösségek szerepe a kateketika szolgálatában. A gyülekezet (plébánia), szülői ház, iskola jelentősége. Szerzetesi, felekezeti, önkormányzati, szakiskolák és kollégiumok közössége.

5. rész: Felkészítés a szentségekre. Csecsemő- és felnőttkeresztelés, bérmlálás, házasság, papi rend, eucharisztia. A rendszeres szentségi élet.

6. rész: Kiemelt feladatok: imaélet. Morális nevelés, családi életre felkészítés, szexuális nevelés, munkára és közéletre nevelés. Ökumenikus környezet és nemkeresztény vallások ismerete. Nemzetiségi kérdés.

7. rész: A Szentírás jelentősége, olvasása, alkalmazása a kateketikában.

8. rész: A liturgia és a kateketika kapcsolata. Az ünneplő közösség, szimbólumok, egyházi zene és ének.

9. rész: Katekéták képzése, alkalmazása, továbbképzése.

10. rész: A katekézis módszerei, mai embereknek megfelelő módszerek. A módszer és az ember kapcsolata.

11. rész: A katekizmus megszervezése országos, egyházmegyei, plébániai szinten.

12. rész: A katekézis eszközei, alapküldetése, tanári munkakönyvek, megfelelő körülmények biztosítása, anyagi és tárgyi feltételek, munkahelyi kérdések zárják az MKD-t.

Értékelésünk

Az MKD érdekes, értékes, használható kézikönyv lehet nemcsak római katolikus kézben, de a mi egyházunkban is. Alapos, körültekintő, mai nyelven megírt nagyszerű munka.

Radikális újítást jelent a keresztény katechetikai munkában, hiszen a felnőtt katekézisre alapoz, és ennek fényébe állítja a gyermek és ifjúsági katekézist, vagyis számol azzal, hogy a nagykonstantinuszi korszak lezárult, és nemcsak a keresztény iskola határozza meg a nevelést. Isten egész háznépét célozza meg és teszi felelőssé a missziói parancs idevonatkozó részletének végrehajtásában: „megkeresztelvén őket, tanítsátok meg mindazt, amit én parancsoltam néktek” – Jézus szava szerint. Központba állítja az istentiszteletet, és a katekézis tulajdonképpen ennek előkészítő és utómunkáját végző szolgálata.

Nem kazuisztikus jellegű kézikönyv, nem ad mindenkor és mindenhol beváltható receptet (mint pl. a Codex Iuris Canonici), de jól használható irányt mutat, józanul ismerve a mai élet valóságát. A mai magyar viszonyokat ismerő, a gondolkodásmódot és életfolytatást számba vevő, korszerű könyv ez, minden lényegeset elmond a kereszténység egész embert érintő tanításából, egyéni és közösségi neveléséről: a hitátadásról.

Jó tapasztalatom is van. Szinten tartó senior bibliaórákon, evangélikus értelmiségi közegben ismertette az MKD-t, a következő motívumok kerültek elő: az ember születésekor még nem teljes személyiség, tanulnia kell mindent, és nevelésre van szüksége. A természet és a

környezet alakítja. Magával hoz ugyan potenciális, genetikai értékeket, de ezeknek kifejlesztése, a lehetőségek megadása csak a hozzátartozók szolgálata révén lehetséges – ma már világos, hogy nem az iskola az egyedüli nevelő tényező. Gyermekeinkre hat barátaik társasága, szórakozásaik és a média világa. Mind kognitív, mind emocionális képességeit gyermekeinknek a keresztény szülők és pedagógusok alakíthatják és formálhatják. A nevelésben jelentős szerepet tölt be a találkozások sora. Esetleg ezek határozzák meg döntő módon a keresztény személyiség kifejlődését (Martin Buber írta: „találkozásaim által lettem az, ami vagyok”, – ez a keresztény hitátadás területére is érvényes). A nevelő és nevelt között állandó interakció áll fenn, mindketten gazdagodnak vagy mindketten torzulhatnak is. A nyelvhasználat, a megtapasztalt segítőkészség, az érdeklődés felkeltése, gondolatok és érzelmek kifejeződése, az egészséges kritika, az egyértelmű álláspont vállalása olyan értékrendet alakíthat ki, ami mind beépíthető a keresztény életfolytatásba, abba a közösségbe, ahol az Atya irgalmas szeretete, az istengyermekség és a testvériség légkörét alakíthatja ki minden résztvevő számára. A közösség különböző formában való megélése (család, gyülekezet, egyház) a legegészségesebb embernevelés lehetőségét nyújtja. A bocsánat és reménység légköre, a szeretet állandó jelenléte, félelmet űző ereje boldog, teherviselésre is képes keresztény közösségi embert alakíthat ki. Ebben segített ismertett könyvünk is.

Hafenscher Károly

Gyerekek a Miatyánkról

Dizseri Eszter interjú

Vajon értik-e a gyerekek minden keresztény imádságát, a Miatyánkot? Van-e Istenről, mennyről, kísértésről, gonoszlól fogalmuk, elképzelésük?

Dizseri Eszter kismagnóval felszerelve különféle településeken beszélgetett 5–14 éves, összesen 50 gyermekkel, véletlenszerű választással, vagyis vegyesen fiúkkal, lányokkal, más-más felekezetekhez tartozó családok csemetéivel. Hogy ateista családok gyermekei nem voltak a megszólalók között, az abból látszik, hogy mindannyian ismerik, legtöbbször el is tudja mondani az Úr imáját. És legtöbbször érti is. Akad ugyan, de inkább a kisebbek között, aki megakad a „szenteltesék meg a Te neved” kérésénél (valószínűleg az ige szokatlan, szenvedő ragozása is hozzájárul a zavarhoz), máskor a „Te országod” okoz tanácstalanságot, de annál nagyobb biztonsággal igazodnak el a mindennapi kenyér és a megbocsátás kérdéseiben. (Okosan szól a mindennapi kenyérről kapcsolatban egy kilenc éves kisfiú a következő kérdésre válaszolva: „...és ebben benne vannak egyéb szükségleteink is? A téli dzseki, meg a tornacipő és más effélék? – Ezek nem olyan fontosak, énszerintem az a fontos, hogy higgyünk Istenben. Ő az első, aztán jönnek a többi dolgok...”)

A bűn, vétek, megbocsátás témaköre mindegyik válaszoló számára világos. („Olvastam egyszer a bibliaolvasó-kalauzban: – ne légy olyan, mint a ló! – és emlékszem, pont aznap rúgtam meg a tesómat bosszúállásból...”) Ezek a gyerekek tudják, mit nem szabad tenniük, és törekszenek a jóra. A bocsánatkérésre is mindegyik kész, a haragtartás ide-

gen számukra. Felnőtt szemmel bizonyára nem angyalok, csintalanok, eleve nek, de őszinték, becsületesek és segítőkészek, ha arra van szükség.

Meglátszik rajtuk az imádság lélekfinomító ereje, hiszen valamiképp mindegyik imádkozik, van aki minden este a szüleivel, van aki a nénikéjével, más talán csak a hittan- vagy a bibliaórán, de mindegyik gondolkodva, figyelmesen, sokan bensőséges istenkapcsolatban; még azt is sejtve egyikük, hogy Istennek kék a szeme.

A könyvet a kitűnő vallásszociológus, Tomka Miklós tanulmánya zárja. Fél évszázaddal ezelőtt – írja – könnyebb, egyszerűbb volt a vallásos nevelés, mert a gyerekek hívő környezetbe születtek bele. A szülők, a nagyszülők, rokonok, barátok szomszédok, az iskola, a település egésze ugyanazokat az erkölcsi elveket vallotta, s ha felekezeti különbséggel is, de Istenbe vetett hittel.

Manapság nemcsak a külső környezet más, alkalmanként sokféle, de olykor még a szülőkből is csupán ködös vágy él Isten után, ezért hozzák el gyermekeiket a gyülekezetbe annak ellenére, hogy az ő életükből kimaradt a keresztény nevelés.

Pedig a szülők hite, vallásgyakorlata az igazán jó példa, a családban kapott szeretetet pedig biztos kiindulópont. Mintegy Isten szeretetének példája, közvetítője, következménye. A hit kegyelem, valljuk, de a kegyelem kiadásához az „előszámtást” gyakran adja meg a család. (Manapság néha úgy, hogy a sorrend megfordul, s a cseperedő gyermek hite formálja a szülőket.) Mert most már a hit felé irányításnak nem egyetlen színtere a család, már nem kell a hitélettel bujdosolni, elzárkózni, most már az iskola, a tanítás, az

ifjúsági csoportok egyaránt megadják a közösséget, a Szentlélek munkájához olyanmire szükséges táptalajt.

„Ahol ketten vagy hárman összejönnek az én nevemben, én is ott leszek köztük” – mondta Jézus, ismervén az emberi lelket, s a közösség személyiségformáló erejét. Ott van ő az egyes ember mellett is, mutatja ezt Dizseri Eszter némi válaszdója is, mégis úgy tűnik, az egyházi és a szoros családi közösségekhez tartozó gyerekek válasza éret-

tebbek, mélyebb átélésről tanúskodóbbak, még akkor is, ha a válaszoló esetleg évekkal fiatalabb a nála gyermetegebb idősebbeknél, akik mögött talán csak egy-egy nagymama, nagynéni áll.

A kötet tanulsága: nem elég az imádságot magyarázni, tanítani, hanem az imádkozót el is kell vezetni tanítvány társai közé.

Harmat-Kálvin Kiadó, Bp. 2000. 196 old. 850 Ft.

Bozóky Éva

Mulandóság és maradandóság

„Érdemes volt? Érdemes?” – tételődik, töpreng, mereng a válogatott tanulmányai második kötetének a *Paenultima linea rerum* talányos címet viselő 1995. október 31-én írt zárósoraiban honi klasszika-filológiánk klasszikusa. E kételyek, megválaszolatlan kérdések a negyedik kötet köszöntő soraiban – 2000 januárjában – ismét felbukkannak. Vajon valamely életműből mi maradandó, és mi mulandó? A megélt közel kilenc évtized, ebből a tudományos munkálkodásnak szentelt több mint 6 évtized értelmére, eredményére az alkotón kívül kinek van joga rákérdezni? Magának az ezt megélt embernek. Érti és tudja ezt Eduard Norden magyar tanítványa, hiszen emlékeztet mesterére, aki a klasszika-filológia legnagyobbjainak, a Nobel-díjas Mommsennek vagy a jeles Wilamowitz-Moellendorffnak ötven százalékos maradandóságot jószolt. Vajon akkor hány százalék jut Nordennek vagy a tanítvány tanítványának, Monor szülöttének?

A több mint nyolc és fél évtizedet dolgozó hétköznapi, szorgos ünnepnapok, megvalósult és megvalósulatlan álmok töltik ki. A Pázmány Péter Tudomány-

egyetem Eötvös Collegium tagjaként való elvégzése, egyetemi tanári kinevezések az ELTE-re és a KLTE-re, latin tanácskezelői megbízások e helyeken, magas ívű tudományos karrier, díszdoktori címek: Debrecen, Heidelberg, ELTE, Széchenyi- és Herder-díj, három tudományos akadémia (MTA, Göttingen, Róma) tagja kitüntetett elismerések, külföldi meghívások és megbízások (latin klasszikusok kritikai kiadásai, ókortudományi tanulmányok és nemzetközi lexikonok szócikkeinek idegen nyelven történő elkészítése) azt sugallják, hogy töretlen, sikeres karrier és életút adatott meg a görög-latin kultúra kutatójának. Természetesen az 1914 szentestéjén született Borzsák István sem vonhatta ki magát a szenvedésekkel szegélyezett közös és egyéni emberi sorsból. A magyar közösség tagjaként átélte a népünkre a 20. században ráért szenvedéseket: az I. és II. világháborút, a szovjet hadifogságot, az oktatói és tudományos munkától kényszerelvont időszakokat, a szovjet megszállók és helytartók okozta hátrányokat. Borzsák professzor úr „visszapil-

lantásaiból” és „számvetéseiből” egyértelműen igazolható, hogy nem a címek és rangok időleges megvonásai, esetlegesen késve történő odaítélései, hanem 1956-ot követően az oktatói ténykedéstől való eltiltás és az ELTE-ről való eltávolítás érintette a legmélyebben (ezen érzések átélésében e sorok írója különlegesen „kivételezett” helyzetben van) 1957 júniusában „a megátalkodott előadó azonnali hatállyal elbocsáttatott, és több hónapig tartó létbizonytalanság után beosztott tudományos kuliként ülhettett hat évet az Egyetemi Könyvtárban. A szükségből úgy lett erény, hogy a ki- (ill. be-) rekesztett filológus közben szakadatlanul olvasott” – emlékezett Borzsák István a nehéz évekre (Dragma I. 420. 1.; vö. 8. 1.) Vigaszt, reményt ekkoriban – mint ahogy korábban és később is – a nehézségek során a hivatás szeretete és művelése jelentette. Mindekelőtt Tacitus „faggatása”, a „hallgatótag” megszólaltatása, akinek mindenkorhoz szóló üzenete: a zsarnokság sohasem túri az erényt. A Tacitus megénekelte Agricola életrajzának ismételt ízlelgetése fájdalmas párhuzam felismerésére vezette a könyvtárosi munkálkodást végző tudóst. Agricola is hasonló életkorban járt (44–45 éves), amidőn „Briatanniából hazaparancsoltatván... otiumba kényszerülve kellett senyvednie, amíg korai sírjába nem tért” (vö. i. h.). Borzsák István nem a tétlenséget választotta, a negotium melletti döntése páratlan pályafutást eredményezett. Az életút ismeretében nem erőltetett a neves drámaíró, Wedekind ismert mondásának citálása: baj mindenkit érhet, de csak a nagyon intelligens ember tud valamit hasznosítani belőle. Nem csüggedt az 1940-es években, 1957–63 között sem, ennek köszönhető, hogy a

harmadik évezredbe, a 21. századba érkezvén is több egyetemen okítja az európaiság egyik tartópillérére, a görög-latin kultúrára a fiatalokat, és elemzi tovább a már oly sokszor vállalt antik gondolatokat. 1933 óta (első, diákkori, dolgozatának megjelenésének éve) szinte megszakítás nélkül gondolzza a görög-római ókor hagyatékát, ébresztgeti a latin Európához való tartozásunk tudatát. E kimagasló klaszszikus filológusi munkásságnak állít emléket a Telosz Kiadó által megjelentetett, immár négy kötetesre bővült tanulmánygyűjtemény. A Dagma (görög szó, a. m. maroknyi; „amennyit össze lehet markolni”) I. kötete 1994 decemberében a szerző 80. születésnapja tiszteletére bíbor alapon arany szegéllyel, a II. kötete 1996. szeptember végén zöld alapon arany szegéllyel, a III. kötete 1997. augusztus 18-án, Ilona-napon barna alapon arany szegéllyel, a IV. kötete 2000. október 31-én, a reformáció emléknapján (a „római *református*” akademikust köszöntve) arany alapon bíbor szegélylyel jelent meg. Több mint 6 évtized tudományos munkálkodását, egy kivételesen gazdag – szerencsénk ma is tartó – tudományos pályafutás összegzését tartalmazzák a kb. 200 tanulmányt felölelő könyvek. E lapokról a tudós tanár, az irodalmár, a nyelvész, a történész, a görög-latin kultúra nemzetközi rangú kutatója szól hozzánk, és közvetíti letűnt korok üzenetét. A közzétett kis műrecek 1935 és 2000 között íródtak, de aktualitásukat máig sem veszítették el, és vélhetően a III. évezredbe lépő ember is talál benne eszmei fogódzókat, anyagiassult világunkban mindenkor és mindenkorban szükséges eszmei magvakat.

E gondolatgazdag gyűjtemény tanulmá-

nyozása jelentős segítséget nyújthat tanároknak, irodalmároknak, egyetemi és főiskolai hallgatóknak a görög-római múlt feltárásában, megértésében és annak az európai és a magyar művelődésben való továbbélésének megismerésében.

Korunk kulcsszavai az értékvesztés, az értékkeresés és az értékmegőrzés. E tanulmányok mindegyike az utóbbira helyezi a hangsúlyt, magas szintű tudományos oknyomozása az évezredek előtti hellén és római életnek, eszméknek, erkölcsöknek. Bemutatása a példaértékű morális tetteknek és elveknek. A *Dragma* négy kötete játék az emberiség „normális gyermekkorával”, játék az irodalom halhatatlanjainak hatásával, játék a görög, a latin és nem utolsósorban a magyar nyelvel. Játék a nagy tudású szerzőtől, de kemény próbatétel a klaszszikus kultúrától egyre inkább eltávolodó mai olvasótól. Hallatlanul gazdag tárgyi ismeret, a tényanyag bősége jellemzi ezen írásokat. Módszertani útmutatóként is szolgálhat korunk és a jövőendő tudósai számára. Megnyugvást ad a műveltségre és a humánusra fogékony mindenkor olvasó részére.

Az életmű középpontjában az I. századi római történetíró, a *sine ira et studio* író Tacitus áll. Borzsák István Tacitus műveinek fordítója (1. Tacitus összes Művei. I-II., Bp., 1980), értő tolmácsolója. *Pax Tacitea, Tacitus Germanicus portréja, A tacitizmus kérdéséhez, Forgách Ferenc és Tacitus, Kemény Zsigmond és Tacitus?, Tacitus sírfelirata, Tacitus – az ékes szavú Cicero-tanítvány* stb. sorjáznak a *Dragma* köteteiben a „hallgatag” hagyatékának szemelgetései. Livius, a történetíró, Cicero, a politikus és bölcselő, a világhódító, „világbíró” Nagy Sándor és öröksége, a perzsa „nagykirály”-eszmé, Horatius, Ovidius, Vergilius, a latin irodalom halhatatlanjai kerülnek be-

mutatásra e kötetekben. Igen figyelemreméltó, hogy a görög-római eszmék magyarországi jelenléte, a nagy alkotók hazai hatása sehol sem kerüli el a szerző figyelmét. Például Mátyás király, Zrínyi, Berzsenyi, Kazinczy, Batsányi, Madách, Jókai Mór (regényhőseinek is: pl. Garamvölgyi Ádám Tacitust olvasgat a méhesében) latin műveltsége kerül több helyütt ismertetésre. Nagyon megkapó, ahogyan a hajdani mentorokról, a pályatársakról, az oktató-nevelő intézményekről szóló sorokat olvassuk. A református gimnázium („a Lónyay”), az Eötvös Collegium (amelynek ma a hajdani „gólya”, Borzsák István a kurátora) „kitörölhetetlen bélyege”, Nyusztay Antal, Gombocz Zoltán, Kerényi Károly, Alföldi András, Huszti József, Szemerényi Oszvald, Györkösy Alajos „emlékezete” és más tudós kollégák köszöntése is helyet kapott e kötetekben.

Róma, az *Urbs Aeterna* (örök Város) ránk hagyományozott műveltséget és művészetet, tudományt és jogot, nyelvet – és mindennekfelett – erkölcsiséget. A haza és családszeretet volt minden római polgár jellemzője. A *Dragma* alkotója ezen erényeket nem hivalkodóan ábrázolja. Nincsenek – több mint fél évszázad magyar politikai változásait figyelve ez elismerésre méltó – a különböző korszakokban keletkezett írásokban a mindenkor politikai kurzusoknak, elvárásoknak megfelelő utalások. Jelen van viszont a többször elemzett római erénygyűjtemény: *religio, pietas, disciplina, dignitas, gravitas, constantia, clementia, virtus et iustitia*. A szerző jellemzője is a *severitas*; és mindenkor, mindenkitől elvárt „professzor úr” megszólítás azonban nem kikövetelt, hanem sokszorosan megérdemelt.

A szigorú professzor, a rendületlen kutató – e sorok írója sokszor tapasztalta –

emberként élte és éli e hosszú, szép életet. Az antik *consolatio* műfajnak megfelelően vigasztalta a vigaszra szorulót, és egyben vigasztalt a vigaszra szoruló. Az elmúlt évtizedben közel került egymáshoz – a *Dragma* korrektúráinak megvitatása okán és ürügyén – a kitüntetett és a mai kirekesztett. Beszélgetések történelemről, művelődésről, emberségről, erkölcsről, tartásról és kitartásról.

A recenzió műfaji kereteit sokszorosán szétszakítva megosztom az alábbi kis történetet az olvasókkal. 1997 májusának egyik vasárnapján a *Dragma* harmadik kötetének levonatát vittem a szerzőhöz. Borzsák István szokás szerint kedvesen beljebb invitált, s leültetett a szép időnek megfelelően a teraszra, ahonnan szemlézni szokta szűkebb pátriáját. Nem sokáig maradhattam, mivel sietnem kellett kislányomnak a Deák téri evangélikus templomban tartandó konfirmációjára. Ezt hallva a professzor úr, térült-fordult, és a budai kertjének lankáján éppen virágzó orgonabokrokból hatalmas csokrot állított össze lányom felnőtt keresztyénné válásának köszöntésére.

Hazaszeretet: bár megtehetette volna néhány klasszika-filológus pályatárshoz hasonlóan, nem emigrált hazájából, mindig hű maradt Magyarországhoz, az „alföldi rónasághoz” (vö. *Mi fán terem a királydinnye?* Dr. IV. k. 410–411. 1. vagy a *Weinstock István ébresztése* című írást: Dr. I. 405. 1.). Minden egyes írásnak külön kis története, mára már önálló élete van. Az idő haladtával is más megvilágításba kerültek egyes elemzések. Az európai és honi városainkban tartott előadások emléke, az egykori pályatársak emléke a mindenkori jelen részeivé váltak. A *Dragma* negyedik kötetének ajánlásai és az „Újabb előszó

helyett” sorai a „mai halandó” emberi sorsra utalnak. Vélhetően 1998. Szent Mihály napját követően másként olvasta Borzsák István *A Dobozi-legenda* (vö. Dr. IV. k. 393. 1.) sorait vagy másként emlékezett a *Melanchthon születésének 500. évfordulójára* (vö. Dr. IV. k. 351. 1.) a *Credo* felkérésére 1997 júliusában, Tihanyban megírt cikkére. Egyéni tragédiáink, szenvedéseink szaporodtával, szereteteink földi létből való távoztával kisebb sérelmeink, amelyek valaha oly nagyoknak tűntek, elhalványulnak. Az értelmes munka, a szüntelen ténykedés, emberi küldetésünk teljesítése és a hit nem engedi, hogy az egyén „reményvesztetté” váljék, legyen az Goethe vagy más korokból más alkotó. A világmindenség mulandó, az ember maradandó. Az ember csak e világi halandó.

„Emberek jöttek és emberek mentek, birodalmak tündököltek (illetőleg garázdálkodtak) és buktak meg csúfosan. Közben pedig az olykor gúnyolt »örök emberi értékek« hajója hánykódott bár, de el nem süllyedt” (Dr. I. k. 5. 1.). „*Elhull a virág, eliramlik az élet...*” – vetette papírra Petőfi a világirodalom egyik legszebb sorát szeptember végén; „*Őszbe csavaradott a természet feje, / Dérré vált a harmat, hull a fák levele*” – indítja Arany a Toldi estéje első énekét (Borzsák István 1994-ben egy kiállítás megnyitóján e trilógia zárósortait idézte; vö. Dr. II. k. 432. 1.).

„*Érdemes volt?*” Érdemes! Babits félelme – „Ami betűt ír ágam irt a porba, / a tavasz sárvize elsodorja”; Ősz és tavasz között – sem igazolódott. A Borzsák István által is oly sokszor interpretált Horatius (vö. pl. Dr. I. k. 121. 1.) kívánczik ide: „*Exegi monumentum aere perennius...*”

Budapest, 2000 karácsonyán

Dörömbözi János

Profán abszolútumok kora

Két éven belül két olyan könyvet olvastam, amely a 20. század teljes áttekintésére vállalkozott. 1998-ban a Pannonica Kiadó jelentette meg az angol Eric Hobsbawm 1994-ben publikált könyvét (kb. 550 oldalon), 2000-ben pedig a 20. Század Intézet tette le a magyar olvasó asztalára – a szintén angol – Paul Johnson 1983-ban készült, majd 1999-ig több kiegészítéssel bővített könyvét, amely kb. 900 oldal terjedelmű.

Ilyen igényű és ilyen terjedelmű könyvekről öt flekket írni istenkísértés, hiszen az érdemi bemutatásukra legalább ötször ekkora terjedelemre volna szükség.

Hobsbawm a szélsőségek koraként jellemzi „a rövid 20. századot” (1914–1991); Johnson eredetileg modern időkről beszél, és alcímében egyfajta világtörténelmet ígér az 1920-as évektől 2000-ig. A magyar kiadás alcíme ennél jóval többet: a század igazi arcát. Múltbeli örök tanulság: az igazság megítélését bizzuk az égiekre!

Nem tudom, milyen borítóval jelent meg e könyvek eredeti első kiadása, nálunk mindkettőnek a fedelén kurtabajszos ember virít; az egyik uniformisban, feje fölött földgömböt tartva, a másikon civilben, keménykalappal, és mellette csak egy kicsi, Sztálin-bajszos fél fej jelzi, hogy más fazon is volt itt divatban.

A magyar címlapok azt sugallják, hogy az egyik szélsőség mégis szélsőségesebb, mint a másik. Különösen furcsa ez a sugallat a Johnson-könyv esetében, amelynek az egyik erénye éppen az, hogy határozottan a marxizmust, illetve a kommunizmust jelöli meg első számú szélsőséggént, hangsúlyozván a történel-

mi időrendet. Johnson csak egyszer bicaklik meg, amikor a könyv vége felé azt írja, hogy „mint láttuk”, a politikai terrorizmus Németországban kezdődött az 1919–1922 közötti években, holott a könyv második fejezetében – az olvasó vélelme szerint – egyszer s mindenkorra tisztázta, hogy e tekintetben a lenini Oroszország volt a világelső 1917-ben. Sajnálatos, hogy a fedélterv készítőjét vagy készítettőjét éppen a könyvből kilógó félmondat ihlette meg.

Johnson a magyar kiadáshoz írott rövid előszóban azt reméli, hogy kötetét hasznos kézikönyvként forgatják majd az olvasók. Hobsbawm a bevezetőjében leginkább a század történetének megírásakor felvetődő nehézségeket ecseteli. Elismeri, hogy könyve egyenetlen alapon nyugszik, és megjelöli történetírói, helyesebben portréfestői pozícióját: résztvevő megfigyelőnek, nyitott szemű utazónak, illetve őseit idézve, kibicnek határozva meg magát. Érdekes módon Hobsbawm ugyancsak esszé jellegű munkája jobban hasonlít egy kézikönyvre, mint Johnson óriás-esszéje.

A lényegesen gazdagabb anyagú Johnson-könyv élményszerűen és érzékletesen mutatja be, milyen véletlenek, esetlegességek, érdekességek révén történni meg a 20. század történelme.

Ugyanakkor Hobsbawm többet világít meg elméletileg, mert nem hiányzik könyvéből a polgár és a kapitalizmus genetikájával, természetével és sorsával való szembenézés. Ez a szféra Johnsonnál elsikkad.

Hobsbawm sem mondja ugyan ki, de a tájékozott olvasó számára kitetszik könyvéből: mi váltotta ki, mi gerjesztet-

te az utópiákat és a szélsőségeket. Természetesen a liberális kapitalizmus. A bázisukat is az teremtette meg, létrehozván a tömegtársadalmat.

Ha ezt a tényt megkerüljük vagy elmismásoljuk, akkor tonnányi könyvvel sem értelmezhető a 20. század történelme. A hidegháború utáni időszak sem.

A század történelme csakis úgy érthető meg, ha abból indulunk ki, hogy az internacionális (transznacionális) liberális kapitalizmusra kétfajta történelmi válasz érkezett: először az internacionalista marxizmus, kommunizmus, nem sokkal utána pedig a nacionalista alapú fasizmus, a faji alapú nemzetiszocializmus, valamint a különböző nem fasiszta, nem náci, de nacionalista autoriter rendszerek.

A történelem értelmezéséhez az okozat tisztelétén kívül még valami szükségeltetik: a filozófiai szemlélet. E nélkül a történelem csak mese, csevegés, véletlenek és esetlegességek halmaza, illetve „korrekt” politikai, társadalmi, gazdasági elemzés.

A filozófia, mint az értelmezés nélkülözhetetlen kerete és eszköze, akkor válik igazán nyilvánvalóvá, ha *bűnös* ideológiákról olvasunk. Ugyanis a bűn nem történelmi, nem politikai kategória, hanem erkölcsi, vallási. Ilyen értelemben a Szent és az Isten helyére a Ráció emelő, tisztán haszonelvű és pénzközpontú polgár, valamint az ő kapitalizmusa ugyanolyan bűnös, mint a reá felelő ideológiák, utópiák. Mind a három jelenségben és törekvésben (liberális kapitalizmus, kommunizmus, „jobboldali szélsőségek”) közös elem, hogy a szakrális abszolútum helyébe egy profán abszolútumot iktatnak (a rációt, a pénzt, az ilyen-olyan eszmét), tehát *a modern kor leginkább a profán abszolútumok koraként írható le*, és csak ezen

belül tárgyalható a 20. század történelme. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a liberális kapitalizmus és a kommunizmus szellemileg egy töről fakad, valamint az sem, hogy a fasizmus és a nemzetiszocializmus két vezére, Mussolini és Hitler eredetileg a baloldalon iskolázódott. És Hitler a halála előtt Sztálint irigyelte.

Hitler esetében érdemes utalnunk az amerikai John Lukacs történészi véleményére, mely szerint a 20. század igazi forradalmára Hitler volt, aki ösztönösen egyesítette ideológiájában a nemzetit és a szocialistát. Az egyik elem a kapitalizmus internacionális jellege ellen irányult, a másik elem pedig a kapitalizmus társadalmi érzéketlensége ellen.

Johnson azt írja, hogy Hitler csodálta a zsidókat. Mégpedig a faji tisztaságuk és öntudatuk miatt. A zsidók világbeli szerepléséből azt a következtetést vonta le, hogy csak tiszta fajú nép képes minden helyzetben érdekei szerint cselekedni és a világ urává lenni. Ha Hitler valóban így vélekedett, további gondolatmenete is rekonstruálható. Minthogy a zsidó egy-Isten foglalt volt, választott népe által, amely hitt viláгурalmi küldetésében, Hitler a faji logikát követve csakis egy olyan faji kontrával állhatott elő, amely független a zsidó-keresztény Istentől, és übereli a zsidók hiedelmét. Így érthető, miért vallotta Hitler azt, hogy Németország vagy a világ ura lesz, vagy nem lesz Németország.

Hobsbawm Európából szemléli a századot, míg Johnson leginkább az USA szemével nézi a világot. Különbségek ebből is adódnak. Johnson könyvéből többet tudunk meg az amerikai gondolkozásról, az amerikai és az amerikaiak által ismert kulisszatitkokból. Hobsbawmtól többet

tudunk meg az európai színtérről. Ezért is hasznos mind a két könyvet elolvasni. A század történelme Európában zajlott, s ez akkor is igaz, ha kétségtelennek tekintjük, hogy az USA ebben a történelemben meghatározó, sőt döntő szerepet játszott, és a 20. század lényegében az USA százada volt. Nincs ellentmondás. Az USA az európai szerepvállalásnak köszönhetően lett szuperhatalommá, majd világszöv. (E nélkül a szerepvállalás nélkül egy ideig még tetszeleggett volna impotens mamutként, izoláltan, míg Németország le ne gyűri.)

Johnson könyve húsz fejezetből áll, a Hobsbawm é tizenkilencből. Johnson fejezetcímei irodalmibbak, de közülük sok azonosítható Hobsbawm címeivel, hiszen ugyanarról a századról írnak. A téma feldolgozásának módja természetesen más és más.

Hobsbawm könyve könnyebben áttekinthető. *A század madártávlatból* című, külön kis esszéje olvasmányos, izgalmas kalauz, amely exponál minden későbbi témát, és sokat segít az eligazodásban. Ő triptichonnak látja a századot, ennek megfelelően három részre tagolja a kötetet. Címei: *A katasztrófa kora*, *Az aranykor*, *A földindulás*. Az első rész a második világháborúval zárul; a második részben a háború utáni nagy nyugati fellendülésről, a civilizációs (társadalmi és kulturális) szakadék kialakulásáról és a „létező szocializmusról” ír; a harmadik korszakot a válság évtizedeként jellemzi.

A két szerző közti különbség talán jól érzékeltethető azzal, ahogyan az egyik és a másik kezdi, illetve zárja könyvét. Hobs-

bawm szerint egy történelmi eseménnyel, az első világháborúval kezdődött igazából a 20. század; Johnson szerint a modern világ 1919. május 29-én kezdődött, amikor a napfogyatkozásról készített felvételek igazolták a világegyetemre vonatkozó új elméletet, Einstein relativitáselméletét. Johnson záró fejezetének címe: *A szabadság visszanyerése*, de legalább annyi veszélyt és fenyegetést érzékel és sorol fel, mint Hobsbawm. Hobsbawm azt mondja: „Elérkeztünk arra a pontra, amikor az emberi múlt örökségének pusztulása felszámolhatja az emberi társadalom struktúráit és ezzel együtt a kapitalista gazdaság társadalmi alapjait is. Világunkat egyszerre fenyegeti a robbanás és az összeroppanás. Ennek meg kell változnia. (...) egy megváltozott társadalom alternatívája csak a sötétség lehet”. Johnson így búcsúzik: „...az arrogáns meggyőződés, hogy az emberek saját intellektusukkal mindenfajta segítség nélkül képesek megoldani a világegyetem valamennyi problémáját és misztériumát – továbbra is mélyen a világtársadalomban gyökerezik. Kiirtható vagy legalábbis enyhíthető-e? Ezen múlik, hogy az új évszázadnak van-e esélye arra, hogy a remény kora legyen az emberiség számára.”.

A pápa már ebben az új évszázadban nyilatkozta: „Az egyetlen vezető, akivel nem sikerült megfelelően eltársalognom, Clinton volt. Én beszéltem, míg ő az egyik falon lévő freskókat csodálta. Nem figyelt rám.” Mivel fejezhetjük be ezek után? Az Isten, csak az Isten...

Gődény Endre

Harangok halk kondulása

Husadik századi észt líra

Válogatta, szerkesztette, az elő- és utósztót írta, valamint az életrajzi jegyzeteket készítette Bereczki Gáborné Mai Kiisk

Újabb gyöngyszemmel gyarapodott közismerten gazdag fordításirodalmunk. Bereczkiné Mai Kiisk remek, kétkötetes észt lírai antológiája nem tekinthető előzmény nélkülinek, hiszen éppen negyed századdal ezelőtt, 1975-ben látott napvilágot egy akkoriban páratlan kiadvány *Észt költők* címmel az Európa Könyvkiadónál – ugyancsak Mai Kiisk, férje, Bereczki Gábor és jelen sorok írójának válogatásában – mégis ez a mostani több tekintetben is egyedülálló vállalkozás. Ennek egyik oka, hogy a könyv alcíme – Husadik századi észt líra – csak különleges alkalmakkor, jelen esetben a századforduló kapcsán fedheti ennyire pontosan a kötet tartalmát. Az antológia első versei a 20. század első éveiben keletkeztek, illetve jelentek meg, az utolsók a kilencvenes évek legvégén. A másik, feltétlenül említésre méltó momentum, hogy a *Harangok halk kondulása* c. válogatás kétnyelvű antológia, tehát a magyar fordítások mellett az észt eredeti szövegeket is közli. Az avatatlanok szemében ez akár luxusnak is tűnhet, hiszen óhatatlanul felvetődik a kérdés, ugyan hányan tudhatnak észtül hazánkban a magyar olvasók közül. Igaz, a kötet belső borítójából azt is megtudhatjuk, hogy az antológia a gyönyörködtetés mellett oktatósi segédkönyv gyanánt készült. Mindemellett nem ez az egyetlen érv, ami a kétnyelvűség mellett szól. A költészet igazi kedvelői a megmondható, mennyi-

re fel tudja csigázni az olvasót a vers és a fordítás tipográfiai hasonlósága, az eredeti szöveg nyelvi, zenei ízelgetése még akkor is, ha az eredeti sorok jelentésére csupán a fordításból tud következtetni, főként egy olyan nyelv esetében, ahol az íráskép és a kiejtés között csupán minimális eltérések vannak. Ez a megállapítás kiváltképp áll a kötött formájú versekre, amelyek az észt irodalomban éppoly harmonikusan megférnek a szabad versekkel még egy-egy, akár a legmodernebbnek mondott alkotó esetében is, mint a magyarban. A kétnyelvű kiadást tehát nem csupán hasznosnak, befogadói szempontból is jó döntésnek kell ítélnünk.

Az antológia 40 észt költő munkásságából ad ízelítőt, a vállalkozás természetéből adódóan időrendben. A sort Juhan Liiv (1864-1913) versei nyitják meg, s az 1971-es születésű Karl Martin Sinijärv versei zárják. A válogató dicséretére legyen mondva, hogy volt mersze szakítani azzal az irodalomtörténeti beidegzettséggel, miszerint az 20. századi észt líra az egyébként rendkívüli tehetségű, tudatos újítóval, Gustav Suitsszal (1883-1956) kezdődik, így az antológiát a tragikus sorsú, ám zseniális, a 19. századhoz képest ösztönösen új költői attitűddel fellépő Juhan Liiv verseivel indítja, akinek a legjobb versei már semmiféle rokonságot nem mutatnak a 19. század végi epigonizmusba hajló későromantikával.

*Éj, ne hagyj dideregnem,
végy az öledbe!*

*Napom nem ismer engem –
éj, te fogadj be!*

*Egy árva csillag sem ragyog –
borzadok.*

Takarj be, megfagyok.

(Képes Géza ford.)

A század első éveitől az Ifjú-Észtország, majd a különböző művészeti csoportosulások költői, írói, ideológusai kétségtelenül tudatosan törekednek a nyugati eszmeáramlatok (impresszionizmus, szimbolizmus, expresszionizmus) befogadására az észtlírában, s ezek a törekvések egészen napjainkig tapasztalhatók az újabb és újabb irányzatokat illetően. Talán itt érdemes megjegyezni, hogy a szovjet megszállás legvadabb időszakában, a negyvenes-ötvenes években, amikor a politika határozta meg a költészetnek mind a tematikáját, mind a formáját, ezt a folyamatosságot főként a nagy számú, emigrációba kényszerült alkotó biztosította, akiknek a munkássága szerves része a század észtlírájának, amit a szóban forgó antológia is híven tükröz. A világlíra tendenciájának követésekor sohasem pusztán átvételről, utánzásról van szó, erre a törekvésre talán a „honosítás” a legáltalános elnevezés. Az észtlírikusok munkássága az új költői megközelítésmódok, a nyelvi lehetőségek felismerése, tágítása egyaránt a kortársi világirodalommal szinkronban lévő, ám mindvégig Észtországcentrikus költészetet eredményezett. A folyamat megértéséhez, elemzéséhez egyébként kitűnő támpontul szolgál Berezcki Gáborné Mai Kiisk utószava.

Minden nagyszabású költői antológia bemutatása kapcsán illik szólni arról, hogy a recenzens szerint kiket kellett volna meg szerepeltetni az antológiában, és hogy a válogatott költők műveinek mennyisége, minősége megfelelően reprezentálja-e

(a többnyire hazai) irodalmi értékrendet. Az első kérdésre egyértelmű a válasz: a válogató kitűnő munkát végzett. A másodikonál már van némi hiányérzetünk: a század első felének klasszikusaitól, Gustav Suitstól, Marie Undertől, Henrik Visnapuutól vagy a kortársak közül Ain Kaaeptól és Paul-Eerik Rumomtól szívesen olvastunk volna több verset ebben az évszázadzáró antológiában, akár a már meglévő fordítások újraközlése révén is.

Hiányérzetünket nyilván nem a válogatásnak kell felróni, hanem a területi korlátoknak, hiszen Berezckiné Mai Kiisket különben semmi sem gátolhatta volna néhány tucat vers átvételében a már említett 1975-ös antológiából. Ő azonban érzékelhetően arra törekedett, hogy a meglévő fordítások mellett minél több új vers reprezentálja hazánkban az észtlírákat, melynek minőségét jelzi, hogy Képes Géza mellett olyan kitűnő költők fordították, mint Ágh István, Bella István, Csanádi Imre, Illyés Gyula, Kormos István, Rab Zsuzsa, hogy csupán a legnevezebbeket említsem. Most ez az igen előkelő lista Kányádi Sándor nevével egészült, teljesedett ki. A költő Ellen Niit 9, Arvo Valton 7, Viivi Luik 5, Bernard Kangro 8 és Kalju Lepik 3 versének lefordításával járult hozzá az észtlíra hazai megismertetéséhez, – s mivel nem szívesen használok superlatívuszokat – csupán annyit jegyezek meg, hogy a hozzá méltó színvonalon. Vele, valamint az imént említettekkel együtt harmincegyen működtek közre a kötet fordításában. Berezcki Gábornénak számos új fordítót is sikerült megnyernie az ügynek, többnyire észtlíra tudó szakmabelieket, azaz finnugristákat, de megtaláljuk kötöttük a Magyar-Észtlíra Társaság által meghirde-

tett két műfordítói verseny győzteseit is. A kötet szerkesztőjének kezdeményezése – kiváltképp a végeredmény ismeretében – dicséretes, végtére is, gondoskodni kell az utánpótlásról is. Hosszú névsor kerekedne, ha minden sikeresen átültetett vers fordítóját név szerint megemlíteném – pedig szívem szerint mind-egyikükhöz lenne egy-két jó szavam. Néhányukat mégis ki kell emelnem szakmai virtuozitásukért.

Új, immár teljesen beérett fordítóként mindenképpen említésre méltó Szabó Borbála és Kérész Gyula, valamint a már költőként is ismert Karafiáth Orsolya, akik mind a szabad, mind a kötött versek világában egyformán otthonosan mozognak, de éppen úgy ide sorolhatnám a tudtommal „kezdőnek” számító Janurik Tamást is. Az antológiában többszori remek fordítással szereplő Szabó Borbála érdemeit aligha kisebbíti, hogy a II. kötet

280. oldalán közölt Doris Kareva verset félreértelmezte. Kellemes meglepetéssel szolgáltak a kitűnő prózafordító Bereczki Gábor pontos, korrekt művészileg hiteles prózaversfordításai is, de ugyanez elmondható a finnugor népek irodalmát már régóta csöndben, szerényen népszerűsítő H. Laborc Júlia itt közölt átültetéseiéről is.

Mindent összegezve olvasmányoknak, „oktatási segédkönyvnek” egyaránt remek költészeti antológia született Bereczkiné Mai Kiisk és munkatársai jóvoltából az Észk Könyv Évének – 1525-ben jelent meg az első észk nyelvű könyv – tiszteletére. A kiadványt támogató Berzsenyi Dániel Főiskolát, a Minoritates Mundi c. sorozat szerkesztőjét, Pusztay János professzort és az Észk Köztársaság Magyarországi Nagykövetségét csak köszönet illetheti érte.

Fehérvári Győző

„A lélek mindenkori segítőitársai”

Bödöcs Pál: *Észak beszél. Jegyzetek Knut Hamsun regényeiről.*
Kairosz Kiadó, Budapest, 2000. 193 p.

„Knut Hamsun körül gyűrűznek tévedések, életének és alkotásainak részleteiről épp úgy, mint az egész emberről és művéről”, s nemcsak Magyarországon, hanem szerte a nagyvilágban. A hamsuni „misztérium” azonban akkor is foglalkoztatta az olvasót, a kritikust és a politikusot, amikor a hivatalos álláspont a megbélyegzés és az agyonhallgatás volt.

Bödöcs Pál belső meggyőződésből fakadó bátorsága reményeim szerint elindítja azt az elemző, tisztázó, az erkölcsi és az esztétikai irodalmi értékek felőli tárgyila-

gos közelítést, mellyel Magyarországon is ismertté válhat századunk egyik nagy norvég írója, aki méltán nyerte el a Nobel-díjat. Régóta esedékes volt a nyílt beszéd a hamsuni jelenségről. Az írónak 1920 és 1935 között szinte minden munkája megjelent Magyarországon, kiváló, illetve jó fordításokban. A magyar közönség már akkor ismerte és nagyra becsülte az egzotikusnak ható északi tájak sajátos világának megéneklőjét. Hamsun regényei és elbeszélései az epikai határokat túlszárnyalva a líra felé közelítenek. Impresszionista prózája a századforduló irodalmának egyik magaslati pontja.

Bödöcs Pál Hamsun legjelentősebb regényeit elemzi filológiai alaposággal és

az igaz, a valóságot visszatükrözni képes szó iránti éhséggel. Nem fél a szavaktól, nem fél a szubjektív tartalmak kimondásától. Sajátos megközelítésmódja az életmű számos új aspektusára világít rá. Célja nem elsősorban a novella vagy a regényelemzés. Nem az egyes művek irodalomtörténeti boncolására törekszik, hanem a tartalom és forma egységébe behatolva tárja fel a művek mély rétegeit, azokat, melyek meggyőződése szerint katarzisa indíthatják és juttathatják el az olvasót.

Az esszé a megjelenés sorrendjét követve elemzi a műveket, keresve bennük az abszolút értéket, azaz a maradandót, és jó érzékkel mutat rá a mulandóra, így jutva el fokozatosan az életösszefüggések felfedezéséhez. Elemzése során több esetben mintegy vitába száll nagy elődök, például Hamvas Béla, Kodolányi János, Németh László vagy Kassák Lajos véleményével. Bödőcs Pál Hamsunhoz hasonlóan néhány alapvető kérdésre keresi a választ. Hogyan viseli az ember a sors nagy megpróbáltatásait? Milyen erőforrásokat hozott magával az életharcba, kire és mire támaszkodhat környezetében? A válaszokat biztos kézzel tapintja ki. Mivel Hamsun nem volt semmilyen filozófiai áramlat közvetítője – még a nácizmussal kapcsolatban sem –, járta a maga indulása pillanatától önálló útját. Akkor is igaz az állítás, ha, amint ez műveiben is megnyilvánul, szerette az „erős embereket”, mint Glahn hadnagyot, Nagelt vagy Isakot. Az utóbbiban az elemi fizikai erőt, az életöszönt dicsőíti, mellyel lehetségessé vált az embernek a természetbe való sajátos visszatérése. Isaknak sikerül uralma alá hajtani a földet. Az *anyaföld áldása* című mű főhőse azonban nem típus, életútja, akár-

csak Glahn hadnagyé a *Pán* című regényben, egyedi és megismételhetetlen. Ez azonban mit sem von le értékéből, minden korban érvényes üzenetéből.

Bödöcs Pál az isteni és emberi értékek után kutat a hamsuni életműben. A mondanivaló mélységeit és árnyaltságát vizsgálja, azokat az irodalmi építőelemeket, melyek éppen azért, mert lényegiek, megszólítanak, válaszára kényszerítenek. A szerző gyakran von párhuzamokat mai magyar valóságunkkal. Az összehasonlítás kiállja a próbát, de az aktualizálás kiközlenti az olvasót a művek alkotta erőteréből, helyenként túlzottan direkt módon, és talán nem is szükséges az effajta magyarázat. A művek üzenetének felismerését bízunk az olvasóra. Hamsun regényei a norvég irodalomban is sajátos vonulatot alkotnak, mégsem lehet a kortárs áramlatok és a norvég valóság teljes kizárásával megközelíteni. Bödőcs Pál egyedül Ibsen *Peer Gynt*-jével von párhuzamokat, melyek jogosak és szemléletesek, de nem elégségesek. A norvég irodalom gazdagságát, sokszínűségét, vonzerejét Hamsun sajátos, misztikus, egyéni módon képviseli, de a norvég irodalom egészéből, mint hordozó összefüggések szövetéből nem szakítható ki.

A Nobel-díjas író a háború utáni időktől a magyar közönség éppen az igaztalanul és mechanikusan rásütött bélyeg miatt mellőzi, anélkül, hogy ismerné, elítéli. Osztom Bödőcs Pál véleményét, miszerint a hamsuni életműnek nincs semmi köze a faszizmus eszmevilágához. Az író és az életmű szétválasztása nem megszokott gyakorlat. Hamsun esetében mégis erre kényszerülünk. A bírósági ítélet, a vagyonek kobzása jogos volt, de nem jogos az alkotásokra ráterhelt negatív megítélés. Ebben a kérdésben akkor járunk el

helyesen, ha nem azonosítjuk a bűnt és elkövetőjét, hiszen lehetséges lenne, hogy az a Knut Hamsun, aki elszántan harcol az emberiség egyik ellensége, a kegyetlen kapitalizmus ellen, szövetségre lépjen egy másikkal, a náciizmussal? Bödőcs Pál ebben a tekintetben differenciáltan jár el, szolgálatot téve ezzel a Nobel-díjas norvég író körül mesterségesen gerjesztett homály eloszlatásához. Bátran nevezi meg a probléma egyik gyökerét, Hamsun politikai dilettantizmusát, illetve erős angolellenességét, ami automatikusan emeli a német vonal esélyeit. Mindez azonban a nemzetféltség alapjáról történik.

Bödöcs Pál nem említi azt a hatalmas vitát, mely az 1970-es évek végén zajlott, amikor a dán Thorkild Hansen több mint 1300 oldalas dokumentumregénye *A per Knut Hamsun ellen* megjelent.

Hansen jelentősen árnyalja a sematikus „náciképet”, és többek között a Hamsun és Hitler közötti találkozásról levéltári kutatásai alapján közöl fontos, új mozzanatokat. (Innen tudjuk, hogy Hamsun németországi utazásának fő oka Ronald Fangen norvég költő kiszabadítása volt a koncentrációs táborból.)

Hamsun regényeiben végső soron mindig az élet értelmét kutatja. A kor modern pszichológiai ismereteit intuitíve túlhaladva hatol az emberlét mélységeibe, egészen a tudatalatti síkokig. „A nyugtalanság és a megnyugvás ritmusára jár az ember élete. Ezeket az állapotváltozásokat tudta talán minden más költőnél természetesebben kimondani Knut Hamsun.” (192. o.)

A dialektika a kezdet és a vég, az ég és a föld, az öröm és a bánat, a szerelem és a magány között feszül. Ezen dimenziók között vergődnek a hamsuni figurák, mozgósítják szellemi, lelki és akarati energiájukat, hogy betöltsék hivatásukat. Az „igazi” Hamsunnek, a lélek és természet ismerőjének és megéneklőjének megérdemelt helye van az európai irodalomban.

Bödöcs Pál lelkesítő, elkötelezett elemzései minden bizonnyal hozzájárulnak a hamsuni jelenség újragondolásából fakadó átértékeléséhez, amire nem is Hamsun alakjának és hírnevének van szüksége, sokkal inkább nekünk, 21. századi olvasóknak. Ebben a tekintetben is itt a „kairosz”, azaz elérkezett az idő.

Kőrösiné Merkl Hilda

„Ha befelé figyelek, zenéd szól, s hallom Istent”

*Közben egy másik nap lett.
Ilyen könnyedén járunk át
egy másik életbe. Ahol egymás mellett lé-
tezzünk, és
sétálunk és megírjuk újra meg újra a má-
sik történetet
(A válltáska)*

Villányi László: *Egy másik élet.*
Orpheusz Könyvek 2000.

A retrospektív kötet mintegy átrendezi s új fényszögbe állítja Villányi korábbi költészetét. Viszonylag kevés friss keletkezősű verset találunk benne, de a rostálás annyira szigorú és igényes, hogy belőle egy megújult, átváltozott, érett – mondhatnánk: bölcs – költőarc tekint ránk. Két korai kötetéből (*Délibábünnep*, 1978; *Falovak*, 1982) alig néhány darab kerül be, s a későbbiekből is (*Alázat*, 1990; *Az alma*

íze, 1994) megszűrten válogat; viszont két utolsó kötete anyagát (*Vivaldi naplójából*, 1997; *A szabadkai villamos*, 1998) sorrendcserével teljes egészében áttemeli. Ezeket tehát már tökéletesen magáénak vallja, mintegy jelezve: maga is érzékeli, hogy költői személyisége („álom-élete”) az utóbbi években teljesebben kiigazán. Kialakult belső biztonsága, a lélek derűje és a formák harmóniája. A válogatásból így egy öneszmélési folyamat bontakozik ki, háttérben persze egyfajta sorstörténet – majd’ félszázadnyi élet.

Villányi nem tartozik azok közé az alkotók közé, akik ontják magukból a verseket. Eredendően meditatív hajlamú, rejtekező alkatú – sokkal visszafogottabb annál, hogysen érzelmi túlradásaival terhelné olvasóit. A vágyak – sejtelmek szintjén lebegtetett szövegei szinte semmit nem árulnak el önmagáról konkrét síkon, áttételesen mégis mindazt megsejthetjük belőlük, ami számára lényegbevágóan fontos. Versprózáiába érzés- és tudatállapotokat transzponál. A konceptuális költészetnek egy különös változatóról van itt szó: az alkotóban magában zajlik a közvetlen élmény érzelmi feldolgozása, absztrahálása – magáról az élményről a szövegbe semmi sem kerül, viszont intellektualizált tapasztalatait érzéki-érzéketes, konkrét nyelvi eszközökkel formálja verssé. Biztonságos formakezelése, a motívumok előre, hátrautaló hálója, amely a szövegösszefüggés rendszerét biztosítja, olyan intenzív műgondra, erős fokú tudatosságra vall, ami – Határ Győző kifejezésével élve – „versmenés” körunkban egészen kivételes önfegyelemről tanúskodik.

A kötetten végigpásztázva úgy tűnik: egy szellemi beavatási folyamat tanúi vagyunk. Az empirikus valóságérzéke-

léstől spirálisan felfelé haladva mind mélyebb „léttitkok” tárulnak fel előttünk. A beavatás mélyen személyes jellegű egzisztenciális történet. Villányi erről sem szavakkal beszél, hanem úgy csoportosítja, rendezi folyamatba verseit, hogy általuk rálátást nyerjünk életének azon mozzanataira, amelyek ráébrésztették rendeltetésére, amelyek során megtalálta élete értelmét. Hamvas Béla szerint az „ébredés” / „éberség” – a zárt élet áttörése, megnyitása a nyílt élet, a lét felé – a tisztánlátás felső foka. Ebben az értelemben rajzolódik itt ki a szövegösszefüggésből a „felébredés”, a szellemi „letisztulás” folyamata, amelynek hozadéka az elért nyugalmi állapot, egyfajta leszűrt életbölcesség.

Valójában csak az szabad, aki tudatában van lehetőségei határainak – bölcsessége tehát belülről vállalt életforma. Nem lázad már és nem ostromolja a lehetetlent, hisz megértette József Attila szavait: „rab vagy, amíg a szíved lázad” (Eszmélet). Villányi ebben az értelemben szabad. Túljutva ifjúkori lázadásain, a világgal való konfrontálódásán (amiről még elő kötetei tanúskodnak), sikerült kibontania költészetében magasabb Énjét, rátalálnia az ősi igazságra: „a betűöl, a lélek megelevenít”. Személyes életét, líráját a lélek (szó szerint: az „anima”) formálja, belőle meríti benső ihletettségét.

Így, retrospektíve, átértékelődik a múlt. A tárgyakkal, jelenségekkel, történetekkel új perspektívát kínál a – prousti értelemben vett – „eltűnt idő”, amely a kronológiai előrehaladást az események láncolatából személyes történelemmé, sorssá formálja. A korai versek szorongásos életérzése, a Városhoz (szülővárosához: Győrhez) fűződő am-

bivalens viszonya most, visszatekintve a bölcs humor, szeretet, megértés forrása lesz (*A vetkőzés mozdulatai* című ciklus). Ennél jóval többet árulnak el a költő életéről, világhoz való viszonyáról a következő – mélyen személyes, ugyanakkor mégis átszűrten személytelen át-tételes-ciklusok (*Alázat, A hal hangja, Az alma íze*), amelyek mintha a „szerelmes” verseket fognák össze, valójában azonban létező jellegűek. Ugyanis Villányinak nincsenek szerelmes versei a szó megszokott, konvencionális értelmében, viszont egész lényét, költészetét áthatja az a szoros élet-szimbiózis, amelynek kötelékében immáron majd’ harminc esztendeje él, s amely nála az érzékeken keresztül megismert, megértett lét, „lélek házasság”-gá (Hamvas Béla kifejezése) finomult. Az ember érzékei által éli át a léte legintenzívebben, s ha érzéki tapasztalatait képes szellemileg feldolgozni, a megismerés mind magasabb lépcsőfokaira léphet. Ezt Villányi költői pályája ékesen igazolja.

Nála valójában nem is a leírt szavak, hanem a szöveg alatti rétegek, a megélt élmények, szellemi tapasztalatok elektromos vibrálása adja a versek különös belső feszültségét. Az „alma íze”, zamata egyre édesebb az évek elmúlásával – így lesz a test „lélekvezető”. Mindig újra s újraélve e kapcsolat mélységeit, fokozatosan megtanulja értelmezni saját léttapasztalatait az emberi sors dimenzióiban, így mind többet képes számunkra is érzékelhetővé tenni a lét eszenciális törvényeiből. (*Négy évszak* című ciklus).

S ahogy mélységben, úgy tágul ki térben-időben (azaz a téridőben) is ez a költészet. A *Szabadkai villamos* című kötet darabjai változtatás nélkül, mintegy belső logikával illeszkednek e táguló szerkezet-

be: Győr-Szabadka-Közép-Európa-Párizs (Európa „szíve”, művészeti centruma) a költő életének színterei, s egyúttal a mi „Európába-menetünk” szimbolikus állomásai. A tájékozódott; a szabadkai „iker-csillag” unokatestvér-pár (Kosztolányi – Csáth) a századfordulón Európa felé tájékozódott; a szabadkai villamos kisfiú-utasában most az ő emléküik ködlik fel, s válik iránymutató jelzéssé. Ők szállnak keringenek az óceán fölött, a felhők között, az ő idő-villamosuk döcög velünk a Jövő terei, Európa felé.

A kitágult Idő is a Múltból építkezik tehát. A 28 darabból álló prózaköltemény-ciklus (*Vivaldi naplójából*) életösszegzés-szerűen zárja le a kötetet. Költőnk szellem-elődje a 18. századból örökifjú mosollyal lép elénk, Villányi arcával és tekintetével (aki az öröklődés rejtelmes test-lelki ösvényein a zeneszerző leszármazottjának – „újratesztelésének”? – sejti magát). Spirituális ihletettséggű miniatűr zenei kompozíciók, polarizált fény-árny-áttűnések, elhallgatások-síkváltások, apró etűd-jellegű pillanatképek sugallják: a művészlét esszenciális sajátosságai a muzsikában érzékelhetők a legtisztábban (sors-dal-lam). Az 1710–37 között született „napló” valójában a költőutód „sorsszimfóniája”. Minden „miniatúra” egy-egy év atmoszféráját örökíti meg, attól az áldott pillanattól fogva, amikor egy emberpár elindult egymás felé. Villányi-Vivaldi számára ez az egyszerre érzéki s szellemi kapcsolat az individuáció forrása-össz-tönzője, az önmagát meghaladni képes transzcendálódás lehetősége, életforma, amelynek révén a magasabb „Létsruktúrák” működésébe nyer bepillantást (ezért írja: „zenéd szól, s hallom Istent”, 1714.).

A költészet csodája, hogy kifejezi mindazt, amivel logikai úton képtelenek vagyunk megbirkózni, felszabadítja a tudatalattink mélyén szunnyadó titokzatos ismereteket, sejtelmeket, s ezáltal nyilvánvalóvá teszi a dolgok értelmét, esszenciáját. Úgy tűnik, Villányi válogatott versei igen közel állnak ehhez a fokozathoz. Számára a költészet nem pusztán „játék”,

de nem is „világboldogító” (messianisztikus) szerep, hanem az ön- és világértelmezés lehetősége. Azaz: ontológiai jelenség, amely áttételes élmény-formálásmódjával nemcsak képzeletünkre, de személyiségünk legmélyebb régióira is hat. Ez (és nem több!) minden valódi művészet értelme, „megváltó” igézete.

G. Komoróczy Emőke

Az áldozat

Az 1957 óta az USA-ban élő magyar tudós, dr. Bitó László első könyvei közül az *Ábrahám és Izsák* c. lett itthon és külföldön a legsikeresebb, hasonlóképpen az Izsák és Ézsau dialógusát tartalmazó *Izsák tanítása* című. Minkét könyv az emberáldozat ősi szokását vizsgálja, hol Istennel viaskodó, hol istenkereső módon.

A történet közismert: a pásztortörzsfőnök Ábrahám ígéretet kap az őt megszólító, neki megnyilatkozó, egyetlen és láthatatlan Istentől, hogy nagy nép atyjává teszi őt. Ábrahámnak azonban késő öregkoráig nem születik gyermeke, s amikor végre fia lesz, s felnőtt, Isten kívánja tőle: áldozza föl. Az engedelmes Ábrahám szörnyű lelkitusa után megtenné, de Isten szava visszatartja: csupán próbára akarta tenni. A próbatétel drámai eseményét a teológusok „tüposznak” nevezik, vagyis az újszövetségi esemény ószövetségi előképének, amelyben Ábrahám az Atyaisten tüposza, de neki az Atyaisten megkegyelmez, önmagának viszont nem: elküldi Fiát a világba áldozatul.

Ha egy író a Bibliából meríti témáját, lehetséges számára a történet merőben szubjektív felfogása, hiszen ezek a történetek (kivált a pátriárkákéi) szűkszavúak, elhallgatóak, akár a népballadák. Kü-

lönben is, rokonítja őket a népköltészetel az időtlen időközön átvándorló, szájról szájra járó, tehát folyton csiszolódó elbeszélésmód.

Bitó László Ábrahámja nem éppen vonzó férfiú. Miután Sára meddőnek látszik, ősi szokás szerint szolgálóját adja Ábrahámnak, ám amikor mégis megszületik a titokzatos látogatóktól a megjósolt fiú, kiköveteli urától, hogy Hágárt és fiát űzze el a pusztába. A féltékenység, az irigység archetípusaival találkozunk itt: közismert emberi tulajdonságokkal, hiszen az eredeti történet szerint is Hágár fölényesen, csúfolódva, diadalittasan bánik Izsák születése előtt öreg, meddő úrnőjével, s amikor az mégis anya lesz, visszavág.

Az író ennek a helyzetnek a lélektanában nem merül el, inkább vén sárkányt formál Sárából, akinek Ábrahám nem mer ellentmondani, inkább elűzi Hágárt, de bosszút forral, ezért akarja elpusztítani Izsákot. Ezt azonban önmagának sem vallja be, tehát isteni parancsra hivatkozik, amelyet fanatikus megszállottként el is hisz. Az író nem hiszi el, de nem is említi Freud hipotézisét, amely szerint a patriarchátus kialakulásának távoli korszakában az apák és a fiak közt harc folyt,

s mikor melyik volt erősebb, az áldozta föl a másikat.

Bitó László azonban nem megy el sem Freud, sem Jung mélylélektani felfogása felé, hanem miután Izsákot megszabadítja egy egyiptomi bölcs segítségével, az utószóban rátér teóriájára, amely az ember adottságairól, sorsáról, a gyilkolás és erőszak kérdéseiről szól.

Sajátos idealista-ateista-istenkereső álláspont az övé. Szerinte az emberi lény kialakulása (teremtettsége) után egy ott-honos, barátságos, gyönyörűsége világban (Éden) találta magát, amelynek legvonzóbb jelensége ő maga volt. Ám nyughatatlan fantáziájával kitalálta a mítoszokat, és eltanulta a maga által alkotott földöntúli lényektől mindazt a rosszat, ami az ő szelíd, fűevő lényéből genetikailag hiányzott.

Ebből a nézetrendszerből csak éppen az marad érthetetlen, hogy a jámbor növényevő élőlény miért álmodik magának haragvó, hadakozó szellemeket. Miért nem magához hasonló égi lények veszik körül? És hogy jut el az emberáldozat szokásához?

De vajon honnan ered, és miként alakul az emberáldozat fogalma, szokása, hagyománya?! Hiszen a történelmi emlékezeten túli távolból szinte napjainkig terjed ez a hagyomány.

Mózes törvénye szigorúan tiltotta az emberáldozatot, a próféták pedig mennydörgő haraggal ostromozták népüket, ha az megtévedt, és a szomszéd népek bálványainak hódolt hűtlenül, átvéve azok em-

beráldozati szokásait is. Maga az áldozat gondolata – lett legyen gyümölcsről, gabonáról vagy állatról szó – az ember időtlenül régi büntudatából fakad. Az ősbűn, a bűnbeesés emléke valamiképp ott remeg a félelemben, a félelem pedig a közös tudatalattiban. Valami távoli rossznak az emléke kísért a veszedelmeknek kiszolgáltatott ember lelke mélyén, akit azonban nemcsak a „rettenet űz”, hanem a Valakihez tartozás érzése is biztat. Valakihez tartozik, akit ki szeretne engesztelni, mert nélküle feneketlen mélység tántorg alatta.

Dehát a megváltás is emberáldozat – mondhatnánk, ha hit nélkül közelítenénk a kérdéshez. Hittel azonban más a jelentése: Istenáldozat. Az Atyaisten föláldozza Fiának földi életét a Fiú önkéntes engedelmességével, hogy aztán feltámasztásával adjon jelt és reményt a bűntudatos emberiségnek.

Dehát miért – kérdezzük döbbenet, a Golgota és a Pieta ábrázolásoktól lesújtva. Miért nem bocsát meg az Atya az áldozat nélkül? Vagy a megsértett erkölcsi világrendről lenne szó?

Korántsem. Hanem magáról az áldozatról, mely tudvalévően minden szeretet mértékegysége. Isten a tökéletes szeretet vonzáskörébe, melegébe, boldogságába szánta az embert, ebbe akarja visszaemlíteni az önzés, gyűlölködés mélységéből, s ezért mutatja meg neki a tökéletes önfeláldozás útját. A halhatatlan, a feltámadáshoz vezető szeretetét.

Bozóky Éva

Contens

János Mányoki: In a church in Gömör
Gabriella Somkuti: Poems
János Ittzés: Sermon (John 6,54-56)
Zoltán Nagy: On Good Friday's Eve

Corpus evangelicorum

Zsuzsanna Font: Zinzendorf and Herrnhut
Annamária Németh, T.: Treasures of the
Prónay-family
László Benczúr: To the memory of Lajos
Ordass
Róbert Frenkl: 2001 – 2006

Seminarium Ecclesiae

István Bibó: The 'Sylvester János' Protestant
Secondary School

Progress of Thought

Pál Horváth: On J. G. Hamann
Endre Gődény: In the company of José
Ortega y Gasset

Thesaurus Ecclesiae

Ágnes Szigethy: A work of art by a
Caravaggio follower
Árpád Joób: On the Hungarian melodies
of the Lutheran Hymnal

On the Classics

Viktória Lázár: William Blake's Image of
Jesus

Our relatives

Anna Maja Raittila's poems – translated by
Anna Bede
Jaşar Kemal's short story – translated by
János Mányoki

Reviews

Erika Urai's exhibition (*Katalin Bakos*)
Bach-CD. Music played on the organ of the
Theological Academy (*Gábor Trajtler*)
Loewenich's *Theologia Crucis* in
Hungarian (*Tamás Béres*)
Péter Bornemisza's facsimile (*Imre Bencze*)
German and Hungarian research in
Pietism (*Zoltán Csepregi, László Sz. Nagy*)
Hungarian Catechetical Directory from the
Lutheran point of view
(*Károly Hafenscher*)
Children about the Lord's Prayer.
Collected by *Eszter Dizsery*
(*Éva Bozóky*)
On the oeuvre of *István Borzsák*
(*János Dörömbözi*)
Works of *Eric Hobsbawm* and *Paul*
Johnson (*Endre Gődény*)
The Anthology of Estonian Poets
(*Győző Fehérvári*)
Pál Bődöcs: Notes on *Knut Hamsun*
(*Hilda Körösiné Merkl*)
László Villányi's poems
(*Emőke G. Komoróczy*)
László Bitó's novels (*Éva Bozóky*)

Inhaltsverzeichnis

János Mányoki: Eine Kirche in Gömör
Gedichte von *Gabriella Somkuti*
János Ittzés: Andacht (Joh. 6,54-56)
Zoltán Nagy: Am Gründonnerstag Abend

Corpus Evangelicorum

Zsuzsanna Font: Zinzendorf und Herrnhut
Annamária Németh, T.: Schätze der Familie
Prónay
László Benczúr: Erinnerung an Lajos
Ordass
Róbert Frenkl: 2001 - 2006

Seminarium Ecclesiae

István Bibó: Das Protestantische
Gymnasium Sylvester János

Auf der Wanderfahrt des Gedanken

Pál Horváth: Über J.G. Hamann
Endre Gődény: In der Gesellschaft von José
Ortega y Gasset

Thesaurus Ecclesiae

Ágnes Szigethy: Ein Werk eines
Caravaggio-Nachfolgers
Árpád Joób: Über die ungarische Melodien
unser Gesangbuch

Über Klassiker

Viktória Lázár: Das Jesus-bild William
Blakes

Aus der Literatur verwandter Völker

Gedichte von Anna Maja Raittila
(Übersetzung von *Anna Bede*)
Erzählung von Jaşar Kemal (Übersetzung
von *János Mányoki*)

Die Beobachter

Erika Urai-Ausstellung (*Katalin Bakos*)
Ein Bach-CD über der Orgel der Ev.-luth.
Theol. Universität Budapest
(*Gábor Trajtler*)
Loewenichs Luther-buch – ungarisch
(*Tamár Béres*)
Über ein Péter Bornemisza-Facsimile
(*Imre Bencze*)
Deutsche und ungarische Pietismus-
Forschung (*Zoltán Csepregi*,
László Nagy, Sz.)
Ungarische Katechetischer Direktorium –
in ev.-luth. Hinsicht (*Károly Hafenscher*)
Kinder über „Vater Unser“. Ein Buch von
Eszter Dizseri (*Éva Bozóky*)
Dragma. Studien von István Borzsák
(*János Dörömbözi*)
Die Werke Eric Hobsbawms und Paul
Johnsons – ungarisch (*Endre Gődény*)
Anthologie estnische Dichter
(*Győző Fehérvári*)
Pál Bödőcs: Bemerkungen über Knut
Hamsun (*Hilda Körösi Merkl*)
László Villányi: Gedichte
(*Emőke Komoróczy, G.*)
Über die Romane László Bitó (*Éva Bozóky*)

